

PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ ARKEOLOJİ ENSTİTÜSÜ SÜRELİ YAYINI
JOURNAL OF PAMUKKALE UNIVERSITY INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY

SAYI / ISSUE 1

HAZİRAN / JUNE 2020

e-ISSN: 2717-8471

LYCUS DERGİSİ JOURNAL

<https://dergipark.org.tr/lycus>

e-ISSN: 2717-8471

PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ ARKEOLOJİ ENSTİTÜSÜ SÜRELİ YAYINI
JOURNAL OF PAMUKKALE UNIVERSITY INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY

LYCUS DERGİSİ **JOURNAL**

- Sayı/Issue 1
- Haziran/June 2020

<https://dergipark.org.tr/lycus>

LYCUS DERGİSİ BİLİM KURULU

Prof. Dr. Fikri KULAKOĞLU
(Ankara Üniversitesi, Türkiye)

Ord. Prof. Dr. Francesco D'ANDRIA
(Accademia dei Lincei, Italy)

Prof. Dr. Francesco GUIZZI
(Sapienza Università di Roma, Italy)

Prof. Dr. Grazia SEMERARO
(Università del Salento, Italy)

Prof. Dr. Havva İŞKAN IŞIK
(Akdeniz Üniversitesi, Türkiye)

Prof. Dr. Levent ZOROĞLU
(Batman Üniversitesi, Türkiye)

Prof. Dr. Musa KADIOĞLU
(Ankara Üniversitesi, Türkiye)

Prof. Dr. Ramazan ÖZGAN
(Selçuk Üniversitesi (Emekli), Türkiye)

Prof. Dr. R. R. Roland SMITH
(University of Oxford, England)

Prof. Dr. Thekla SCHULZ-BRIZE
(Technische Universität Berlin, Germany)

LYCUS DERGİSİ YAYIN KURULU

Prof. Dr. Celal ŞİMŞEK
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Prof. Dr. Bilal SÖĞÜT
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Prof. Dr. Elif ÖZER
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Prof. Dr. Fahriye BAYRAM
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Doç. Dr. Bahadır DUMAN
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Doç. Dr. Ali OZAN
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Doç. Dr. Esengül AKINCI-ÖZTÜRK
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Dr. Öğr. Ü. Coşkun DAŞBACA
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Dr. Öğr. Ü. Umay OĞUZHANOĞLU-AKAY
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Dr. Öğr. Ü. İnci TÜRKOĞLU
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Dr. Öğr. Ü. Evin CANER-ÖZGEL
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Dr. Bilge YILMAZ KOLANCI
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Dr. Çağrı Murat TARHAN
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Dr. Murat TAŞKIRAN
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Dr. Barış YENER
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

LYCUS DERGİSİ ○ LYCUS JOURNAL

PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ ARKEOLOJİ ENSTİTÜSÜ SÜRELİ YAYINI
JOURNAL OF PAMUKKALE UNIVERSITY INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY

• Sayı/Issue 1

• Haziran/June 2020

Yayın Sahibi

Pamukkale Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü adına Müdür
Prof. Dr. Celal ŞİMŞEK

Yazı İşleri Müdürü

Prof. Dr. Bilal SÖĞÜT

Editörler

Prof. Dr. Celal ŞİMŞEK
Prof. Dr. Fahriye BAYRAM
Doç. Dr. Bahadır DUMAN
Dr. Öğr. Ü. İnci TÜRKOĞLU
Dr. Bilge YILMAZ KOLANCI

Redaksiyon

Dr. Bilge YILMAZ KOLANCI

Yazışma Adresi

Arkeoloji Enstitüsü, Pamukkale Üniversitesi, Kınıklı Yerleşkesi 20070 Denizli/TÜRKİYE
Tel. + 90 (258) 296 38 95 Fax. + 90 (258) 296 35 35 E.mail: lycus@pau.edu.tr

• <https://dergipark.org.tr/lycus> • <https://www.pau.edu.tr/arkeolojienstitusu>

Lycus Dergisi uluslararası hakemli ve bilimsel bir e-dergi olup yılda iki kez (Haziran ve Aralık) yayımlanmaktadır. Dergide yayımlanan çalışmaların tüm sorumluluğu yazarlara aittir. Pamukkale Üniversitesi'nin yazılı izni olmadan derginin tamamı veya herhangi bir bölümü kopya edilemez.

İÇİNDEKİLER

CONTENTS

•Sayı/Issue 1

•Haziran/June 2020

ARAŞTIRMA MAKALELERİ/RESEARCH ARTICLES

Tommaso Ismaelli

- Materiality of Greek Religion: Votive Practices and Rituals in the Sanctuaries of Gela, Sicily 1
Yunan Dininin Materyal Kültürü: Sicilya Gela'daki Kutsal Alanlarda Adak Uygulamaları ve Ritüelleri

Pınar Taşpınar – Murat Çekilmez

- Kyme Doğu Nekropolü (Habaş Kurtarma Kazısı 2010 Yılı) Arkaik Dönem Figürinleri 45
Archaic Figurines from the Eastern Necropolis of Kyme (Habaş Rescue Excavation in 2010)

Aytekin Büyüközer – Zeliha Gider Büyüközer

- Lagina Hekate Kutsal Alanı'nda Bulunan Bronz Bir Heykelciğin İkonografisi 69
Üzerine Değerlendirme
Evaluation of the Iconography of a Bronze Figurine Found at the Sanctuary of Hecate at Lagina

Emre Erdan

- A Graffito from Tisna 87
Tisna'dan Bir Grafito

KAZI ve ARAŞTIRMALAR/EXCAVATIONS AND SURVEYS

Francesco D'Andria

- Phrygia Hierapolisi. Türkiye'de İtalyan Arkeoloji Araştırmalarının Altmış Yılı 99
Hierapolis in Phrygia. Sixty Years of Italian Archaeological Research in Turkey

LYCUS DERGİSİ'NİN AMACI, KAPSAMI VE YAYIN POLİTİKASI

Amaç

Lycus Dergisi, her yıl Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki sayı olarak yayımlanan, bilimsel ve hakemli bir e-dergidir. Lycus Dergisi; başta Anadolu Arkeolojisi, Antik Dönem Tarihi Coğrafyası, Prehistorya, Protohistorya, Önasya ve Klasik Arkeoloji, Müzecilik, Eskiçağ Tarihi, Epigrafi, Nümizmatik, Antropoloji, Arkeometri, Koruma-Onarım, Mimarlık Tarihi gibi alanların konularını kapsayan, disiplinler arası çalışmaları yayımlamayı amaçlamaktadır.

Kapsam

Lycus Dergisi, Anadolu Arkeolojisi, Tarihi Coğrafyası olmak üzere Prehistorik Dönem'den başlayarak, günümüze kadar olan kültür mirası, buluntular, arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarının sonuçları, restorasyon, konservasyon, müzecilik, antropoloji, epigrafi, etno-arkeoloji gibi bilimsel çalışmaları kapsar. Bunların dışında ilk defa yapılan tespitler, uygulamalar ve analiz çalışmalarının yer aldığı yazıları içerir.

Yayın Politikası

- Lycus Dergisi, Haziran ve Aralık ayı olmak üzere yılda iki sayı olarak yayımlanır. Hakem değerlendirme sürecinden olumlu görüş alan makaleler, yıllık yayın için belirlenen hedefi aşması durumunda bir sonraki sayıda yayımlanması amacıyla havuzda bekletilir. Makalelerdeki öncelik, yazar tarafından çalışmanın gönderildiği tarih ve makale niteliği göz önüne alınarak belirlenir.
- Lycus Dergisi'ne gönderilen çalışmaların daha önce herhangi bir yayın organında yayımlanmamış olması ve sisteme eklendiğinde bir başka yayın organının değerlendirme aşamasında bulunmaması gerekir. Yayımlanmak üzere gönderilen çalışma, yazarın tezinden (lisans/yüksek lisans/doktora) üretilmişse veya bilimsel bir kongre/toplantıda sunulmuşsa bunun başlığa konulacak dipnot ile açıklanması gereklidir. Bu çalışma, yayın kurulu tarafından uygun görüldüğü takdirde tarih ve yer bildirmek şartı ile kabul edilebilir.
- Başvurunun yapılmasından, yazının yayımlanma aşamasına kadar geçen süreçteki bütün işlemler elektronik ortamda (<https://dergipark.org.tr/lycus>) gerçekleşir. Herhangi bir yazının elektronik sisteme eklenmesi, çalışmanın yayımlanması için başvuru olarak kabul edilir ve değerlendirme süreci başlar. Yazarlar yayımlanmak üzere gönderdikleri çalışmaların yayın haklarını, Pamukkale Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü bünyesindeki Lycus Dergisi'ne devretmiş olurlar. Lycus Dergisi'nde yayımlanan çalışmaların telif hakkı dergiye ait olup referans gösterilmeden aktarılamaz, çoğaltılamaz ve dergi yönetiminden izin alınmaksızın bir başka yayın organında yayımlanamaz. Yayımlanan çalışmalar için yazarlara telif ücreti ödenmez.
- Lycus Dergisi'nde yayımlanmış yazılardan kaynaklanması muhtemel herhangi bir bilimsel, etik ve hukuki sorumluluk, yazar/yazarlara aittir. Bu hususta Dergi, herhangi bir hükümlülük kabul etmez.
- Dergiye gönderilen yazıların dergi kurallarına göre düzenlenmiş olması gereklidir. Yayın alt komisyonu, yazım kurallarına uymayan yazıları yayımlamama veya düzeltmek üzere yazar/yazarlara iade etme yetkisine sahiptir. Lycus Dergisi'nde yayımlanacak makalelerin yazarlarının TELİF HAKKI DEVRİ FORMU'nu eksiksiz doldurarak, ıslak imza ile adresimize göndermeleri gerekmektedir. Çalışma Dergi'ye gönderildikten sonra, hiçbir aşamada, Telif Hakkı Devri Formu'nda belirtilen yazar adları ve sıralaması dışında yazar adı eklenemez, silinemez ve sıralamada değişiklik yapılamaz.

YAYIN İLKELERİ

1. Makaleler World ortamında, Times New Roman harf karakteri kullanılarak yazılmış olmalıdır. Yunanca alıntılar dışında tüm metin tek yazı karakteri ile oluşturulmalıdır.
2. Metin 11 punto; özet, dipnot, katalog 9 punto; kaynakça 10 punto olmalı, tek satır aralıkla yazılmalıdır.
3. A4 boyutundaki yazılarda, sayfanın solundan ve üstünden 3 cm, sağından ve altından 2 cm boşluk bırakılmalıdır.
4. Ana başlık metnin yazıldığı dilde, 11 punto, düz ve kelimelerin ilk harfi büyük harfler ile ortalanarak, koyu yazılmalıdır. Yabancı dildeki başlık, ana başlığın bir alt satırında, 12 punto, italik ve kelimelerin ilk harfi büyük harfler ile ortalanarak, koyu yazılmalıdır.
5. Başlık altında, ortalanarak yazar/yazarların isimleri, 10 punto ve koyu yazılmalıdır. Yazar isimleri yıldızlı dipnot (*) ile dipnotta gösterilmeli, dipnotta ise yazarın akademik unvanı, çalıştığı kurumun adı, adresi ve e-posta adresi ile ORCID numaraları belirtilmelidir.
6. Yazar isimlerinin altında, 200 kelimeyi aşmayacak şekilde, ancak en az 150 kelimelik özet yazılmalıdır. Özette çalışmanın amacı, içerik ve sonuçları hakkında kısa ve açıklayıcı bilgiler bulunmalıdır. Özeti en az 4, en fazla 6 kelimedenden oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Yabancı dildeki çalışmalarda metnin kaleme alındığı dilde ve Türkçe özet, Türkçe yazılmış çalışmalarda ise metin dilinde ve İngilizce özet yer almalıdır.
7. Dipnotlar sayfanın altında verilmeli ve makalenin başından sonuna kadar sayısal süreklilik izlemelidir.
8. Metin içerisindeki alt başlıklarda kelimelerin ilk harfi büyük, diğer harfleri küçük olmak üzere 11 punto olmalı ve koyu yazılmalıdır.
9. Çalışmanın tamamı, özet, kaynakça ve figürler ile birlikte 20 sayfayı geçmemeli, sağ alt köşeye sayfa numarası eklenmelidir. Bu sınırlamayı aşan çalışmalarda, editörlerin takdir hakkı göz önüne alınacaktır.
10. Makalede kullanılacak fotoğraf, resim, çizim ve harita gibi görsel verilerde "Fig." kısaltması kullanılmalı, numaralandırmada süreklilik gözetilmelidir. Metnin içinde kullanılan "Fig." ibaresi parantez içerisinde yer almalıdır. İki'den fazla figür belirtiliyorsa, iki rakam arasına boşluksuz tire (Fig. 2-4) konulmalıdır. Figür çözünürlükleri 300 dpi'den aşağı olmamalı ve JPEG formatında gönderilmelidir. Figürlerin listesi metnin sonunda, kaynakça bölümünün öncesinde yer almalıdır.
11. Kaynakça, makalenin sonunda bulunmalıdır. Kaynakçanın devamında, varsa figürler yer alır.
12. Makaleler, editörlerin önerileri doğrultusunda seçilen çift taraflı-kör hakemlik (gerektiğinde 3. hakeme gönderilebilir) ilkesine uygun olarak değerlendirilmektedir. Yazarın kimliğinden bağımsız olarak değerlendirilen yazılar için hakemlerin gerekli gördüğü düzeltme ve görüşler yazara iletilir. Yazım kurallarına uygun olmayan makaleler ise işleme konulmadan, yazarına iade edilecektir. Yazar, hakemlerden gelecek değişiklik, düzeltme ve ilaveleri yapmayı taahhüt etmiş sayılır.
13. Yayımlanan yazıların bilimsel sorumluluğu yazar/yazarlara aittir. Bu çalışmalar doğrudan ya da dolaylı olarak Lycus Dergisi'nin görüşü niteliği taşımaz.
14. Dipnot kaynakları aşağıdaki kurallara göre hazırlanmalıdır;
Tek Yazarlı Kaynak Gösterme: İnan 1987, 121.
İki Yazarlı Kaynak Gösterme: Şimşek – Duman 2007, 75.
İki'den fazla yazarı kaynak gösterme: Hobbs v.d. 1998, 358.
Birden fazla kaynaktan yapılan alıntıyı gösterme: Kadioğlu 2006, 152; Ismaelli 2009, 25.
Birden fazla soy ismi taşıyan yazarı kaynak gösterme: Dönmez-Öztürk 2006, 95.
*Dipnotlarda sayfa numaraları verilirken, tam aralık verilmeli (İnan 1987, 121-125), "vd., vdd." gibi kısaltmalar kullanılmamalıdır.

15. Kaynakça aşağıdaki kurallara göre hazırlanmalıdır;

• Kitap kaynak gösterme:

Bailey 1980

D. M. Bailey, *Roman Lamps Made in Italy, A Catalogue of the Lamps in the British Museum II*, London, 1980.

Demirhan-Erdemir 2015

A. Demirhan Erdemir, *Prehistorik ve İlk Çağlarda Tıp*, İstanbul, 2015.

Humann v.d. 1898

C. Humann – C. Cichorius – W. Judeich – F. Winter, *Altertümer von Hierapolis*, Berlin, 1898.

• Çeviri Yapılmış Kitabı Kaynak Gösterme:

Deighton 2005

H. J. Deighton, *Eski Atina Yaşantısında Bir Gün*, Çev. H. Kökten-Ersoy, İstanbul, 2005.

Magie 2001

D. Magie, *Anadolu'da Romalılar I, Attalos'un Vasiyeti*, Çev. N. Başgelen – Ö. Çapar, İstanbul, 2001.

• Editörlü Kitapta Bölümü Kaynak Gösterme:

Atila – Gürler 2010

C. Atila – B. Gürler, “Bergama Müzesi'nde Bulunan Roma Dönemi Cam Eserleri”, *Metropolis İonia II Yolların Kesiştiği Yer Recep Meriç İçin Yazılar/The Land of the Crossroads Essays in Honour of Recep Meriç*, Ed. S. Aybek – A. K. Öz, İstanbul, 2010, 47-53.

• Makale Kaynak Gösterme:

Başaran 1990

S. Başaran, “1988 Yılı Enez Kazısı Çalışmaları”, *11. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2, Ankara, 1990, 107-123.

Kaya 2009

M. A. Kaya, “Anadolu'da Roma Egemenliği (İÖ 205-25)”, *Doğu Batı Dergisi* 49, Ankara, 2009, 195-234.

Murat 2003

L. Murat, “Ammihanta Ritüelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri”, *Archivum Anatolicum* 4/2, 2003, 89-109.

Şimşek – Duman 2007

C. Şimşek – B. Duman, “Laodikeia'da Bulunan Ampullalar”, *Olba XV*, İstanbul, 2007, 73-101.

• Yayınlanmamış Tez Çalışmasını Kaynak Gösterme:

Söğüt 1998

B. Söğüt, *Kilikya Bölgesi'ndeki Roma İmparatorluk Çağı Tapınakları*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 1998.

Erön 2007

A. Erön, *Anadolu'da Roma Dönemi Tapınaklarında Görülen Bezemeli Frizler*, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın, 2007.

• Antik Dönem Metinlerini Kaynak Gösterme:

Antik döneme ait edebi bir metinden yapılan alıntılar, dipnot yerine metin içerisinde ve parantez içerisinde “Plinius (*nat.* V.105)”, “Strabon (XII.8.16)” verilmelidir. Metin ya da dipnot içerisinde kullanılan antik dildeki terimler ya da kısa cümleler italik olarak verilmelidir. Antik kaynaklar *Der Neue Pauly*'de verilen standartlara uygun olmalıdır.

16. Dipnot ve kaynakçada bir yazarın aynı yılda yayımlanmış birden fazla eseri kullanılacaksa, yıldan sonra alfabenin başlangıç harfinden başlayarak küçük harf ekleyerek (Şimşek 2002a, 3; Şimşek 2002b, 231) numaralandırılmalıdır.

17. Başvurular <https://dergipark.org.tr/lycus> adresi üzerinden yapılmalıdır; bununla birlikte gerektiğinde lycus@pau.edu.tr e-posta adresinden de yapılabilir.

Materiality of Greek Religion: Votive Practices and Rituals in the Sanctuaries of Gela, Sicily

*Yunan Dininin Materyal Kültürü: Sicilya Gela'daki Kutsal Alanlarda
Adak Uygulamaları ve Ritüelleri*

Tommaso ISMAELLI*

Abstract

The paper focuses on an Archaic-Classical sanctuary in the Rhodian-Cretan colony of Gela, on the southern coast of Sicily. Thanks to a new attention to the materiality of votive objects, as well as to their reciprocal associations, the study aims to reconstruct the local votive practices and their transformation from mid-7th century to the late 5th century BC. During a first phase, the rite was based on the lighting of oil lamps and the dedication of unguent containers. After a systematic change in ritual practice occurred around 550 BC, the consumption of beverages and libations was accompanied by the systematic dedication of terracotta protomai. Great attention is paid to the identification of social actors and the symbolic functions played by the objects as media of a ritual communication with the divinity and the community of worshippers. The complete analysis of the archaeological evidence revealed a clear functional specialisation of the sanctuary with regard to a religious community of young women in a phase of transition towards marriage.

Keywords: Sanctuary, Ritual Practice, Marriage, Sicily, Gela.

Özet

Bu çalışma Sicilya'nın güney sahilindeki Rodos-Girit kolonisi Gela'da yer alan Arkaik-Klasik bir kutsal alanı irdelemektedir. Adak objelerinin materyal özelliklerine ve de karşılıklı ilintilerine odaklanan yeni ilgi sayesinde bu çalışma MÖ 7. yy. ortalarından MÖ 5. yy. sonlarına kadarki dönemde yerel adak uygulamalarını ve dönüşümlerini rekonstrükte etmeyi amaçlamaktadır. Saptanan ilk evrede rit, kandil yakılması ve unguent kapları adanmasına dayanıyordu. MÖ 550 civarında ritüel uygulamasında sistematik bir değişiklik gerçekleştikten sonra içecek tüketimi ve libasyonların yanı sıra sistematik şekilde pişmiş toprak protomlar adanıyordu. Sosyal aktörlerin ve tanrısal varlık ile ibadet eden cemaat arasında ritüel bir iletişim mecrası olarak objelerin oynadığı sembolik işlevlerin teşhisine büyük önem verilmiştir. Arkeolojik bulguların tam bir analizi ile kutsal alanın evliliğe geçiş evresinde bulunan genç kadınlardan müteşekkil bir dini grupta ilgili kesin işlevsel ihtisaslaşması bulunduğu ortaya çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kutsal alan, Ritüel Uygulaması, Evlilik, Sicilya, Gela.

* Dr., CNR-ISPC National Research Council Institute of Heritage Science Campus Universitario Lecce/ITALY. ☎ 0000-0002-6159-8945 | tommaso.ismaelli@cnr.it

Introduction

The sanctuaries of Greek Sicily deserve a key place in the current debate on archaeology of religion¹. The extraordinary evidence, from votive deposits containing thousands of artefacts, provides researchers with an opportunity that has few parallels in the Mediterranean region. Indeed, the material culture of these sacred contexts speaks to us of the complexity, variety and specificity of such phenomena in ancient Sicily. Furthermore, thanks to new approaches, it has revealed a religious landscape that is far richer and more nuanced than the traditional picture, which was dominated by the cults of Demeter and Kore.

The study of a sanctuary in the Rhodian-Cretan colony of Gela, on the southern coast of Sicily, aims to shed light on the materiality of religion from an archaeological perspective². Thanks to their materiality and visibility, as well as to their reciprocal associations and combinations, the objects represent suitable instruments for reconstructing the religious system of the sanctuary. The analysis of the artefacts looks at their real and symbolic functions, as media of ritual communication and identity. The research also foregrounds the social players who made up the community of worshippers, seen to be in a continuous dialogue among themselves in a context of evolving norms of ritual behaviour.

Specifically, the research focuses on a sanctuary discovered in 1959 on the southern slopes of the city of Gela, on land belonging to Mr A. Sola, from whom the site derives its conventional name of *Predio Sola*³ (Fig. 1, n° 2). The basis of the following theories is the recently published systematic description of the votive materials found in this place of worship⁴, which previous publications by the archaeologist who discovered them, P. Orlandini, had presented only in part⁵.

The Sanctuaries of the Rhodian-Cretan Colony of Gela

The Rhodian and Cretan colonists who founded Gela in 688 BC⁶ chose a narrow, elongated plateau at a modest altitude almost in the centre of the broad gulf that characterises the southern coast of Sicily. The city, located in a bend of the river Gelas, controlled a broad and fertile plain, famous for the cultivation of cereals⁷.

The eastern end of the site was occupied by the acropolis, where the poliadic sanctuary of Athena with two large peripteral temples stood (Fig. 1, n° 7). Further west, the settlement spread over the summit of the plateau and the slopes of the hill. As far as can be ascertained, it was characterised by a network of streets bisecting each other at right angles. On the western side of the natural constriction in the plateau there were extensive necropolises. The emporium of the city is

¹ The present paper focuses on archaeology and rituals in Magna Graecia and Sicily. I am glad to offer these considerations about ancient Italy to the colleagues and friends of the Institute of Archaeology of PAÜ - Pamukkale University. In particular, I would like to thank Prof. Dr. Celal Şimşek and Prof. Dr. Bahadır Duman for their invitation to contribute to the first issue of *Lycus Journal*.

² For a historiographical discussion of material culture and ritual practice, see Boivin 2009.

³ For the discovery, see Orlandini 1962, 3-4.

⁴ Ismaelli 2011 presents a detailed description of the artefacts, with comparisons and bibliography; numbers in the present text refer to the catalogue in that publication.

⁵ Some classes of artefacts are described by Meola 1971; Uhlenbrock 1989; Ingoglia 1990; Ingoglia 1999.

⁶ Thukydides VI.4.3-4.

⁷ For a general description of monuments and sanctuaries, see Panvini 1996; Panvini 1998; for the new discoveries regarding the urban layout, see Spagnolo 1991, 60, 69; Wilson 1995-1996, 99; Spagnolo 2012. For the *chora* of Gela, see Bergmann 2010.

recognisable towards the coast, near the mouth of the river Gelas, in the district now known as Bosco Littorio⁸ (Fig. 1, n° 5).

In addition to the *Athenaion*, the other large sanctuary of the colony was the *Thesmophorion*, located outside the settlement in the district now known as *Bitalemi*, to the east of the river Gelas (Fig. 1, n° 6). Here, small shrines and numerous votive deposits containing thousands of objects were discovered. The sanctuary can with certainty be ascribed to the cult of Demeter thanks to the epigraphic evidence.

Fig. 1: Sanctuaries of Gela

1: *Heraion*; 2: Sanctuary of *Predio Sola*; 3: Remains in the *Castello federiciano*; 4: *Heroon* of Antiphemos 5: Emporion of *Bosco Littorio*; 6: *Thesmophorion* at *Bitalemi*; 7: *Athenaion*; 8: Architectural remains of temples in *Via Apollo* and *Via Eschilo*; 9: Roof terracottas of a temple from *Giardino Cali*; 10: Sanctuary of *Carrubazza*; 11: Sanctuary of *ex scalo ferroviario*; 12: Sanctuary of *Via Fiume*; 13: Sanctuary nearby *Madonna dell'Alemanna* Church. Aerial photograph of Gela, 1938

Regarding the settlement's other places of worship, the picture is rather fragmentary however: they consist mostly of small sanctuaries found on the slopes of the hill, evidenced by either architectural remains or votive materials⁹. In

⁸ Panvini 2009.

⁹ For *Madonna dell'Alemanna*, see Orlandini – Adamesteanu 1956, 384-392; Orlandini 1968, 42-44; Panvini 1996, 63; Hinz 1998, 68. For *Carrubazza*, see Orlandini – Adamesteanu 1956, 242-252; Orlandini 1968, 33-34; Panvini 1996, 62; Hinz 1998, 66. For *Via Fiume* and *ex scalo ferroviario*, see Orlandini – Adamesteanu 1956, 252-263; Orlandini 1968, 34-37; Panvini 1996, 63; Hinz 1998, 66-67; Spagnolo 1991, 65-66; Spagnolo 2000, 182-193.

contrast to what has frequently been argued¹⁰, these structures do not lie outside the area of the ancient settlement. On the contrary, they are more likely to have formed a complex network of small sanctuaries used for specific functions in the various districts of the city, as the results of the systematic research into the votive material of *Predio Sola* seem to confirm.

The sanctuary of *Predio Sola* is situated on the southern slopes of the hill of Gela, 150 m west of the narrow access to the ancient acropolis (Fig. 1, n° 2). It makes use of a natural terrace that interrupts the slope leading down from the summit of the plateau towards the sea. This sacred area is now believed to have been an integral part of the ancient urban fabric¹¹: around the site were structures of various kinds, including other small sanctuaries¹², wells¹³, the landing place on the sea shore, the emporium and the paths leading up from the sea towards the acropolis.

Sanctuary of *Predio Sola*: Stratigraphy and Phases

The excavation of the sanctuary of *Predio Sola* led to the discovery of the architectural remains of a *naiskos* and numerous artefacts (752), mostly ceramics (1-643), coroplastics (85, 644-728), a few small objects in terracotta (a spindle, 7 loom weights and an *oscillum*, 729-737), a piece of iron slag, 3 bronze rings, a scarab in faïence, an *alabastron* in alabastrine gypsum (741-750), and a few osteological finds (751-752). In terms of their place of production, the ceramics, which account for 85% of the material discovered, are local (263 pieces), Corinthian (185), Attic (61), East-Greek (30) and Laconian (2). Apart from a few fragments of large containers and amphorae used for transport, the deposit is formed almost entirely of fine pottery¹⁴.

The artefacts were recovered in two different stratigraphic contexts, indicated as layers I and II, corresponding to two successive and distinct phases of occupation of the sanctuary (Fig. 2).

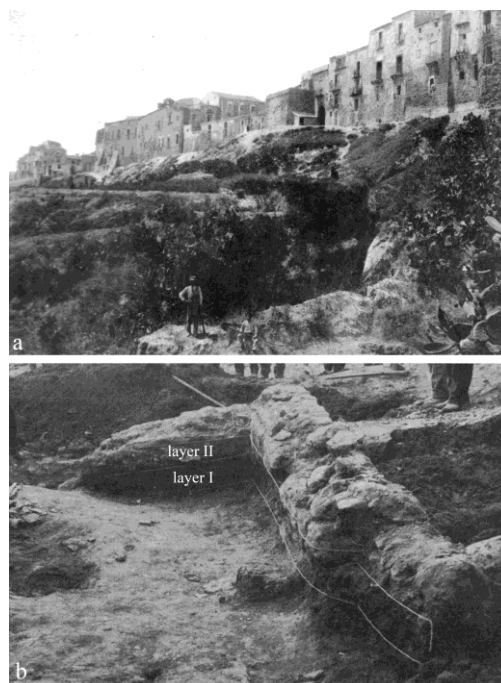

Fig. 2a-b: The southern slope of the hill of Gela where the sanctuary of *Predio Sola* lied and the remains of the *naiskos*

Layer I is made up of an extensive mass of materials (between 0.25 and 0.40 m thick) and corresponds to the first phase of use of the sacred space. For this period no traces of walls or architectural terracottas were discovered but the limited size of the excavation means that the presence of structures cannot be excluded¹⁵.

¹⁰ Orlandini 2008; Torelli 2011, 93-94.

¹¹ Topographical features in Ismaelli 2011, 15-18. Orlandini 1962, 3, 76 ascribed it to an extra-urban position.

¹² Inside the *Castello federiciano* (Amata 1993-1994, 869-870), below the *Calvario* (Orsi 1906, 542, 588-589, fig. 372; Orlandini 1968, 44-45, fig. 27) and in the *Cementizia* area (Orlandini – Adamesteanu 1956, 273-274; Orlandini 1968, 32, fig. 10).

¹³ Orsi 1906, 561.

¹⁴ For the excavation, stratigraphical data and finds, see Ismaelli 2011, 19-32.

¹⁵ Orlandini 1962, 76-77 considered it to be a *sub divo* cult.

This first phase began around 650/640 BC, as shown by some Corinthian (LPC-TR, 1-5), Attic (325) and local ceramics (428). This dating, which is confirmed by the coroplastics (645, 647, 651, 653, 654-656), is particularly significant: the occupation of *Predio Sola* appears to have been begun only a generation after the foundation of the city itself¹⁶, and this indicates the centrality of the cult for the community of the newly established colony. Phase I lasted until the middle of the 6th century. The composition of the votive objects from the first phase of the sanctuary is characterised by:

- 1) the dominance of ceramic artefacts (536) over coroplastics (16),
- 2) the prevalence of local (227) and imported Corinthian artefacts (278), with much smaller numbers of Attic (6) and East-Greek (23) imports.

Analysis of the ceramic forms shows the highly structured character of this more ancient deposit, which from the functional point of view is distinguished by:

- a) the large number of oil lamps: 178 exemplars, compared to only 7 fragments from layer II;
- b) the abundance of perfume containers and pots for cosmetics (*aryballoi*, *alabastra*, *amphoriskoi*, *lekythoi*, *exaleiptra* and plastic containers, *pyxides*): 136 pieces that account for 98.6% of the class from both phases.

Layer II, between 0.10 and 0.25 m thick, was discovered along the internal walls of a moderately sized building (4.6 x 2.3 m), to a height of 0.30-0.40 m and built of irregular stones¹⁷. The architectural type, which plausibly had walls made of unfired bricks and fictile roofing with polychrome *kalypter hegemon* (738-740), is similar to other small Archaic temples of Gela in terms of both technique and dimensions¹⁸.

This *naiskos* was built in direct contact with the materials of the first phase¹⁹ in around 550 BC, as shown by the chronology of the *kalypter hegemon* (738-739) and the most ancient materials found inside it, datable to just after the middle of the 6th century BC. Given the chronological coincidence, it is a plausible hypothesis that the burial of the materials of layer I is linked, possibly in a ritual sense, to the construction of the temple. The good state of conservation of the finds from layer II and the concentration of the votive objects along the internal wall suggest that ceramics and terracottas were originally placed at the foot of the walls of the temple.

The evidence from layer II is datable to a period from the middle of the 6th century BC to the end of the 5th century. After 480 the votive clay figurines disappear and the ceramic artefacts, both local and imported, become less frequent: this reflects the gradual decline of the sanctuary, which ceased functioning altogether with the Carthaginian conquest of the city in 405 BC.

The second phase of the sanctuary appears to be characterised by:

- 1) a much lower percentage of ceramic artefacts (105 pieces) and a correspondingly greater proportion of coroplastics (70 pieces);
- 2) the prevalence of Attic (55) and local (36) production, with only sporadic Corinthian (7) and East-Greek (7) artefacts;

¹⁶ For the coeval beginnings of the *Thesmophorion* in *Bitalemi*, see Orlandini 1968, 34.

¹⁷ Orlandini 1962, 4, 9, figs. 4-6.

¹⁸ Orlandini 1968, 22-23, pl. 2; De Miro – Fiorentini 1983, 65-68, figs. 4-5; Spagnolo 1991, 57.

¹⁹ A similar situation was found in Locri, Sabbione – Milanesio-Macri 2008, 198, figs. 9-10.

- 3) the almost total disappearance of the oil lamps and containers for perfumes and the continued presence of drinking vessels (bowls, *kotylai*, *skyphoi*, *kotyliskoi*) and pots for containing, mixing and serving drinks (*oinochoai*, *hydriai*, amphorae, craters).

The Interpretation of the Sanctuary and the “pan-Demetriac” Model

Since the discovery of the minor sanctuaries of Gela in the 1950s and 60s it has commonly been assumed that the various cult sites situated around the summit of the plateau were dedicated to “chthonian goddesses”. This notion is based on their presumed “extra-urban” position and a few specific types of artefact, arbitrarily selected from among the thousands of objects discovered in the various contexts²⁰. This interpretation was also applied to the religious area of *Predio Sola*²¹, especially in reference to the presence of oil lamps and fictile *protomai*.

This interpretative paradigm was heavily influenced by the impressive discoveries made in the 1960s in the *Bitalemi* district²² in the sanctuary that has been identified as the *Thesmophorion* of Gela, thanks to various inscribed dedications to Demeter *Thesmophoros*. Indeed, the position of this sacred area (outside the city beyond the river Gelas) and the discovery of statuettes of pig holders, fictile *protomai* and oil lamps were used by the archaeologist Orlandini as diagnostic clues for interpreting the other sanctuaries of Gela for which no dedicatory inscriptions could be found.

The figures of Demeter and Kore were both summarily associated under the heading “chthonian goddesses” and were considered to be perfectly identical and interchangeable entities from the point of view of the functions of the cult and their areas of responsibility (human and natural fertility). A “pan-Demetriac” interpretation of religion in Gela thereby arose, based on a superficial reading of the literary sources and an extremely limited selection of the copious archaeological evidence. In recent years new considerations have been advanced, regarding individual aspects of these sanctuaries such as their topographical distribution, the social groups involved and the various functions of the cults, without however substantially weakening the “pan-Demetriac” paradigm²³.

With respect to the approaches described above, the methodological basis of the research presented here is the systematic analysis of *all* the votive material of the sanctuary of *Predio Sola*. This represents the key to generating a reliable picture of the context and its specific features. The votive materials were not analysed solely as individual objects, in accordance with the traditional typological and art-historical approaches. Rather, the emphasis was on the significance of the *assemblages* of artefacts, in order to assess the real statistic weight of the various classes and highlight the continuities and transformations in a diachronic framework²⁴.

²⁰ For this interpretative model, see Ismaelli 2011, 207-209.

²¹ Orlandini 1962, 29-32, 76-78.

²² Orlandini 1966; Orlandini 1967.

²³ For a topographical approach to the “chthonian sanctuaries”, see De Miro 1985, 569-570. Other interpretations of these cult sites may be found in Le Dinahet 1984, 150-151 (groups linked to descendants of colonial contingents); Ardivino 1999, 179-181 (different social groups or different liturgical calendars); Holloway 2000, 56-60 (various aristocratic families); Torelli 2011, 93-94 (different familial and cult groups such as *phratriai*).

²⁴ For assemblages see Osborne 2004, 3-4; for votive practices see Linders – Nordquist 1987; van Straten 1992; Insoll 2011, 704-705 and the pioneer Rouse 1902. For the placing of offerings see Bouma 1996, 43-51; White 2007.

A significant part of the research focused on the functional aspects of the ceramic material, whose forms are used as precise indicators in the identification of ritual practices in the sanctuary²⁵. The coroplastic offerings were analysed in the same way, emphasising their role as social instruments. What was the function of the coroplastics in the symbolic interactions between participants in the cult? What do the morphology and iconography of the objects tell us about the way they were used?

Looking at the entire spectrum of the material evidence, the main focus is on the identity of the social actors of the cult, in terms of gender, status and age²⁶. From this reading of the social dynamics of the religious phenomenon, the specific characteristics of ritual communication within the local context begin to emerge: a central role is played by the symbolic dialogue between individual worshippers, the ritual community and the divinity²⁷. These symbolic interactions between human groups and divine entities in the two chronological phases are described below, highlighting the dynamic nature of the forms of ritual communication²⁸. Parallel to this, a synchronic reading of the data makes clear the established and shared norms of ritual behaviour. At the same time the deviations and alterations to these models reveal the tensions within the community that frequented the sanctuary.

Ritual Practice in Phase I: Lighting the Lamps

The most distinctive feature of the sanctuary of *Predio Sola* is the extraordinary deposit of almost two hundred exemplars of oil lamps²⁹. The number of items for this class is particularly significant considering the much more limited quantity found in the *Thesmophorion* of *Bitalemi*³⁰, to which our context has been compared in the past. As well as the Corinthian, Attic and East-Greek imports, the core of the class is made up of oil lamps produced by the workshops of Gela itself (187). Of these, the most representative type is the one conventionally referred to as Syrophoenician because it had appeared in the Syro-Palestinian area as early as the 3rd millennium BC (Fig. 3). They are small plates created on a potter's wheel, with a very flat bowl, the walls of which are pinched to form one or more nozzles³¹. The standardisation of the form makes it hard to discern the chronology of the individual exemplars, which are datable only by their discovery within layer I (approximately 650/640-550 BC). More than sixty oil lamps show clear traces of smoke around the nozzle. They are therefore assumed to have been actually used for lighting and then left in the sanctuary, having become the inalienable property of the divinity³².

Quite different to these simple oil lamps is the large triangular lamp (645), one of the most ancient objects in use in the sanctuary (approximately 650-630 BC). Of

²⁵ Bouma 1996, 104-117.

²⁶ Bouma 1996, 284-297.

²⁷ Offerings (*anathemata*) activate a "circuit d'échanges symboliques" between worshippers, religious community and the god; see de Polignac 2009. For rituals as a form of communication, see the papers collected by E. Stavrianopoulou Ed., *Ritual and communication in the Graeco-Roman world*, Liège, 2006.

²⁸ See papers collected by A. Chaniotis Ed., *Ritual Dynamics in the Ancient Mediterranean. Agency, Emotion, Gender, Representation*, Stuttgart, 2011.

²⁹ For lamps and rituals in *Predio Sola*, see Ismaelli 2011, 211-213. For literary and archaeological sources concerning the ritual use of lamps, see Nilsson 1950, 98-101; Parisinou 2000a, 158-161; Hermanns 2004, 20-26.

³⁰ For the lamps of *Bitalemi*, see Orlandini 1966, 22, 25; Kron 1992, 630; Hinz 1998, 61-62.

³¹ For the origin and distribution of finds, see Provoost 1976, 22-26.

³² Kron 1988, 147; van Straten 1992, 272-274. For lamps found close to altars, *bothroi* and *escharai*, see Parisinou 2000a, 145-147.

considerable dimensions (8.2 cm high and 14.8 cm along the side), the lamp had two superimposed bowls for the oil and an external decoration consisting of bearded human protomes alternating with rams' heads³³ (Fig. 4). The dimensions and decoration indicate that this was an exceptional object, used for ceremonial purposes: the rings around the top of the bowl were for hanging the artefact, for example to illuminate the cult statue³⁴, while a rod may have been inserted in the hole in its base, allowing oil lamp to be used dynamically.

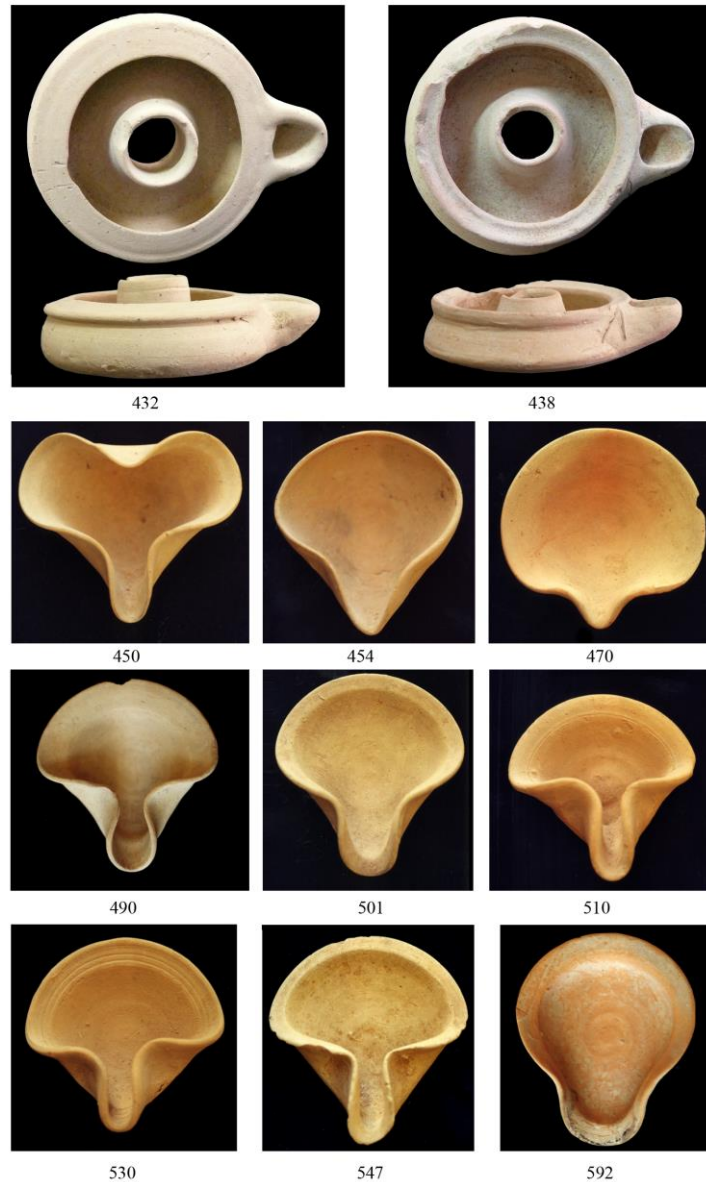

Fig. 3: Oil lamps of Geloan production from phase I, East-Greek type (432, 438) and so-called Syrophenician type (450-592), Museo Archeologico Regionale di Gela

³³ The artefact has been compared to the circular and semicircular marble lamps exported from the Cyclades to Sicily (Beazley 1940; Hermanns 2004, 90-91, 330); the superimposed bowls for oil and the plastic projection of human and animal heads suggest a metal model: for instance see a bronze lamp in Berlin (Valenza 1972, 135, fig. 7) and a lamp from *Timpone della Motta* (Croissant 1994, 557, pl. 46, 2, late 7th century).

³⁴ Parisinou 2000a, 17, 139-140; Hermanns 2004, 24.

Fig. 4: Ceremonial lamp 645 with bearded human protomes and rams' heads, Museo Archeologico Regionale di Gela

Although we do not possess a description of the ritual use of these objects, the oil lamps indicate rites held at sunset, dawn, or during the night. They also clearly provide important clues regarding the way in which they were used:

- 1) They are highly standardised artefacts in terms of form and dimensions, perhaps made and sold for a specific ritual function inside the sanctuary. These objects depict a highly regulated community of worshippers, upon whom shared and uniform behaviour within the ritual context was imposed.
- 2) Unlike torches, oil lamps are not mobile objects and, as seen in the ceramic iconography, they were used only for lighting indoor spaces³⁵. Even the morphology of the exemplars is indicative here: they do not have handles or a stem³⁶, and were thus not transportable and could not be used in processions or dances. Rather, the oil lamps must have been ritually lit inside the sacred area and then placed on the ground or on benches.

³⁵ Parisinou 2000b, 19-28, 38.

³⁶ For processional lamps, see Parisinou 1997, 100-101.

What is the significance of the offering of oil lamps for the community of worshippers of *Predio Sola* as a whole? Is it possible that the act itself of lighting the flame and making the offering in the sacred area constituted the crucial moment³⁷ in a dramatic performance held before the community? What is the relationship between this gesture and the rest of the ritual sequence?

Ritual Practice in Phase I: The Dedication of Containers for Cosmetics

Containers for perfumed oils found in the sanctuary of *Predio Sola* include hundreds of vessels (*aryballoi*, *alabastra*, *amphoriskoi*, conical *lekythoi*, small plastic pots), mainly of Corinthian production, but also East-Greek, Laconian and Attic³⁸ (Fig. 5). As with the oil lamps, in the sanctuary's first phase of life the dedication of perfume containers in *Predio Sola* is a distinctive feature of the sanctuary that contrasts strongly with the evidence found in *Bitalemi*³⁹.

The significance of the presence of these perfume containers in the sanctuary remains to be clarified. What scenarios can be imagined for the use of these objects? A part of the perfumed substances may have been used for the periodical anointment of the cult statue (*agalma*): as is known, the handling of cult images (from the lavacrum to the vestition⁴⁰) was a common practice, designed to ensure the good conservation of the object and at the same time re-activate its powers. In addition, the fragrances recall the theophany of the divinity, when the perfume emanating from the divine bodies wafts through the air⁴¹. By means of perfumes and incense the living presence of the divinity in the temple is thus evoked via a multi-sensory experience.

It has also been suggested that these substances⁴² were used for purification before participating in the rituals. However, this appears to be less convincing, given that there were other common methods of purification, such as fumigation or sprinkling with spring water or blood.

Regarding these hypotheses, given the high number of these discoveries, it is plausible that the containers of unguents represent a collective offering on the part of a large community of female worshippers. The female identity of this community is also manifested by the presence of objects used for grooming (*pyxides* and *exaleiptra*), ornaments (bronze rings 743-746, the scarab in vitreous paste 741) and instruments for spinning and weaving (the spindle-whorl 729 and the loom weights 731-736, Fig. 6)⁴³. Although the offering of the unguent pots by male worshippers cannot be excluded, in this chronological phase the *aryballoi* had not yet been codified as objects used exclusively by men (before the physical exercise) nor the *alabastra* as exclusively female appurtenances (for erotic seduction and use in funerary practices⁴⁴).

³⁷ Parisinou 2000a, 140.

³⁸ For perfumes and rituals at *Predio Sola*, see Ismaelli 2011, 213-216. For perfumes and their containers, see Gras 2000, 155-156; Parko 2001; Frère 2008, 210.

³⁹ Lambrugo 2008, 189.

⁴⁰ Dillon 2002, 131-136; Linant de Bellefond 2004; Kauffmann-Samaras – Szabados 2004; Neils 2009, 140, notes 16-18.

⁴¹ Prost 2008, 100-102; Bodiou – Mehl 2008, 142-145.

⁴² Torelli 2011, 115. For purification with perfumed oils, see Paoletti 2004, 19.

⁴³ For exotic objects in Greek sanctuaries see Bumke 2007; Saint-Pierre 2009.

⁴⁴ For the differentiation of functions between *aryballoi* and *alabastra* at the beginning of the 5th century, see Frère 2006, 208-211. For *alabastra* and female activities, see Reeder 1995, 197; Badinou 2003, 59-72.

Fig. 5: Containers for perfumed oils and cosmetics from phase I, of Corinthian (1-215), Laconian (377) and East-Greek (349, 351) origin, Museo Archeologico Regionale di Gela

Fig. 6: Plastic perfume containers from phase I, of Corinthian (166, 215), East-Greek (352) and Geloan production (381); scarab in faience (741), bronze rings (743-746), clay loom weights (730-733), Museo Archeologico Regionale di Gela

The heterogeneous composition of the unguent vessels enables us to make other important deductions regarding their provenance. Whereas the oil lamps are standardised and clearly made in series at Gela, the *aryballoi* and *alabastra* do not seem to have been purchased at the sanctuary itself specifically as votive objects. It is more likely that they were personal items used in the daily lives of the worshippers. In this hypothesis, such objects were associated with symbolic acts designed to achieve beauty as an instrument of seduction. Numerous studies of female imagery on ceramics show that perfumes are associated with the sphere of eros, especially in connection with wedding ceremonies. In the rites of bathing and nuptial *kosmesis*, the use of perfumes by the bride marked the passage from girlhood, smelling of wild flowers, to full sexual maturity, which required additional

substances⁴⁵: these were intended to increase a woman's erotic charms, ensuring the consummation of the marital union (*gamos*), and thus the birth of legitimate children. Bride and perfume formed an inseparable unit, as mentioned many times in the literary sources⁴⁶ (Aristoph., *Plut.* 529-530; Xen., *symp.*, II, 3.).

Worthy of special attention in this framework are the plastic perfume containers, which need to be seen in reference to the hopes of the worshippers who dedicated them (Fig. 6): the phallic exemplar 381 seems to evoke the preparations for the sexual act by massaging the genitals with perfumed substances alluded to by Aristophanes⁴⁷ (*Lys.* 938-950); the hare-shaped vessel 251 may recall the hope for numerous offspring, while the little bird 166 is linked to the world of childhood and adolescence, since maidens are often shown stroking small birds⁴⁸. Particularly interesting is the case of the East-Greek *squatting comast aryballos* 352: the ostentatiously large belly expresses the theme of a yearned-for abundance of food⁴⁹.

To summarise, in line with recent readings proposed for other sanctuaries⁵⁰, the discovery of numerous perfume vessels may be linked to religious offerings of personal objects by young women in the context of coming-of-age and marriage rituals that were rigidly prescribed by the social context⁵¹.

Continuity between Phase I and II: Libations, Drinking and Community

Drinking vessels, of which here are 172 exemplars including bowls, *kotylai*, *kotyliskoi* and *skyphoi*, characterise both phases of the sanctuary and indicate shared rituals such as libations and the collective consumption of drinks⁵².

These artefacts characterise the sanctuary from its very beginnings, but unlike the oil lamps and unguent pots, they continued to be used even after the middle of the 6th century BC. During phase II, *skyphoi* and bowls of local and Attic production replace the multicoloured Corinthian *kotylai*. Also linked to the preparation and consumption of liquids are *oinochoai*, *hydriai*, amphorae and craters, and these forms also continue throughout the period of use of the sacred area. The much smaller quantity of these latter vessels (used for mixing, keeping and pouring liquids) with respect to those used for drinking can be explained in various ways:

- a small number of common vessels may have been used to serve a large number of participants⁵³;
- it is possible that only the vessels used for individual consumption (bowls, *kotylai* etc.) were consecrated after use, while the rest of the ceramics (craters,

⁴⁵ Bodiou – Mehl 2008, 150-152. For the bride's ritual *kosmesis*, see Oakley – Sinos 1993, 16-21; Verilhac – Vial 1998, 293-295, 297-299.

⁴⁶ See Oakley – Sinos 1993, 16; Bodiou – Mehl 2008, 155-156.

⁴⁷ See Detienne 1975, 83-84. See also the inscription on the bottom of a Rhodian *squatting comast aryballos* in Pautasso 2007, 27-28.

⁴⁸ Huysecom-Haxhi – Muller 2007, 238-239; Huysecom-Haxhi 2009, 575-576, 596. For bird figurines in graves and their meaning, see Huysecom 2003, 95-96, 98.

⁴⁹ For the type and its origin, see Dasen 2000 and Pautasso 2007, 20-26. See also the meaning of the East-Greek figurines of fat daemons in Sinn 1983, 88-90; Dasen 2000, 94; Huysecom-Haxhi 2009, 588-589.

⁵⁰ See the *Heraion* of Perachora (Baumbach 2004, 38-39), the *Artemision* of Thasos (Huysecom-Haxhi 2009, 598-599) and the *Artemision* of Metaponto, San Biagio (Dufeu-Muller *et al.* 2010, 445).

⁵¹ Recent discussion about the rites of passage in Graf 2003; Insoll 2011, 261-284.

⁵² For libations and drinking practice at *Predio Sola*, see Ismaelli 2011, 216-218.

⁵³ In the sanctuary of Parapezza the ratio of the *kotylai+kotyliskoi* (20000) to the *hydriai+hydriskoi* (400) is 50:1; see Sabbione – Milanesio-Macri 2008, 214-215.

oinochoai, hydriai etc.) were used on a number of occasions⁵⁴. In the code governing the practice of offerings, only the object used by the individual is needed to demonstrate, before the divinity and the community, one's participation in the collective ceremony.

These explanations, which are not mutually exclusive, concern a phenomenon that would have varied depending on the occasion.

The miniature exemplars, including 53 *kotyliskoi* and the miniature *hydria* 257 also have a mainly symbolic function. As offerings, these are not mere substitutes for larger exemplars but have a special value in themselves, deducible from their size (which excludes any everyday use) and the fact that they were imported from far away (many are of Corinthian manufacture)⁵⁵.

What functions are suggested by the forms of the vessels? The selection of types highlights the predominance of beverage consumption which is not associated with the use of solid food: plates are extremely rare (201, 356, 620-621), and there are no knives, spits or stoves for cooking and cutting meat. There is only one ceramic cooking pot (*chytra* 394) and the osteological finds are limited to the canine of an adult pig 752 (an animal used in sacrifices and purification rites⁵⁶) and a few elements of joints from sheep and goats (751a-d). The consumption of meat did not therefore constitute a common practice in the sanctuary of *Predio Sola*. The presence of wine is suggested by the craters and by certain types of amphora used for transport⁵⁷. However, there may also have been other mixtures such as the *melikraton* or *hydromeli*, made of honey with water or milk, which could have an alcoholic percentage because of the fermentation of the honey⁵⁸.

Fig. 7: Monomachy scene on the Corinthian crater 206, Museo Archeologico Regionale di Gela

In this regard, the presence of alcoholic or non-alcoholic drinks has implications above all concerning the identity of the participants, since the norms governing

⁵⁴ Pemberton 1989, 15 suggests this solution for the Corinthian sanctuary of Demeter.

⁵⁵ Bouma 1996, 106; Ardovino 1999, 175; Ekroth 2003, 36.

⁵⁶ Clinton 2005.

⁵⁷ See the Chian and the Samian amphorae 354-355 (Cook – Dupont 1998, 151, 167-168).

⁵⁸ See Graf 1980, 212; Albertocchi 2012, 70-72. For the ritual use of wine, see Graf 1980, 219-220. For libation rituals, see Lissarrague 1995.

access to wine are known to have been particularly restrictive for women⁵⁹. However, it should also be considered that the archaeological material may be associated with various ritual events: the sanctuary may have been used by groups differing in terms of gender and composition depending on the occasion. It is possible that the use of alcoholic beverages was controlled by the male component of the ritual community⁶⁰; the participation of men in the cult in *Predio Sola* is indicated by some distinctive imagery present on the craters:

- the padded dancers of crater 204, shown in the typical dancing pose, appear to evoke – via an extremely vague figurative language – the festive character of the ritual performance, which implies wine and dancing⁶¹;
- the sequences of horsemen and monomachies in craters 204-206 are a reference to male ἀρετή (Fig. 7). In a context associated with female initiation, these scenes of war may allude to the competitive and even violent character of Archaic Greek marriage⁶².

A Radical Shift in Cult Practices

The two stratigraphic contexts show the extent of the changes in the forms of ritual communication that took place in the mid 6th century BC. The burial of votive material in phase I, the construction of the *naiskos* and the reconfiguration of the rituals constitute evidence of a radical renewal. Indeed, the archaeological evidence makes it very clear that the types of object seen in phase I (oil lamps and unguent pots) disappear abruptly from the record: this is not a progressive transformation but a systematic change in ritual practice⁶³.

What were the factors that led to this transformation around 550 BC? In order to view the specifically local features of ritual dynamics in the correct historical context, it is essential to consider the impact of external socio-economic factors, which strongly influenced the selection of votive material. Indeed, preferences based on purely religious norms had to be balanced against social criteria⁶⁴ and the actual availability of votive materials, which was dependent on local craft production and commercial imports⁶⁵. In this sense, the sanctuary of *Predio Sola* was affected by certain tendencies that were common to the broader Mediterranean context at that time: 1) the high percentage of ceramic products imported from Corinth and eastern Greece in phase I⁶⁶; 2) the reduction in ceramic containers for cosmetic products and the increase in drinking vessels from Corinth from about 575 BC onwards⁶⁷; 3)

⁵⁹ Schmitt-Pantel 1995, 98 note 35. For gender, feasting and drinking regulations, see Insoll 2011, 186-187.

⁶⁰ A similar interpretation is given in Dufeu-Muller *et al.* 2010, 400.

⁶¹ Isler-Kerényi 2007, 86-87.

⁶² The link between marriage and war, the image of woman as war booty, and the need to prove one's virility in battle before marriage are discussed in Pironti 2007, 52-53, 135-136, 150-151, 191, 225-231.

⁶³ For ritual dynamics in *Predio Sola*, see Ismaelli 2011, 226-227.

⁶⁴ The desire on the part of certain individuals and social groups to affirm their identity and status within the sacred space was a key driver in the consumption of luxury and semi-luxury items; see Foxhall 1998.

⁶⁵ Uhlenbrock 1985; Albertocchi – Pautasso 2009.

⁶⁶ Compare Selinous (Dehl-von Kaenel 1995b, 346, note 5), *Bitalemi* (Orlandini 1978, 93-94) and Tarentum (D'Andria – Semeraro 2000, 476, fig. 7).

⁶⁷ See Benson 1983, 311-313 for this new trend in the Corinthian workshops.

the collapse of Corinthian imports during Late Corinthian I (575-550 BC)⁶⁸; 4) the arrival of Attic imports after the mid 6th century.

In addition to these developments, which were seen on the Mediterranean or at least the Sicilian scale, other aspects of the archaeological evidence reflect specifically internal factors:

- a) the Attic pottery that replace the Corinthian imports after 550 BC does not reproduce the entire range of previous forms. Specifically, the Corinthian *aryballoi* and *alabastra* are not replaced, not even with the small Attic *lekythoi*⁶⁹, which were widely exported, even as far as the western Mediterranean. The Attic imports include only vessels for drinking, mixing and serving;
- b) the abandonment of the oil lamps in the second phase is not dependent on commercial considerations, given that the artefacts were almost all locally produced.

We are thus dealing with a comparatively sudden overhaul of religious customs entailing the abrupt abandonment of the practice of dedicating unguent pots and oil lamps and the corresponding introduction of a new strategy of ritual communication centred on coroplastic artefacts.

The Coroplastic Offerings

The sanctuary of *Predio Sola* yielded 86 coroplastic artefacts; from the typological point of view they consist of *protomai* (58, or 69.0%) and statuettes of female figures both standing (10, or 11.9%) and sitting (7, or 8.3%). In quantitative, typological and iconographic terms, the artefacts of the first and second phase differ strongly⁷⁰.

From phase I there are only 15 coroplastic artefacts, as the vast majority of the dedicated objects (536, equivalent to 97.1% of the materials from layer I) are ceramic pottery. The coroplastic offerings from phase I include an imported Corinthian exemplar of a plank-style seated female figure (644, 600-575 BC), similar to other finds made in Gela itself and other sites of Sicily⁷¹. The other artefacts, of local production, are based on iconographic models from Crete, Corinth and the eastern Aegean (Samos, Rhodes, Cyprus). They are statuettes of standing female figures, either with raised forearms (647-648), arms spread (649-650) or arms draped along the body (651-656). There is also a fragment of an *arula* (724) with part of the dress and the hair of a female figure, and a fragment of the dress (728) of a statue of large dimensions (Fig. 8).

Also worthy of attention are statuettes 654-656, made from the same mould, which are believed to have been lined up on a single base⁷². Reconstructed in this way, this votive object shows three figures who are not necessarily representations of goddesses associated with the sanctuary, but possibly representative of a community of worshippers in their festive clothes, the number suggesting the collective nature of the subject.

⁶⁸ For the crisis of Corinthian production and pottery exports, see Roebuck 1972, 124-125; Benson 1985, 17-18; Dehl-von Kaenel 1995a, 326, notes 755-756.

⁶⁹ For Attic *lekythoi*, see De La Genière 1984; Gras 2000, 151-152; Frère 2008, 210, 212.

⁷⁰ For coroplastic offerings in *Predio Sola*, see Ismaelli 2011, 167-174, 218-219.

⁷¹ Quoted in Ismaelli 2011.

⁷² Possibly similar to a figurine group from Agrigento, see De Miro 2000, 99-100, n° 1474, pl. 49. For multiple clay figurines, see Hadzisteliou-Price 1971.

As for the other items, whether the figures represent worshippers or divinities remains obscure, at least to our eyes: indeed, the details of the clothes (*polos*, cloaks, necklaces) are extremely common in Orientalising and early Archaic production⁷³.

Fig. 8: Orientalising and early Archaic coroplastic figurines from phase I, Museo Archeologico Regionale di Gela

In phase II the change in the ratio of ceramics to coroplastics is striking: the more recent layer contains 105 ceramic fragments and 70 coroplastic elements, or 40.0% of the artefacts in the layer. The success of coroplastics in the context of *Predio Sola*

⁷³ The old theory that the *polos* represented a sign of divine identity (Müller 1915) is criticized by Bell 1981, 28-29, 31-32; Lippolis 2001, 230, note 28; Huysecom-Haxhi 2009, 578-579.

reflects a phenomenon seen in many sanctuaries of western Greece and Sicily after the mid 6th century BC⁷⁴. The question that arises is what new rituals were behind the exponential growth of these coroplastic offerings.

Coroplastic Materials in Phase II: Irregular Gifts

From the iconographic point of view, the coroplastic materials of phase II show a certain variety. Some types are attested purely episodically and constitute atypical offerings. They may be described as “irregular gifts”, to distinguish them from recurring and constant types, which form the main body of the votive system⁷⁵. Specifically, the irregular gifts include the *arulae*⁷⁶ (725-727), the life-size fictile statues (664-665)⁷⁷ and the generic female figures seated on thrones (657-660)⁷⁸.

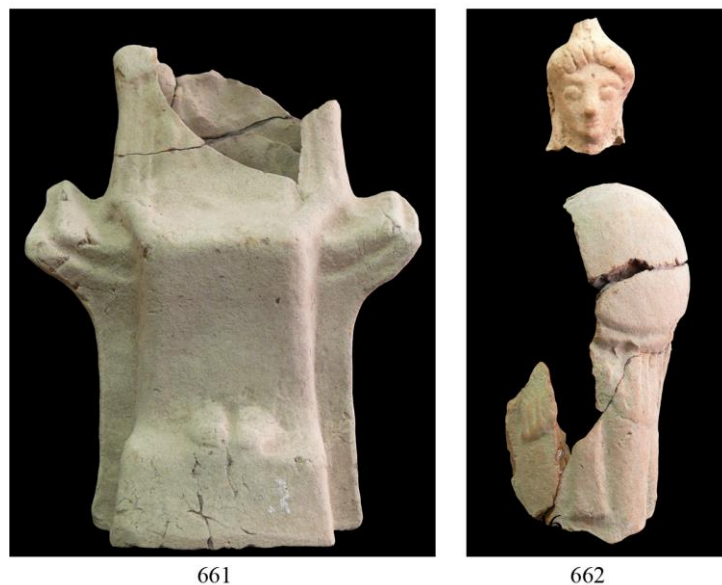

Fig. 9: Coroplastic “irregular gifts” from phase II, “Athena Lindia” type (661) and standing armed Athena (662), Museo Archeologico Regionale di Gela

Figurines 661 and 662 deserve special attention (Fig. 9). The latter represents a standing female figure (662) with a round shield and helmet and is datable to the beginning of the 5th century BC. The statuette, which plausibly represents Athena, has no parallel among the votive objects found in the sanctuary of *Predio Sola*. It perhaps belongs to the class of *visiting gods* described by B. Alroth⁷⁹, a term used to

⁷⁴ For *Bitalemi*, see Croissant 2000, 434-435; for the *Malophoros* sanctuary, see Dehl-von Kaenel 1995b, 349, note 11.

⁷⁵ For these artefacts, see Ismaelli 2011, 224-226. In Bouma 1996, 151-152, the irregular gifts (“intermittent and coincidental objects”) are seen as a class of non-traditional objects which appear only in some chronological phases.

⁷⁶ See van der Meijden 1993.

⁷⁷ Two hands are preserved. Comparisons may be made with items in Gela, *Bitalemi* (Orsi 1906, 690-691, figs. 514-516; Orlandini 1966, 21-22, pl. 12, 1) and Corinth, sanctuary of Demeter (Bookidis 2009).

⁷⁸ Figurine 659 reproduces a type of Medmean or Locrian origin, well known in Sicily (Bertesago 2009, 61).

⁷⁹ Alroth 1987; Alroth 1989-1990, 309-310. For the interchangeability of votive offerings see Croissant 1983, 4; Albertocchi 1999, 366, note 66. For the relationship between votive images and the gods, see Plato, *Phaedr.* 230B; Merker 2000, 325; von Hesberg 2007, 288; Baumbach 2009, 205.

refer to dedicated images of divinities in sanctuaries associated with other gods, often placed there for individual reasons that are hard to determine. In the case of Gela, its presence is probably linked to the centrality of the cult of Athena within the settlement's religious system.

Just as anomalous is statuette 661, with a *polos* and a flattened body decorated with rows of pendants, of a type known as "Athena Lindia" or "statuette *aux parures*"⁸⁰. The image has been seen by some as a Siceliot Demeter⁸¹, but from an iconographic point of view the link with Demeter is not immediately obvious. On the other hand, the details of the dress and the posture (seated on a throne with foot-rest displaying the typical rigidity of the *xoanon*, the high *polos*) convey the majesty of a divine figure, while the necklaces on the chest show the κόσμος of the goddess, i.e. the jewels that the devotee hang on the simulacrum by way of thanksgiving or in fulfilment of a vow. These precious objects are part of a deliberate strategy of persuasion: they allude to the wealth that the divinity can guarantee⁸² and at the same time they visualise the effectiveness of divine action and the consequent prestige of the goddess among the community. In conclusion, though the image may be generic in terms of identity, it is the reflection of a precise conception of the divine.

However, its one-off presence in the sanctuary of *Predio Sola* indicates that the type was not considered by worshippers to be entirely congruent with the local cult. The coroplastic types described as irregular gifts were thus not selected systematically for dedicatory acts and their role in the reconstruction of the local votive system should not be overestimated.

Coroplastic Materials in Phase II: *Protomai* as Regular Gifts

In phase II fictile *protomai* are the most numerous votive object (58). This rich trove of *protomai*, together with that of the *Thesmophorion* of Gela, is one of the largest in Gela, differentiating the sanctuary of *Predio Sola* from all the other sanctuaries of the city⁸³.

The term *protome* refers to a statuette made from a mould representing the head and part of the bust of a female veiled figure⁸⁴. As iconographic type, *protomai* arrived in the western Greek colonies towards 560-540 BC thanks to imports from Samos and Miletus, which set off large-scale production of local imitations in the settlements of Sicily. By the end of the 6th century BC, this local production had completely replaced the eastern Greek imports. In Gela, this production began in about 540 BC, peaked in the last quarter of the 6th century and ended in the first decades of the 5th century⁸⁵.

⁸⁰ For the type, see Dewailly 1992; Albertocchi 1999; Albertocchi 2000; Albertocchi 2004. For the name, see Pautasso 1996, 46; Albertocchi 2004, 4. For finds in Gela, see Albertocchi 2004, 125-140.

⁸¹ Albertocchi 2004, 158-168, 170-173. See also Hinz 1998, 39; Dewailly 1992, 135, 156; Bertesago 2009, 57-59.

⁸² Dewailly 1992, 157; Hinz 1998, 39.

⁸³ For *protomai* at *Predio Sola*, see Ismaelli 2011, 169-174. The actual quantity of *protomai* in the sanctuaries of Gela is not known, given the lack of a complete catalogue of fragments in Uhlenbrock 1989.

⁸⁴ The ancient name was πρόσωπον and not προτομή, while the term "mask" should be avoided, see Croissant 1983, 2, 16, note 3; Uhlenbrock 1989, 19, note 3; Pautasso 1996, 23.

⁸⁵ For the *protomai* of Gela, see Uhlenbrock 1989; Bertesago 2009, 55-57. For Western imitations, local religious motives and handicraft dynamics, see Croissant 1983, 27, 374-375; Sguaitamatti 1984, 56-57; Uhlenbrock 1989, 146-149; Croissant 2000, 430-437, 442-443, 454; Albertocchi 2004, 167-168.

From the morphological and iconographic point of view there are certain constants (Fig. 11). The lower margin is just below the neck or, in a few rare cases, the shoulders. The head is always covered by a veil that sometimes completely hides the hair. In a few exemplars the veil is the only ornament (704). More frequent is the presence of head-scarves (*poloi* and *stephanai*). Other accessories include necklaces (717), disc-shaped earrings (696, 697, 707, 708, 717), in rare cases applied using a different material (712). Originally, colour was used to enrich the details of the cheeks, the *polos* and the veil. The best and largest exemplars appear to be made with particular care and expertise: they rank among the best sculptures of the Greek world and demonstrate the high level of quality achieved by the city's craftsmen.

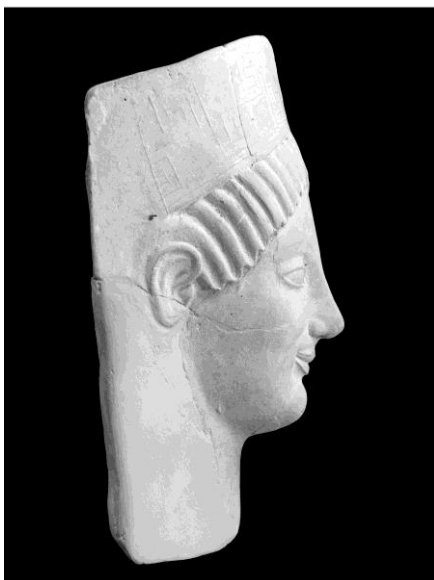

Fig. 10: Protome 673, Museo Archeologico Regionale di Gela

Fig. 11: Protomai from phase II, Museo Archeologico Regionale di Gela

Protomai: Old Theories and New Perspectives

Who do these images of female faces represent⁸⁶? The question of the identity of the *protomai* is at the centre of a long debate, especially regarding the western Greek colonies in Sicily and Magna Graecia, where large quantities of these artefacts were made in series. From the 19th century a broad historiographical current confidently identified the *protomai* as representations of Demeter or Kore. The origin of this interpretation is the notion that the form of the *protome* is an allusion to the ascent (*anodos*) from the soil of a divinity linked to the seasonal cycles of the natural world⁸⁷. The identification of the *protome* with Demeter or Kore would appear to be supported by the discovery of large quantities of these objects in the sanctuaries of the two divinities in Sicily and Magna Graecia. The presence of these artefacts in other sanctuaries, in smaller concentrations, has led to suggestions that the *protomai* may occasionally have been dedicated to other divine figures, although these would have had similar functions to those of Demeter⁸⁸.

Can a specific identification with Demeter be seen in the generic features of the iconography? Alternatively, is it possible that the divinity represented was given a name only at the moment of the offering⁸⁹, depending on the intentions of the worshipper who dedicated it?

Given these issues, the traditional interpretation of the *protomai* was thrown into serious question by A. Muller and S. Huysecom-Haxhi, who in contrast saw the *protomai* (at least those with no special attributes) as the symbolic representation not of the divinity but of the worshipper making the offering. In this new approach, it is essential to understand the specific iconographic features of the *protomai* in terms of the symbolic code of forms that was common to all Archaic figurative production (fictile figurines, statues and reliefs). The *protome* may thus be recognised as the partial representation of the seated female figure type⁹⁰ who, given the position of the body and the veil on her head, is recognisable as a woman of matronly status. Indeed, given the attributes of the veil and the *polos*⁹¹, the *protome* can be understood by worshippers as the representation of a woman who, having reached sexual maturity, is ready for marriage or is already legitimately married. Indeed, the veil plays a central role in weddings, in the ceremony of the *anakalypteria*⁹². Muller and Huysecom-Haxhi's theory, that *protomai* reproduce worshippers making a dedication, provides a useful hermeneutic tool for clarifying the extraordinary success of this specific type of votive item.

The Success of the Protomai

The affirmation of the *protome* as the main votive offering in the phase II of the sanctuary of *Predio Sola* is the result of a number of concomitant factors. A detailed analysis of this class of votive objects will assist in understanding its success, i.e.

⁸⁶ For more details, see Ismaelli 2011, 218-220.

⁸⁷ Bell 1981, 85-86; Huysecom-Haxhi – Muller 2007, 242-243; Muller 2009, 82-84. For the *anodos* theory, see bibliography in Hinz 1998, 37, notes 181-182.

⁸⁸ Hinz 1998, 37-38.

⁸⁹ Kron 1992, 627; Chryssanthaki-Nagle 2006, 24-28.

⁹⁰ Huysecom-Haxhi – Muller 2007, 243; Huysecom-Haxhi 2009, 580, 582, 584-587; Muller 2009, 93-94; Dufeu-Muller *et al.* 2010, 399. The new interpretation arises from the analytical study of the figurines of *Artemision* and *Thesmophorion* in Thasos, see Muller 1996; Huysecom-Haxhi 2009.

⁹¹ For the connection between veil and bride, see Reeder 1995, 239-240. For the *polos* as "*Brautkrone*", see von Salis 1920-1924; Simon 1972, 214-215; more recently Huysecom-Haxhi 2009, 578-579 (with bibliography).

⁹² Cairns 2002, 76; Llewellyn-Jones 2003, 109-110, 227-247. For *anakalypteria*, see Oakley – Sinos 1993, 25-26; Verilhac – Vial 1998, 304-312; Ferrari 2003, 32-35.

what made the *protome* such a ductile and dynamic ritual instrument and why it was so popular with the community⁹³. From an iconographic point of view, its most characteristic detail is definitely the veil, which in all the exemplars from Gela covers the head and descends to the sides of the face. The nuptial meaning of the veil, mentioned above, is however only one element of the semantic spectrum of this attribute; in the perception of Gela's inhabitants, it was a medium that conveyed a number of messages:

- a) belonging to a specific age group: the veil was imposed on female members of the community at the moment of transition from childhood to puberty⁹⁴. Its presence on the *protomai* places the image of the worshipper making the offering within a given age group that went from adolescence to full maturity: for the girls, childhood was over, sexual maturity had arrived and precise behavioural restrictions were imposed;
- b) part of a non-verbal code, the veil constitutes a means of affirming the woman's social status. The veil allowed women to show that they had accepted the values of modesty, docility, reserve and self-control (*aidos* and *sophrosyne*) that the moral system required of girls of high-ranking families. By covering herself in the presence of strangers, a woman communicated her adherence to this behavioural code and simultaneously demanded for herself and her family the respect that was due to them, an essential value in what may be termed a "shame culture"⁹⁵;
- c) innocent seduction: in combination with earrings and necklaces, the veil can also be seen as "sexually charged". This semiotic inversion results from the fact that chaste and modest deportment in a woman can be alluring to men, regardless of her true intentions. Thus the veil is a guarantee offering protection to the female body but can also become part of a non-verbal discourse centred on themes of innocence and erotic appeal⁹⁶;
- d) social status: the veil is an instrument of social distinction⁹⁷ in terms of the material it is made from, its quality and the way in which it is worn. In the *protomai* the veil does not hide the earrings or necklaces: together with jewellery, hairstyle and a crown or *polos* it served to signal a woman's attention to her appearance in public settings.

The iconographic details of the *protomai* of Gela thus allow us to reconstruct a precise symbolic system. By means of this code, young women chose to present the divinity with an image of themselves that was not neutral but carefully constructed. Well groomed and dressed in festive garb, the worshipper projected herself as a young woman who had reached sexual maturity and was respectful of the moral rules imposed by the social context, without foregoing her beauty and her grace (*charis*): an image that skilfully combined seduction with rigid respect for behavioural codes.

Other important elements can be derived from observing the morphological features inherent in the *protomai*'s production, particularly the relationship between the repetitiveness of the iconographic aspects and differences in quality and size (Figs.

⁹³ For the *protomai* and their symbolic value, see Ismaelli 2011, 220-222.

⁹⁴ Llewellyn-Jones 2003, 109-110, 215-219.

⁹⁵ Carson 1990, 160-161; Reeder 1995, 123-124; Cairns 1996, 78-81; Llewellyn-Jones 2003, 156-173. The use of veils in the public sphere is discussed by Galt 1931; Oakley – Sinos 1993, 30; Llewellyn-Jones 2003. On "shame-culture", see Dodds 1951, 28-50.

⁹⁶ Redfield 1982, 195-196; Llewellyn-Jones 2003, 283-293; for the nuanced situations depicted in Attic pottery, see Reeder 1995, 125-126.

⁹⁷ Llewellyn-Jones 2003, 122-137.

10-11). Indeed, the *protomai* include finely made artefacts, exceptional in terms of their size and attention to detail, but also objects of smaller dimensions, simpler and of lower quality, often created in large numbers using worn moulds. The success of the *protomai* thus also lies in the flexible nature of their production standards, which made them accessible to worshippers characterised by sharp differences in purchasing power.

The point may be illustrated with reference to *protome* 673, which has a high *polos* decorated with a maeander and a face of extraordinary beauty, the large exemplars 666 and 707 and above all *protome* 717, which is 47.6 cm high, loaded with jewels and earrings, and rightly called the *Colossal Type* by J.P. Uhlenbrock (Fig. 11). This is a particularly important offering, made not from a mould but by hand, in response to a specific request. Given its large dimensions and the details of the jewels, at the moment of its discovery it was assumed that it was a representation of the divinity itself⁹⁸. However, exemplar 717 has all the traditional features of the *protome* type and can also be recognised as the representation of a worshipper making an offering. The object must therefore correspond to the exceptional *anathema* of a girl of the upper Gela aristocracy. By accepting the iconographic customs of the *protome* type, the person making the offering shows that she abides by the ritual behaviour prescribed for her entire age group. In contrast, the object's exceptional features, such as its size and the necklaces in relief, express a clear desire for distinction and self-affirmation, demonstrating her position of absolute prestige⁹⁹.

Thus the comparison of exemplar 717 with the small *protomai* of the *Wide Face Group* (681-695) demonstrates the great semantic potential of the coroplastic type: it reflects, neatly and effectively, the composite internal stratification of the micro-society that frequented the sanctuary. At the same time, it illustrates the egalitarian principles that govern the ritual *communitas*¹⁰⁰.

Offering a *Protome* to the Goddess

The way in which the offerings were made constitutes another aspect of the *protomai*'s success. Was the act of dedicating the object performed by individuals on their own or as part of a collective event¹⁰¹? As with other coroplastic types, with *protomai* it may be assumed that the act of offering was a collective ritual within codified festivities organised for a given group of worshippers¹⁰². In the case of the sanctuary of *Predio Sola*, it is possible that the offering of the *protomai* was a ritual shared by the young women of the city, on the occasion of rites linked to the transition to adulthood and marriage¹⁰³.

Observation of the morphological features of the type yields other elements that help to assess the value of the offering. All the *protomai* possess a central hole, located above the hair, to enable them to be hung. It is thus clear that the *protomai* were completed with lengths of cord, by which they could be carried: the practice is seen in some later terracottas from Iasos and Theangela¹⁰⁴, which show a worshipper moving forward with the *protome* by her side (Fig. 12). Once they had

⁹⁸ Orlandini 1968, 38.

⁹⁹ For the "mediale Qualität" of the big clay statues, see Doepner 2007.

¹⁰⁰ On egalitarian principles and *communitas*, see Turner 1969.

¹⁰¹ For the *protomai* and the gesture of offering, see Ismaelli 2011, 222-224.

¹⁰² Lippolis 2001, 236-237, 240; Lippolis 2005, 92; see also Merker 2000, 323-324, 334.

¹⁰³ Collective wedding rituals are described in Ephorus, *FrGrHist* 70F n°149, ls. 77-79; see also Lupi 2000, 82-83.

¹⁰⁴ For Theangela, see Işık 1980, 112-239, n°182, pl. 25; for Iasos, see Levi 1967-1968, 573, fig. 42, d.

arrived in the sanctuary, the worshippers could hang the *protomai* from trees or on the walls of the building itself. This detail is suggested by a famous funerary painting from Aineia (museum of Thessaloniki) and by a *protome* from Granmichele (Gela) that conserves part of the nail used to hang it in the hole at the top. A small number of exemplars have no such hole (687, 688, 701, 707); these were left at the foot of the walls of the *naiskos*, perhaps on benches or on the ground¹⁰⁵.

Fig. 12: Clay figurines of worshippers holding protomai from Theangela and Iasos (after Işık 1980 & Levi 1967-1968)

The dedicatory ritual thus entailed the transport of the *protome* by the worshipper and subsequently the hanging of the image inside the sanctuary. The repetition of this series of gestures strongly affected the sacred landscape. Indeed, the sanctuary was densely populated with images, the faces of the worshippers crowding around the statue of the divinity. One can imagine the emotional charge produced by the *protomai* hanging in the half-light of the sacellum: they generated a visual dialogue composed of many gazes and glances between the living participants in the rite and their terracotta equivalents.

¹⁰⁵ For the hanging of votive objects, see Alroth 1988, 196 and note 5; van Straten 1992, 250-253; von Hesberg 2007, 286-287, fig. 1; White 2007, 270, note 22. For the painting from Aineia, see Baldassarre *et al.* 2002, 24-25; for the Granmichele *protome*, see Uhlenbrock 1989, 150.

Protomai as New Media of Communication

To summarise, during the first phase of the sanctuary, the most frequently donated artefacts were oil lamps (instruments used in a ritual that took place inside the sacred space) and objects associated with *kosmesis*. As we have seen, the value of these unguent pots lies in their being linked to the person and their individual habits: a personal object created a link between the divinity and the persons making the donation, who left in the sanctuary an artefact that had belonged to them and thus symbolically represented them¹⁰⁶. This strategy of ritual communication may be referred to as the personalisation of the votive object. In contrast, the offering of *protomai* marked a shift towards a new communicative strategy. The new form of ritual communication was founded on the direct identification of the votive object and the person dedicating it. The worshippers left with the divinity an image that visually represented them and displayed their bond with the goddess beyond the moment of the ritual itself. The passage from personalisation of the votive object to direct identification with the person dedicating it was achieved by means of coroplastic representation. This image had high symbolic potential, since the iconographic type of the *protome* constituted the expression, carefully formalised, of the moral and behavioural norms that established the identity of the person making the offering¹⁰⁷.

The success of the *protome* lies in its iconographic and material characteristics and its standardisation, but also in its flexibility and infinite nuances. To sum up:

- thanks to the selection of certain iconographic details, the *protome* conveys the moral and behavioural norms prescribed for worshippers; the *protome* is thus a ritual instrument for constructing the cultural identity of the person making the offering;
- thanks to the generic iconography, the *protome* refers to the person not as an individual but as part of a ritual group and reflects that community's shared characteristics;
- the cost of the *protomai* varied widely, thanks to small alterations in their dimensions, craftsmanship and details, making them affordable to all but also enabling them to reflect distinctions in the socio-economic status of the persons who offered them;
- thanks to standardisation, the *protomai* were suitable for collective ritual use¹⁰⁸;
- the communicative power of the *protome*, as well as its ability to build links between the individual, the community and the divinity, was best expressed in the context of the festivities: by means of the iconographic code, the image reaffirmed to the individual the specific values to be absorbed, while the public gesture of dedication enabled the worshippers to take their place in the broadest possible grouping of their peers¹⁰⁹.

Which Goddess was behind the Religious System?

What divinity can be recognised as the interlocutor of the worshippers in the sanctuary of *Predio Sola*?¹¹⁰ In the absence of specific iconographic types and

¹⁰⁶ von Hesberg 2007, 296-297; Prêtre 2009, 11-13.

¹⁰⁷ For the dedication of figurines and wedding rituals, see Merker 2000, 337-338; Rumscheid 2003, 161.

¹⁰⁸ For standardized iconography and ritual practices, see Chaniotis 2011, 12-13.

¹⁰⁹ See also Lippolis 2001, 243-244; von Hesberg 2007, 306-309.

¹¹⁰ The question is discussed in Ismaelli 2011, 227-235.

inscribed dedications, any proposals must remain hypothetical in nature; once again it is the overall system reflected in the votive objects that helps to identify the ritual functions and divinities that preside over them. The young women of Gela who frequent the sacred site of *Predio Sola* are clearly venerating a female divinity. However, the absence of explicit references to the themes of procreation and bringing up children is definitely not consistent with the cult of Demeter that has always been claimed by studies. In this sense the differences with respect to the *Thesmophorion* of *Bitalemi*, the one place of worship in Gela that is indisputably dedicated to Demeter¹¹¹, are undeniable. Indeed, the *Bitalemi* sanctuary is strongly characterised by the theme of fertility, be it of the soil (ploughshares, hoes and sickles¹¹²) or of women¹¹³, and by *kourothrophia* (female statuettes with child¹¹⁴). The ceramic artefacts use in the sanctuary of *Bitalemi* were also quite distinct from those of *Predio Sola*, and appear to be closely linked to the bloodthirsty sacrifice of animals and the consumption of their meat (cooking pots, spits and knives¹¹⁵).

We may conclude that the sanctuary of *Predio Sola* and the *Thesmophorion* represent distinct ritual spheres¹¹⁶, corresponding to two successive phases in the biological and social development of women:

- the sanctuary of *Predio Sola* is used by a community of girls who are in a phase of transition to adulthood, from unmarried maidens (*kore agamos*) to women of marriageable age (*nymphe*¹¹⁷);
- the *Thesmophorion* responds to the needs of a broader group encompassing married women with specific expectations and hopes regarding maternity and reproduction.

Therefore, the traditional interpretation which saw the sanctuary of *Predio Sola* as dedicated to Demeter is no longer tenable and other divinities must be sought. Numerous female divinities are associated with the task of overseeing rites of passage and transitions of status among the young women of the community, including Artemis, Aphrodite, Hera, Persephone, etc., depending on the local *panthea*¹¹⁸.

The figures of Hera and Athena, present in other sites in Gela¹¹⁹, cannot be excluded *a priori*, although, in the context of *Predio Sola*, we are dealing at the very least with a specialisation of their cult. Attribution of the sanctuary to Artemis also appears plausible: although the earliest currently available evidence of the goddess

¹¹¹ Orlandini 1966; Orlandini 1967; Kron 1992; Orlandini 2003; De Miro 2008, 47-53; Orlandini 2008.

¹¹² Orlandini 1968, 39, 41; Kron 1992, 636-639; Ardivino 1999, 171-172. For the allusions to the *bios hemeros* and human reproduction, see Detienne 1975, 148-149; Baumbach 2004, 185-187.

¹¹³ Figurines of pig-holders are generally associated with thesmophoric rituals (μεγαριζειν), but piglets could also allude to human fertility, see Sguaitamatti 1984, 52-64; Pautasso 1996, 88-90; Merker 2000, 117-124; Portale 2009, 19, note 1. For the *megarizein*, see Detienne 1982, 135-136; Sfameni-Gasparro 1986, 259-277.

¹¹⁴ Orlandini 1968, 39, fig. 22; Kron 1992, 628-629, fig. 7.

¹¹⁵ Kron 1992, 640-643; Albertocchi 2015. For the sacrifices during the *Thesmophoria*, see Detienne 1982.

¹¹⁶ Lambugno 2008, 188-190.

¹¹⁷ Iamblichus, *Vita Pythagorica*, XI, 56.

¹¹⁸ See Verilhac – Vial 1998, 287-293; Dillon 2002, 215-219. For the “divine overlap between areas of responsibility”, see Baumbach 2004, 183-190. For the post-wedding rituals suggested by inscriptions and archaeological evidence, see Verilhac – Vial 1998, 327-330.

¹¹⁹ For the *Heraion*, see Orlandini – Adamesteanu 1956, 264-273; Orlandini 1968, 31-33; Panvini 1996, 27, 58-59; Panvini 1998, 109-115. The votive system of Athena on the acropolis is characterized by weapons (Panvini – Sole 2005, 70-71), images of owls (Orlandini 1968, 26, fig. 5; Panvini – Sole 2005, 56) and figurines of Athena (Orlandini 1968, 21, 25, figs. 2, 4).

in Gela dates back to the last few years of the 5th century¹²⁰, in Sicily as a whole and especially in the Chalcidian area, Artemis plays a significant role as the protector of children and young men and women in their transitions towards adult status¹²¹. However, the research has so far discovered none of the elements that are shared by the other manifestations of Artemis attested in Sicily, such as the liminal location of the sanctuaries or certain specific ceramic forms (e.g. the *krateriskoi* of Contrada Alaimo)¹²².

In contrast, the two divinities who the archaeological evidence seems to indicate most convincingly are Kore and Aphrodite, although firm evidence for the latter has yet to be found in Gela. Aphrodite is known to specifically protect the process of physical maturation after the end of childhood, and presides over the intimate union of male and female genders¹²³. It follows that she has a specific responsibility in the area of matrimony: Diodorus Siculus writes that “To Aphrodite was entrusted the youth of maidens, the years in which they are expected to marry, and the supervision of such matters as are observed even yet in connection with weddings, together with the sacrifices and drink-offerings” (V, 73, 2)¹²⁴. The nuptial responsibilities of Aphrodite also emerge in some other significant western Greek contexts, as in some fictile *pinakes* from the Mannella sanctuary in Locri¹²⁵ and the sanctuary of area VI in Morgantina¹²⁶.

In the case of *Predio Sola*, the link to Aphrodite via the theme of seduction and *kosmesis* could be demonstrated by the containers for perfume¹²⁷. Even the oil lamps are not extraneous to a cult system centred on Aphrodite, as shown by some other Siceliot contexts¹²⁸. As part of the rites of passage, oil lamps are associated with *aphrodisia*, darkness and initiation ceremonies, in accordance with a model documented for Aphrodite *Melanis* in Corinth, Thespieae and Mantinea, and for Aphrodite *Skotia* in Crete¹²⁹.

The other divine entity that can plausibly be recognised in the sanctuary of *Predio Sola* is Kore (Persephone), as was recently proposed on the basis of the offerings of oil lamps¹³⁰ and pots for unguents and perfumes¹³¹. In the traditional “pan-Demetriac” approach, the goddess had no real autonomy of her own and was completely absorbed in the identity of her mother Demeter. In contrast, it makes more sense to see the two figures, their personalities and biographical details as quite distinct, evaluating their respective areas of responsibility. Specifically, the attribution of the *Predio Sola* sanctuary to Kore is linked to the paradigmatic myth

¹²⁰ See the so-called *Artemis sicula* figurines in Spagnolo 2000, 270-271, fig. 1a-b, pl. 57, 5-7; Portale 2009, 11, note 6.

¹²¹ For the cult of Artemis in the Chalcidian colonies, see Grasso 2010; for the features of the Artemis cult, see Dufeu-Muller *et al.* 2010.

¹²² Grasso 2008, 154-156; Grasso 2010, 255-257.

¹²³ Marinatos 2003; Pironti 2005, 137-141; Pironti 2007.

¹²⁴ Translation from Loeb Classical Library edition, 1939. See Pirenne-Delforge 1994, 421-422, 432-433; Pironti 2007, 126-130. Literary sources describe the pre-nuptial rituals in Hermione, Sicyon, Trezene (Verilhac – Vial 1998, 292; Pirenne-Delforge 1994, 183-188, 401, 422-424) and Athens (Pirenne-Delforge 1994, 15-25; Pirenne-Delforge 2005, 280-282).

¹²⁵ Torelli 1977, 177-178; Sourvinou-Inwood 1978, 118-121.

¹²⁶ The sanctuary is generally attributed to Persephone but the name of Aphrodite is engraved on a *skyphos* from the area close to the round baths, possibly used for nuptial bathing, see Allen 1974, 372-382, figs. 11-12.

¹²⁷ For perfumes as instruments of Aphrodite, see Andò 1996, 57-58; Bodiou – Mehl 2008, 147-148.

¹²⁸ See Palaiokrassa 2005, 367; in Sicily see Isler 1984, 105-106. For Aphrodite in Sicily and Magna Graecia see Schmitt 2016.

¹²⁹ Farnell 1971, 650-653; Pirenne-Delforge 1994, 395-396, 439-440; Pironti 2007, 80-85, 194-195.

¹³⁰ Hinz 1998, 68.

¹³¹ Lambrugo 2008, 188, 190.

of the goddess: on reaching sexual maturity, the young deity was given in marriage by her father Zeus to his brother Hades, who abducted her, taking her away from her mother and attendants to make her the queen of the underworld¹³².

It is important to stress that the exemplary nature of the myth played a particularly significant role in Sicily (where a part of it is said to have taken place), as emerges from some interesting references in the literary sources and even the archaeological evidence. Diodorus Siculus recalls the feast of the transportation of *Kore* (*Katagogētes Kores*), which was celebrated in Syracuse with a large *panegyris* and sacrifices on the occasion of the summer harvest. The name of the feast seems to allude to Kore's descent to the underworld, understood as the goddess's nuptial journey (*agogē*) to her groom's home¹³³. It is plausible that these festivities celebrated the mythical story of Kore, perhaps accompanied by ritual drama; the stirring story would probably have drawn a highly empathetic response from the young women: indeed, the sharing of feelings would have been indispensable for a complete identification with the divine Kore, facilitating acceptance on the part of the human *korai* of their new identities as brides¹³⁴.

This nuptial aspect of Persephone is evidenced in Magna Graecia by the fictile *pinakes* of the Mannella sanctuary in Locri and the sanctuary of Francavilla in Sicily¹³⁵. In Morgantina, the American excavations have highlighted numerous small sanctuaries attributed to Persephone, characterised by structures for ritual bathing: these have been interpreted as the location of prenuptial ceremonies performed by the small communities of each district¹³⁶.

As in these contexts, in *Predio Sola* the act of dedicating perfume containers or terracottas can perhaps be contextualised as part of collective celebrations and festivities similar to the *Theogamia*, perhaps based on the parallels between divine and human initiation¹³⁷. Particularly relevant to this hypothesis is oil lamp 645, with six lights, three bearded protomes and three ram's heads, the association suggesting an identification with Hermes, a divinity frequently found with Persephone in the *pinakes* of Locri and Francavilla¹³⁸. In those contexts, the god plays a mediating role in the passage from one phase of existence to another and, in the myth of Kore, he guides the goddess from the dark subterranean world towards the light¹³⁹. Is it possible to interpret the ceremonial lamps as an important instrument for ritual representations of this mythical journey by the goddess on the occasion of her divine wedding? Do the simple oil lamps play a concrete role in the celebration of these ritual dramas? Do these oil lamps constitute the tools of a ritual strategy that prompts the girls to identify with the divine Kore¹⁴⁰?

¹³² Lincoln 1979; Reeder 1995, 287-289. For the relationship between Kore and *korai* (maidens), see Iamblichus, *Vita Pythagorica*, XI, 56; Andò 1996, 47.

¹³³ For the nuptial meaning of that feast (Diod. V,2-6) see Bell 1981, 100-101; Polacco 1986, 26, note 14; Sfameni-Gasparro 2008, 35-36. The Sicilian feasts of *Anakalypteria* (Pind. O. VI,160) and *Theogamia* (Pollux I, 37) also had a nuptial character, see Bell 1981, 99; Polacco 1986, 26-27; Martorana *et al.* 1996, 87-88.

¹³⁴ For emotion as an instrument for enhancing ritual efficacy, see Chaniotis 2006; Chaniotis 2010. For the emotional community in rituals, see Chaniotis 2011.

¹³⁵ For Locri, see Torelli 1977, 156-179; Dillon 2002, 221-228; Mertens-Horn 2006; Marroni – Torelli 2016. For Francavilla, see Spigo 2000a, Spigo 2000b.

¹³⁶ Bell 2008. For the nuptial iconography of figurines from these contexts, see Bell 1981, 29-33, figs. a-b.

¹³⁷ Bell 1981, 10.

¹³⁸ For Hermes in Locrian *pinakes*, see Torelli 1977, 169; Spigo 2000b, 18-31, 54.

¹³⁹ Hom. *h.* 2, 334-386.

¹⁴⁰ On the connection between torches, performances and the myth of Persephone, see Parisinou 2000a, 60-61. Some Imperial age lamps from Crete show the inscription γάμου, see Verilhac – Vial 1998, 329.

The complexity of the material and the fragmentary archaeological evidence of the context raise a number of unanswered questions, but at the same time shed new light on many aspects of the religious practices that took place there. The sanctuary of *Predio Sola* was built only one generation after the foundation of the Rhodian-Cretan colony of Gela, inside the urban area. The rich trove of materials, which document the use of the sacred area from the mid 7th century to the end of the 5th century, indicate its importance within the *polis*. The complete analysis of the evidence has revealed a clear functional specialisation of the sanctuary with regard to a religious community of young women in a phase of transition towards matrimony. These women expressed themselves by means of dedications that were highly codified in terms of their adhesion to a common language, the votive objects including a small number of items of exceptional value, such as large Corinthian unguent pots and the more sophisticated *protomai* in terms of decoration and dimensions. As well as certain fixed features, the votive system appears to have undergone some substantial changes in the media and forms of ritual communication. During the first phase (650/640-550 BC), the rite was based on the lighting of oil lamps and the dedication of unguent containers, which bound the worshipper making the dedication to the divinity by means of the object's personal value. In phase II (550-405 BC) the consumption of beverages and libations was accompanied by the systematic dedication of fictile *protomai*: their communicative efficacy was guaranteed by the power of the image, which selectively displayed features establishing the social identity of the members of the religious community.

BIBLIOGRAPHY

Albertocchi 1999

M. Albertocchi, "Note di coroplastica punica: le figure femminili con 'collane di semi'", *Koinà. Miscellanea di studi archeologici in onore di Piero Orlandini*, Ed. M. Castoldi, Milano, 1999, 355-368.

Albertocchi 2000

M. Albertocchi, "Le terrecotte di "Athena Lindia": il problema dell'influsso ionico nella creazione di un tipo coroplastico", *Die Ägäis und das westliche Mittelmeer. Beziehungen und Wechselwirkungen 8. bis 5. Jh. v. Chr.*, Akten des Symposions, Wien, 2000, 349-356.

Albertocchi 2004

M. Albertocchi, *Athena Lindia. Le statuette siceliote con pettorali di età arcaica e classica*, *Rivista di Archeologia*, Supplementi 28, Roma, 2004.

Albertocchi 2012

M. Albertocchi, "Eugenie' ebbre? Considerazioni su alcune pratiche rituali del Thesmophorion di Bitalemi a Gela", *Kernos* 25, 2011, 57-74.

Albertocchi 2015

M. Albertocchi, "Considerazioni in margine ad un deposito con resti di pasto dal Thesmophorion di Bitalemi a Gela", *Thiasos* 4, 2015, 95-107.

Albertocchi – Pautasso 2009

M. Albertocchi – A. Pautasso, "Nothing to do with trade. Vasi configurati, statuette e merci dimenticate tra Oriente e Occidente", *Traffici, commerci e vie di distribuzione nel Mediterraneo tra protostoria e V secolo a.C.*, Eds. R. Panini – C. Guzzone – L. Sole, Palermo, 2009, 283-290.

Allen 1974

H. L. Allen, "Excavations at Morgantina (Serra Orlando), 1970-1972: Preliminary Report XI", *American Journal of Archaeology* 78, 361-383.

Alroth 1987

B. Alroth, "Visiting Gods. Who and Why", *Gifts to the Gods*, Proceedings of the Symposium, Uppsala, Eds. T. Linders – G. C. Nordquist, Uppsala, 1987, 9-19.

Alroth 1988

B. Alroth, "The Positioning of Greek Votive Figurines", *Early Greek Cult Practice*, Skrifter utgivna av Svenska institutet i Athen 4°, 38, Eds. R. Hägg – N. Marinatos – G. C. Nordquist, Stockholm, 1988, 195-203.

Alroth 1989-1990

B. Alroth, "Visiting Gods", *Scienze dell'Antichità* 3-4, 1989-1990, 301-310.

Amata 1993-1994

S. Amata, "Gela – Piazza Calvario, giugno-luglio 1992", *Kokalos* 39-40, 2, 1, 1993-1994, 867-871.

Andò 1996.

V. Andò, "Nymphe: la sposa e le Ninfe", *Quaderni urbinati di cultura classica*, 52, 1, 1996, 47-79.

Ardevino 1999

- A. M. Ardivino, "Sistemi demetriaci nell'Occidente greco. I casi di Gela e Paestum", *Koinà. Miscellanea di studi archeologici in onore di Piero Orlandini*, Ed. M. Castoldi, Milano, 1999, 169-187.
- Badinou 2003
- P. Badinou, *La laine et le parfum. Épinetra et alabastres. Formes, iconographie et fonctiones*, Louvain, 2003.
- Bodiou – Mehl 2008
- L. Bodiou – V. Mehl, "Sociologie des odeurs en pays grec", *Parfums et odeurs dans l'Antiquité*, Eds. L. Bodiou – D. Frère – V. Mehl, Rennes, 2008, 141-163.
- Baldassarre et al. 2002
- I. Baldassarre – A. Pontrandolfo – A. Rouveret, *Pittura romana. Dall'ellenismo al tardo antico*, Milano, 2002.
- Baumbach 2004
- J. D. Baumbach, *The Significance of Votive Offerings in Selected Hera Sanctuaries in the Peloponnese, Ionia and Western Greece*, BAR International Series, 1249, Oxford, 2004.
- Baumbach 2009
- J. D. Baumbach, "Speak, votives,...'. Dedicatory Practice in Sanctuaries of Hera", *Le donateur, l'offrande et la déesse*, Kernos Supplément 23, Ed. C. Prêtre, Liège, 2009, 203-223.
- Beazley 1940
- J. D. Beazley, "A Marble Lamp", *Annual of the British School at Athens* 60, 1940, 22-49.
- Bell 1981
- M. Bell, *Morgantina Studies I. The Terracottas*, Princeton, 1981.
- Bell 2008
- M. Bell, "Hiera oikopeda", *Demetra. La divinità, i santuari, il culto, la leggenda*, Atti del I congresso internazionale, Ed. C. A. Di Stefano, Pisa-Roma, 2008, 155-159.
- Benson 1983
- J. L. Benson, "Corinthian Kotyle Workshops", *Hesperia* 52, 1983, 311-326.
- Benson 1985
- J. L. Benson, "Mass Production and the Competitive Edge in Corinthian Pottery", *Greek Vases in the J. Paul Getty Museum* 2, 17-20.
- Bergemann 2010
- J. Bergemann, *Gela-Survey. 3000 Jahre Siedlungsgeschichte in Sizilien*, München, 2010.
- Bertesago 2009
- S. M. Bertesago, "Figurine fittili da Bitalemi (Gela) e dalla Malophoros (Selinunte). Appunti per uno studio comparato di alcune classi della coroplastica votiva", *Temi selinuntini*, Eds. C. Antonetti – S. De Vido, Pisa, 2009, 53-69.
- Boivin 2009
- N. Boivin, "Grasping the elusive and unknowable: material culture in ritual practice", *Material Religion: The Journal of Objects, Art and Belief* 5, n°3, 266-287.
- Bookidis 2009

- N. Bookidis, "Large-scale terracottas and the cult of Demeter and Kore in Corinth", *Le donateur, l'offrande et la déesse*, Kernos Supplément 23, Ed. C. Prêtre, Liège, 2009, 225-237.
- Bouma 1996
- J. W. Bouma, *Religio votiva. The archaeology of Latial votive religion*, Groningen, 1996.
- Bumke 2007
- H. Bumke, "Fremde Weihungen für griechische Götter. Überlegungen zu den Bronzestuetten ägyptischer Götter und Priester im Heraion von Samos", *Kult und Kommunikation. Medien in Heiligtümern der Antike*, ZAKMIRA 4, Eds. Ch. Frevel – H. von Hesberg, Wiesbaden, 2007, 349-380.
- Cairns 1996
- D. L. Cairns, "'Off with Her ΑΙΔΩΣ': Herodotus 1.8.3-4", *Classical Quarterly* 46, 78-83.
- Cairns 2002
- D. L. Cairns, "The Meaning of the Veil in Ancient Greek Culture", *Women's Dress in the Ancient Greek World*, Ed. L. Llewellyn-Jones, London, 2002, 73-93.
- Canzanella – Buongiovanni 1990
- M. G. Canzanella – A. M. Buongiovanni, "Gela", *Bibliografia Topografica della Colonizzazione Greca in Italia e nelle Isole Tirreniche* 8, Pisa-Roma, 1990, 5-65.
- Carson 1990
- A. Carson, "Putting Her in Her Place: Woman, Dirt and Desire", *Before Sexuality. The Construction of Erotic Experience in the Ancient Greek World*, Eds. D. M. Halperin – J. J. Winkler – F. I. Zeitlin, Princeton, 1990, 135-167.
- Chaniotis 2006
- A. Chaniotis, "Rituals between Norms and Emotions. Rituals as Shared Experience and Memory", *Ritual and communication in the Graeco-Roman world (Kernos Supplément, 16)*, Ed. E. Stavrianopoulou, Liège, 2006, 211-238.
- Chaniotis 2010
- A. Chaniotis, "Dynamic of Emotions and Dynamic of Rituals. Do Emotions Change Ritual Norms?", *Ritual Matters. Dynamic Dimensions in Practice*, Eds. C. Brosius – U. Hüsken, London, 2010, 208-233.
- Chaniotis 2011
- A. Chaniotis, "Emotional Community through Ritual. Initiates, Citizens, and Pilgrims as Emotional Communities in Greek World", *Ritual Dynamics in the Ancient Mediterranean. Agency, Emotion, Gender, Representation*, Heidelberger althistorische Beiträge und epigraphische Studien 49, Ed. A. Chaniotis, Stuttgart, 2011, 263-290.
- Chryssanthaki-Nagle 2006
- K. Chryssanthaki-Nagle, "Les protomés et protomés-bustes féminines de Macédonie orientale et de Thrace revisitées: l'exemple des protomés-buste de la maison A de Tragilos", *Revue archéologique*, 2006, 4-31.
- Clinton 2005
- K. Clinton, "Pigs in Greek Rituals", *Greek Sacrificial Ritual, Olympian and Chthonian*, Proceedings of the Sixth International Seminar on Ancient Greek Cult, Skrifter utgivna av Svenska institutet i Athen 8°, 18, Eds. R. Hägg – B. Alroth, Stockholm, 2005, 167-179.
- Cook – Dupont 1998

- R. M. Cook – P. Dupont, *East Greek Pottery*, London - New York, 1998.
- Croissant 1983
- F. Croissant, *Les protomés féminines archaïques*, Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, 250, Roma, 1983.
- Croissant 1994
- F. Croissant, “Sybaris: la production artistique”, *Sibari e la Sibaritide*, Atti del Trentaduesimo Convegno di Studi sulla Magna Grecia, Taranto, 1994, 539-559.
- Croissant 2000
- F. Croissant, “La diffusione dei modelli stilistici greco-orientali nella coroplastica arcaica della Grecia d'Occidente”, *Magna Grecia e Oriente mediterraneo prima dell'età ellenistica*, Atti del Trentanovesimo Convegno di Studi sulla Magna Grecia, Taranto, 2000, 427-455.
- Dodds 1951
- E. R. Dodds, *The Greeks and the Irrational*, Berkeley - Los Angeles, 1951.
- Dufeu-Muller et al. 2010
- M. Dufeu-Muller – S. Huysecom-Haxhi. – A. Muller, “Artémis à Epidamne-Dyrrhachion. Une mise en perspective”, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 134, 2010, 383-489.
- D'Andria – Semeraro 2000
- F. D'Andria – G. Semeraro, “Le ceramiche greco orientali in Italia meridionale. Appunti sulla distribuzione”, *Le ceramiche greco orientali in Italia*, Atti del Trentanovesimo Convegno di Studi sulla Magna Grecia, Taranto, 2000, 457-501.
- Dasen 2000
- V. Dasen 2000, “Squatting comasts and scarab-beetles”, *Periplous. Papers on classical art and archaeology presented to Sir John Boardman*, London, 2000, 89-98.
- De Angelis 2000-2001
- F. De Angelis, “Archaeology in Sicily 1996-2000”, *Archaeological Reports* 47, 2000-2001, 145-201.
- De Angelis 2006
- F. De Angelis, “Archaeology in Sicily 2001-2005”, *Archaeological Reports* 53, 2006, 123-190.
- Dehl-von Kaenel 1995a.
- C. Dehl-von Kaenel, *Die archaische Keramik aus dem Malophoros-Heiligtum in Selinunt. Die korinthischen, lakonischen, ostgriechischen, etruskischen und megarischen Importe sowie die argivisch-monochrome und lokale Keramik aus den alten Grabungen*, Berlin, 1995.
- Dehl-von Kaenel 1995b.
- C. Dehl-von Kaenel, “Le importazioni corinzie nel santuario della Malophoros di Selinunte e le strutture della distribuzione della ceramica corinzia in Sicilia e Magna Grecia”, *Corinto e l'Occidente*, Atti del Trentaquattresimo Convegno di Studi sulla Magna Grecia, Taranto, 1995, 345-366.
- De La Genière 1984
- J. de La Genière, “Parfumés comme Crésus'. De l'origine du lécythe attique”, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 108, 1984, 91-98.
- De Miro 1985

- E. De Miro, "Topografia archeologica", *Sikanie. Storia e civiltà della Sicilia greca*, Milano, 1985, 563-576.
- De Miro 2000
- E. De Miro, *Agrigento I. I santuari urbani. L'area sacra tra il tempio di Zeus e Porta V*, Roma, 2000.
- De Miro 2008
- E. De Miro, "Thesmophoria di Sicilia", *Demetra. La divinità, i santuari, il culto, la leggenda*, Atti del I congresso internazionale, Ed. C. A. Di Stefano, Pisa-Roma, 2008, 47-92.
- De Miro – Fiorentini 1983.
- E. De Miro – G. Fiorentini, "Gela protoarcaica. Dati topografici, archeologici e cronologici", *Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente* 61, 1983, 53-104.
- De Polignac 2009
- F. de Polignac, "Quelques réflexions sur les échanges symboliques autour de l'offrande", *Le donateur, l'offrande et la déesse*, *Kernos Supplément* 23, Ed. C. Prêtre, Liège, 2009, 29-37.
- Detienne 1975.
- M. Detienne, *I giardini di Adone*, Torino, 1975.
- Detienne 1982
- M. Detienne, "Eugenie' violente", *La cucina del sacrificio in terra greca*, Eds. M. Detienne – J. P. Vernant, Torino, 1982, 131-148.
- Dewailly 1982
- M. Dewailly, *Les statuettes aux parures du sanctuaire de la Malophoros à Sélinonte*, *Cahiers du Centre Jean Bérard*, 17, Napoli, 1982.
- Dillon 2002
- M. Dillon, *Girls and Women in Classical Greek Religion*, London – New York, 2002.
- Doepner 2007
- D. Doepner, "Zur medialen Funktion von Terrakottastatuetten in griechischen Heiligtümern. Ein Befund in Medma (Rosarno)", *Kult und Kommunikation. Medien in Heiligtümern der Antike* (ZAKMIRA, 4), Eds. Ch. Frevel – H. von Hesberg, Wiesbaden, 2007, 311-347.
- Ekroth 2003
- G. Ekroth, "Small Pots, Poor People? The Use and Function of Miniature Pottery as Votive Offerings in Archaic Sanctuaries in the Argolid and the Corinthia", *Griechische Keramik im kulturellen Kontext*, *Akten des internationalen Vasensymposiums*, Eds. B. Schmaltz – M. Söldner, Münster, 2003, 35-37.
- Ferrari 2003
- G. Ferrari, "What Kind of Passage Was the Ancient Greek Wedding?", *Initiation in Ancient Greek Rituals and Narratives. New Critical Perspectives*, Eds. D. B. Dodd – Ch. A. Faraone, London, 2003, 27-42.
- Foxhall 1998
- L. Foxhall, "Cargoes of the heart's desire. The character of trade in the Archaic Mediterranean world", *Archaic Greece. New approaches and new evidence*, Eds. N. Fisher – H. van Wees, London, 1998, 295-309.
- Frère 2006

- D. Frère, "Gestes quotidiens pour un parfum d'immortalité", *L'expression des corps. Gestes, attitudes, regards dans l'iconographie antique*, Eds. L. Bodiou – D. Frère – V. Mehl, Rennes, 2006, 196-212.
- Frère, D. 2008. "Un programme de recherches archéologiques et archéométriques sur des huiles et crèmes parfumées dans l'antiquité", *Parfums et odeurs dans l'Antiquité*, Eds. L. Bodiou – D. Frère – V. Mehl, Rennes, 2008, 205-214.
- Galt 1931
- C. M. Galt, "Veiled Ladies", *American Journal of Archaeology* 35, 1931, 373-393.
- Graf 1980
- F. Graf, "Milch, Honig und Wein. Zum Verständnis der Libation im griechischen Ritual", *Perennitas. Studi in onore di Angelo Brelich*, Roma, 1980, 209-221.
- Graf 2003
- F. Graf, "Initiation. A concept with a troubled history", *Initiation in ancient Greek rituals and narratives. New critical perspectives*, Eds. D. B. Dodd – Ch. A. Faraone, London, 2003, 3-24.
- Gras 2000
- M. Gras, "Commercio e scambi tra Oriente e Occidente", *Magna Grecia e Oriente mediterraneo prima dell'età ellenistica*, Atti del Trentanovesimo Convegno di Studi sulla Magna Grecia, Napoli, 2000, 125-164.
- Grasso 2008
- L. Grasso, *La stipe del Santuario di Alaimo a Lentini. Un'area sacra tra la chora e il mare*, Monografie dell'Istituto per i Beni Archeologici e Monumentali C.N.R., 2, Catania, 2008.
- Grasso 2010
- L. Grasso, "Artemide a Lentini e nelle colonie calcidesi della Sicilia in età arcaica", *Il dialogo dei Saperi. Metodologie integrate per i Beni Culturali*, Eds. F. D'Andria – D. Malfitana – N. Masini – G. Scardozzi, Napoli, 2010, 253-266.
- Hadzisteliou-Price 1971
- T. Hadzisteliou-Price, "Double and Multiple Representations in Greek Art and Religious Thought", *Journal of Hellenic Studies* 91, 1971, 48-69.
- Hermanns 2004
- M. H. Hermanns, *Licht und Lampen im westgriechischen Alltag. Beleuchtungsgerät des 6.-3. Jhs. v. Chr. in Selinunt*, Internationale Archäologie, 87, Leidorf, 2004.
- Hinz 1998
- V. Hinz, *Der Kult von Demeter und Kore auf Sizilien und in der Magna Grecia*, Palilia, 4, Wiesbaden, 1998.
- Holloway 2000
- R. Holloway, *The Archaeology of Ancient Sicily*, London, 2000.
- Huysecom 2003
- S. Huysecom, "Terres cuites animales dans les nécropoles grecques archaïques et classiques du bassin méditerranéen", *Figurines animales des mondes anciens*, Actes de la journée d'études organisée par l'Institut des Sciences de l'Antiquité de l'Université Charles-de-Gaulle-Lille 3 (Anthropozoologica, 38), Eds. B. Gratien – A. Muller – D. Parayre, Paris, 2003, 91-103.
- Huysecom-Haxhi 2009

- S. Huysecom-Haxhi, *Les figurines en terre cuite de l'Artémision de Thasos. Artisanat et piété populaire à l'époque de l'archaïsme mûr et récent*, Études thasiennes, 21, Athens, 2009.
- Huysecom-Haxhi – Muller 2007
- S. Huysecom-Haxhi – A. Muller, “Déesse et/ou mortelles dans la plastique de terre cuite. Réponses actuelles à une question ancienne”, *Pallas* 75, 2007, 231-247.
- Ingoglia 1990
- C. Ingoglia, “Due crateri corinzi da Gela”, *Quaderni dell'Istituto di Archeologia della Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università di Messina* 5, 1990, 19-23.
- Ingoglia 1999
- C. Ingoglia, *Le kotylai corinzie figurate a Gela, Quaderni del CVA.- Italia* 2, Roma, 1999.
- Insoll 2011
- T. Insoll, *Oxford handbook of the archaeology of ritual and religion*, Oxford, 2011.
- Ismaelli 2011
- T. Ismaelli, *Archeologia del culto a Gela: il santuario del predio Sola, BACT Quaderni*, 9, Bari, 2011.
- Işık 1980
- F. Işık, *Die Koroplastik von Theangela in Karien und ihre Beziehungen zu Ostionen, Istanbuler Mitteilungen Beiheft*, 21, Tübingen, 1980.
- Isler 1984
- H. P. Isler, *Der Tempel der Aphrodite. La ceramica proveniente dall'insediamento medievale: cenni e osservazioni preliminari*, *Studia Ietina*, 2, Zürich, 1984.
- Isler-Kerényi 2007
- C. Isler-Kerényi, “Komasts, Mythic Imagery, and Ritual”, *The Origins of the Theater in Ancient Greece and Beyond. From Ritual to Drama*, Eds. E. Csapo – M.C. Miller, Cambridge, 2007, 77-95.
- Kauffmann-Samaras – Szabados 2004
- A. Kauffmann-Samaras – A. V. Szabados, “Vêtement, parures”, *Thesaurus cultus et rituum antiquorum* 2, Basel, 2004, 427-437.
- Kron 1988
- U. Kron, “Kultmahle im Heraion von Samos archaischer Zeit”, *Early Greek Cult Practice*, Skrifter utgivna av Svenska institutet i Athen 4°, 38, Eds. R. Hägg – N. Marinatos – G. C. Nordquist, Stockholm, 1988, 135-148.
- Kron 1991
- U. Kron, “Frauenfeste in Demeterheiligümern: das Thesmophorion von Bitalemi”, *Archaeologischer Anzeiger* 1991, 611-650.
- Lambrugo 2008
- C. Lambrugo, “Les vases à parfum corinthiens en Sicile et en Grande-Grèce”, *Parfums et odeurs dans l'Antiquité*, Eds. L. Bodiou – D. Frère – V. Mehl, Rennes, 2008, 187-195.
- Le Dinahet 1984.
- M.-Th. Le Dinahet, “Sanctuaires chthoniens de Sicile de l'époque archaïque à l'époque classique”, *Temples et sanctuaires*, Lyon, 1984, 137-152.
- Levi 1967-1968

- D. Levi, "Gli scavi di Iasos", *Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente* 15-16, 1967-1968, 537-590.
- Linant de Bellefond 2004
- P. Linant de Bellefond, "Nettoyage et entretien, bain, aspersion, onction", *Thesaurus cultus et rituum antiquorum* 2, Basel, 2004, 419-427.
- Lincoln 1979
- B. Lincoln, "The Rape of Persephone: A Greek Scenario of Women's Initiation", *Harvard Theological Review* 72, 1979, 223-235.
- Lippolis 2001
- E. Lippolis, "Culto e iconografie della coroplastica votiva. Problemi interpretativi a Taranto e nel mondo greco", *Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité* 113, 1, 2001, 225-255.
- Lippolis 2005
- E. Lippolis, "Pratica rituale e coroplastica votiva a Taranto", *Lo spazio del rito. Santuari e culti in Italia meridionale tra indigeni e greci (Siris Supplemento, 1)*, Eds. M. L. Nava – M. Osanna, Bari, 2005, 91-102.
- Lissarrague 1995
- F. Lissarrague, "Un rituel du vin: la libation", *In vino veritas*, Eds. O. Murray – M. Tecuşan, London, 1995, 126-144.
- Llewellyn-Jones 2003.
- L. Llewellyn-Jones, *Aphrodite's Tortoise. The Veiled Women of Ancient Greece*, Swansea, 2003.
- Lupi 2000
- M. Lupi, *L'ordine delle generazioni. Classi di età e costumi matrimoniali nell'antica Sparta*, Bari, 2000.
- Marinatos 2003
- N. Marinatos, "Striding across boundaries. Hermes and Aphrodite as gods of initiation", *Initiation in ancient Greek rituals and narratives. New critical perspectives*, Eds. D. B. Dodd – Ch. A. Faraone, London, 2003, 130-151.
- Marroni – Torelli 2016
- E. Marroni – M. Torelli, *L'obolo di Persefone: immaginario e ritualità dei pinakes di Locri*, Pisa, 2016.
- Martorana et al. 1996
- G. Martorana – F. Angelici – N. Cusumano – R. Greco, *Dizionario dei culti e miti nella Sicilia antica (Fonti letterarie)*, Palermo, 1996.
- Meola 1971
- E. Meola, "Terrecotte orientalizzanti di Gela, Dedalica, Siciliae 3", *Monumenti antichi*, Serie Miscellanea 1, 1, Roma, 1971, 8-85.
- Merker 2000
- G. S. Merker, *Corinth Vol. 18, 4. The sanctuary of Demeter and Kore. Terracotta Figurines of the Classical, Hellenistic and Roman periods*, Princeton, 2000.
- Mertens-Horn 2006
- M. Mertens-Horn, "Initiation und Mädchenraub am Fest der lokrischen Persephone", *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung* 112, 2006, 7-75.

Muller 1996

A. Muller, *Les terres cuites votives du Thesmophorion. De l'atelier au sanctuaire*, Études thasiennes, 17, Paris, 1996.

Muller 2009

A. Muller, "Le tout ou la partie. Encore les protomés: dédicataires ou dédicantes?", *Le donateur, l'offrande et la déesse*, Kernos Supplément, 23, Ed. C. Prêtre, Liège, 2009, 81-95.

Müller 1915

V. K. Müller, *Der Polos, die griechische Götterkrone*, Berlin, 1915.

Neeft 1997

C. W. Neeft, "Corinthian Pottery in Magna Grecia", *Corinto e l'Occidente*, Atti del Trentaquattresimo Convegno di studi sulla Magna Grecia, Taranto, 1997, 367-402.

Neils 2009

J. Neils, "Textile Dedications to Female Deities: The Case of Peplos", *Le donateur, l'offrande et la déesse*, Kernos Supplément, 23, Ed. C. Prêtre, Liège, 2009, 135-147.

Nilsson 1950

M. P. Nilsson, "Lampen und Kerzen im Kult der Antike", *Opuscula Archaeologica* 6, 1950, 96-111.

Oakley – Sinos 1993

J. H. Oakley – R. H. Sinos, *The Wedding in Ancient Athens*, Madison Wisc., 1993.

Orlandini 1959

P. Orlandini, "Arule arcaiche a rilievo nel Museo Nazionale di Gela", *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung* 66, 1959, 97-103.

Orlandini 1963

P. Orlandini, "La stipe votiva arcaica del Predio Sola", *Monumenti antichi*, Serie Miscellanea 46, 1963, 1-78.

Orlandini 1966

P. Orlandini, "Lo scavo del Thesmophorion di Bitalemi e il culto delle divinità ctonie a Gela", *Kokalos* 21, 1966, 13-35.

Orlandini 1967

P. Orlandini, "Gela: nuove scoperte nel Thesmophorion di Bitalemi", *Kokalos* 13, 1967, 177-179.

Orlandini 1968

P. Orlandini, "Gela. Topografia dei santuari e documentazione archeologica dei culti", *Rivista dell'Istituto nazionale d'archeologia e storia dell'arte* 15, 1968, 20-66.

Orlandini 1978

P. Orlandini, "Ceramiche della Grecia dell'Est a Gela", *Les céramiques de la Grèce de l'Est et leur diffusion en Occident*, Colloques internationaux du Centre national de la recherche scientifique, 569, Paris, 1978, 93-98.

Orlandini 2003

P. Orlandini, "Il Thesmophorion di Bitalemi (Gela): nuove scoperte e osservazioni", *Archeologia del Mediterraneo. Studi in onore di Ernesto De Miro*, Eds. G. Fiorentini – M. Caltabiano – A. Calderone, Roma, 2003, 507-513.

Orlandini 2008

P. Orlandini, "Demetra a Gela", *Demetra. La divinità, i santuari, il culto, la leggenda*, Atti del I congresso internazionale, Ed. C. A. Di Stefano, Pisa – Roma, 2008, 173-186.

Orlandini – Adamesteanu 1956

P. Orlandini – D. Adamesteanu, "Gela, Ritrovamenti vari", *Notizie degli Scavi di Antichità*, 1956, 203-401.

Orlandini – Adamesteanu 1962

P. Orlandini – D. Adamesteanu, "L'acropoli di Gela, nuovi scavi", *Notizie degli Scavi di Antichità*, 1962, 340-408.

Orsi 1906

P. Orsi, *Gela. Scavi del 1900-1905, Monumenti Antichi dei Lincei*, 16, Roma, 1906.

Osborne 2004

R. Osborne, "Hoards, votives, offerings. The archaeology of the dedicated object", *World Archaeology* 36, 2004, 1-10.

Palaiokrassa 2005

L. Palaiokrassa, "Beleuchtungsgeräte", *Thesaurus cultus et rituum antiquorum* 5, Basel, 2005, 363-376.

Reeder 1995

E. D. Reeder, *Pandora, Women in Classical Greece*, Princeton, 1995.

Panvini 1996

R. Panvini, *Γέλας. Storia e archeologia dell'antica Gela*, Milano, 1996.

Panvini 1998

R. Panvini, *Gela. Il Museo archeologico. Catalogo*, Gela, 1998.

Panvini 2009

R. Panvini, "L'emporio greco in località Bosco Littorio", *La Sicilia in età arcaica. Dalle apoikiai al 480 a.C. Contributi dalle recenti indagini archeologiche*, Eds. R. Panvini – L. Sole, Palermo, 2009, 179-181.

Panvini – Sole 2005

R. Panvini – L. Sole, *L'acropoli di Gela. Stipiti, depositi o scarichi*, Roma, 2005.

Paoletti 2004

O. Paoletti, "Purificazione. Mondo greco", *Thesaurus cultus et rituum antiquorum* 2, Basel, 2004, 3-35.

Parisinou 1997

E. Parisinou, "Artificial Illumination in Greek Cult Practice of the Archaic and the Classical Periods: Mere Practical Necessity?", *Thetis* 4, 1997, 95-108.

Parisinou 2000a

E. Parisinou, *The Light of the Gods. The Role of Light in Archaic and Classical Greek Cult*, London, 2000.

Parisinou 2000b

E. Parisinou, "Lighting' the World of Women: Lamps and Torches in the Hands of Women in the Late Archaic and Classical Periods", *Greece and Rome* 47, 1, 2000, 19-43.

Parko 2001

H. Parko, "Small Corinthian oil-containers: evidence of the Archaic perfume trade?", *Ceramics in Context*, Proceedings of the Internordic Colloquium on Ancient Pottery, Ed. C. Scheffer, Stockholm, 2001, 55-60.

Pautasso 1996

A. Pautasso, *Terrecotte arcaiche e classiche del Museo Civico di Castello Ursino a Catania*, Palermo, 1996.

Pautasso 2007

A. Pautasso, "Versa là dove il flusso sarà richiesto". Su una serie di vasi configurati tra Oriente e Occidente", *Numismatica e antichità classiche. Quaderni ticinesi* 36, 2007, 11-41.

Pemberton 1989

E. G. Pemberton, *Corinth 18, Part 1. The Sanctuary of Demeter and Kore, The Greek Pottery*, Princeton, 1989.

Pirenne-Delforge 1994

V. Pirenne-Delforge, *L'Aphrodite grecque. Contribution à l'étude de ses cultes et de sa personnalité dans le panthéon archaïque et classique*, Kernos Supplément, 4, Liège, 1994.

Pirenne-Delforge 1998

V. Pirenne-Delforge, *Les Panthéons des cités des origines à la "Périégèse" de Pausanias*, Kernos Supplément, 8, Liège, 1998.

Pirenne-Delforge 2005

V. Pirenne-Delforge, "Des épiclèses exclusives dans la Grèce polythéiste? L'exemple d'Ourania", *Nommer les dieux. Théonymes, épithètes, épiclèses dans l'antiquité*, Eds. N. Belayche – P. Brulé – G. Freyburger, Brepols, 2005, 271-290.

Pironti 2005

G. Pironti, "Au nom d'Aphrodite: réflexions sur la figure et le nom de la déesse née de l'aphros", *Nommer les dieux. Théonymes, épithètes, épiclèses dans l'antiquité*, Eds. N. Belayche – P. Brulé – G. Freyburger, Brepols, 2005, 129-142.

Pironti 2007

G. Pironti, *Entre ciel et guerre. Figures d'Aphrodite en Grèce ancienne*, Kernos Supplément, 18, Liège, 2007.

Polacco 1986

L. Polacco, "I culti di Demetra e Kore a Siracusa", *Numismatica e antichità classiche. Quaderni ticinesi* 15, 1986, 21-41.

Portale 2009

E. C. Portale, "Coroplastica votiva nella Sicilia di V-III secolo a.C.: la stipe di Fontana Calda a Butera", *Sicilia Antiqua* 5, 2009, 9-58.

Prêtre 2009

C. Prêtre, "La donatrice, l'offrande et la déesse: actions, interactions et réactions", *Le donateur, l'offrande et la déesse*, Kernos Supplément, 23, Ed. C. Prêtre, Liège, 2009, 7-27.

Prost 2008

F. Prost, "L'odeur des dieux en Grèce ancienne. Encens, parfums et statues de culte", *Parfums et odeurs dans l'Antiquité*, Eds. L. Bodiou – D. Frère – V. Mehl, Rennes, 2008, 97-103.

Provoost 1976

A. Provoost, "Les lampes antiques en terre cuite", *L'antiquité classique* 45, 1976, 5-39.

Redfield 1982

J. Redfield, "Notes on the Greek Wedding", *Arethusa* 15, 1982, 181-201.

Roebuck 1972

C. Roebuck, "Some Aspects of Urbanization in Corinth", *Hesperia* 41, 1972, 96-127.

Rouse 1902

W. H. D. Rouse, *Greek Votive Offerings*, Cambridge, 1902.

Rumscheid 2003

F. Rumscheid, "Figürliche Votivterrakotten als Ritual-Indikatoren in ostgriechischen Demeter-Heiligtümern? Das Beispiel Priene", *Rituale in der Vorgeschichte, Antike und Gegenwart. Studien zur Vorderasiatischen, Prähistorischen und Klassischen Archäologie, Ägyptologie, Alten Geschichte, Theologie und Religionswissenschaft*, Eds. C. Metzner – Nebelsick – O. Dally, Leidorf, 2003, 149-163.

Sabbione – Milanesio-Macri 2008

C. Sabbione – M. Milanesio-Macri, "Recenti scoperte al Thesmophorion di Contrada Parapezza a Locri Epizefiri", *Demetra. La divinità, i santuari, il culto, la leggenda*, Atti del I congresso internazionale, Ed. C. A. Di Stefano, Pisa-Roma, 2008, 193-220.

Saint-Pierre 2009

C. Saint-Pierre, "Offrir l'Orient aux déesses grecques", *Le donateur, l'offrande et la déesse*, *Kernos Supplément*, 23, Ed. C. Prêtre, Liège, 2009, 111-122.

Schmitt 2016

C. Schmitt, *Aphrodite in Unteritalien und auf Sizilien: Untersuchungen zu ihren Kulturen und Heiligtümern*, Studien zu antiken Heiligtümern, 5, Heidelberg, 2016.

Schmitt-Pantel 1995

P. Schmitt-Pantel, "Rite culturel et rituel social: à propos des manières de boire le vin dans les cités grecques", *In vino veritas*, Eds. O. Murray – M. Tecuşan, London, 1995, 93-105.

Sfameni-Gasparro 1986

G. Sfameni-Gasparro, *Misteri e culti misterici di Demetra*, Roma, 1986.

Sfameni-Gasparro 2008

G. Sfameni-Gasparro, "Demetra in Sicilia: tra identità panellenica e connotazioni locali", *Demetra. La divinità, i santuari, il culto, la leggenda*, Atti del I congresso internazionale, Ed. C. A. Di Stefano, Pisa-Roma, 2008, 25-40.

Sguaitamatti 1984

M. Sguaitamatti, *L'offrante de porcelet dans la coroplathie géléenne*, Mainz am Rhein, 1984.

Simon 1972

E. Simon, "Hera und die Nymphen. Ein böotischer Polos in Stockholm", *Revue archéologique*, 205-220.

Sourvinou-Inwood 1978

Ch. Sourvinou-Inwood, "Persephone and Aphrodite at Locri: A Model for Personality Definitions in Greek Religion", *Journal of Hellenic Studies* 98, 1978, 101-121.

Spagnolo 1991

G. Spagnolo, "Recenti scavi nell'area della vecchia stazione di Gela", *Quaderni dell'Istituto di Archeologia della Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università di Messina* 6, 1991, 55-70.

Spagnolo 2000

G. Spagnolo, "Le terrecotte figurate dall'area della stazione vecchia di Gela e i problemi della coroplastica geloa nel V sec. a.C.", *Quaderni dell'Istituto di Archeologia della Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università di Messina* N.s. 1, 1, 2000, 179-207.

Spagnolo 2012

G. Spagnolo, "Risorse naturali e approvvigionamento idrico a Gela in età greca", *Cultura e religione delle acque*, Atti del Convegno interdisciplinare, Messina 29-30 marzo 2011, *Archaeologica*, 167, Ed. A. Calderone, Roma, 2012, 343-374.

Spigo 2000a

U. Spigo, "I pinakes di Francavilla di Sicilia. Parte I", *Bollettino d'arte* 111, 2000, 1-60.

Spigo 2000b

U. Spigo, "I pinakes di Francavilla di Sicilia. Parte II", *Bollettino d'arte* 113, 2000, 1-78.

Stavrianopoulou 2006

E. Stavrianopoulou, "Introduction", *Ritual and communication in the Graeco-Roman world*, *Kernos Supplément*, 16, Ed. E. Stavrianopoulou, Liège, 2006, 7-22.

Torelli 1977

M. Torelli, "I culti di Locri", *Locri Epizefirii*, Atti del Diciassettesimo Convegno di Studi sulla Magna Grecia, Napoli, 1977, 146-184.

Torelli 2011

M. Torelli, *Dei e artigiani. Archeologie delle colonie greche d'Occidente*, Bari, 2011.

Turner 1969

V. Turner, *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*, New York, 1989.

Uhlenbrock 1985

J. P. Uhlenbrock, "Terracotta figurines from the Demeter sanctuary at Cyrene: models of trade", *Cyrenaica in Antiquity*, BAR International Series, 236, Eds. G. Barker – J. Lloyd – J. Reynolds, Oxford, 1985, 297-304.

Uhlenbrock 1989

J. P. Uhlenbrock, *The Terracotta protomai from Gela. A Discussion of Local Style in Archaic Sicily*, Roma, 1989.

Valenza 1972

N. Valenza, "Lucerna di bronzo arcaica della Collezione Borgia nel Museo Nazionale di Napoli", *Bollettino d'Arte* 57, 1972, 133-137.

van Straten 1992

F. T. van Straten, "Votives and Votaries in Greek Sanctuaries", *Le sanctuaire grec*, Eds. A. Schachter – J. Bingen, Genève, 1992, 247-284.

Verilhac – Vial 1998

A. M. Verilhac – C. Vial, *Le mariage grec du VIe siècle av. J.-C. à l'époque d'Auguste*, *Bulletin de Correspondance Hellénique* Supplément, 32, Paris, 1998.

von Hesberg 2008

H. von Hesberg, "Votivseriationen", *Kult und Kommunikation. Medien in Heiligtümern der Antike*, ZAKMIRA, 4, Eds. Ch. Frevel – H. von Hesberg, Wiesbaden, 2007, 279-309.

von Salis 1920-1924

A. von Salis, "Die Brautkrone", *Rheinisches Museum für Philologie* 73, 1920-1924, 199-215.

White 2007

D. White, "The Multiple Stages in the Placement and Usage of Votives in Cyrene's Extramural Demeter and Persephone Sanctuary", *Karthago* 27, 2007, 265-284.

Wilson 1995-1996

R. I. A. Wilson, "Archaeology in Sicily 1988-1995", *Archaeological Reports* 42, 1995-1996, 59-123.

**Kyme Doğu Nekropolü (Habaş Kurtarma Kazısı 2010 Yılı)
Arkaik Dönem Figürinleri**
*Archaic Figurines from the Eastern Necropolis of Kyme
(Habaş Rescue Excavation in 2010)*

Pınar TAŞPINAR*
Murat ÇEKİLMEZ**

Özet

Bu çalışmada, Aiolis Bölgesi sınırları içerisinde yer alan Kyme antik kentinin Doğu Nekropolü'nden bulunan ve Arkaik Dönem'e tarihlenen üç figürin ele alınmaktadır. Çalışma kapsamında değerlendirilen figürinler İzmir Müze Müdürlüğü tarafından 2010 yılında HABAŞ Demir Çelik Saç Fabrikasına ait arazide yürütülen kurtarma kazıları sırasında tespit edilmiştir. Çalışmalar sırasında alanın kentin Doğu Nekropolisi'nin bir uzantısı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Çalışma kapsamında incelenen TK. 1-3 numaralı figürinler, Kyme antik kentinde daha önceki yıllarda yapılan çalışmalarda tespit edilen ve yayınlanan figürinlere göre farklı tipolojik ve ikonografik özellikler sunmaktadır. Bu nedenle Kyme'nin Arkaik Dönem'de koroplastik sanatının tipolojik çeşitliliğini göstermesi açısından önemlidir. Bu çalışmada, söz konusu figürinlerin tanıtılması, tipolojik ve ikonografik özelliklerinin değerlendirilmesi, üretim ve dönem özelliklerinin saptanması amaçlanmıştır. Arkaik Dönem'de özellikle Ionia Bölgesi'nde yoğunlukla kutsal alan ve nekropol alanı buluntusu olarak karşımıza çıkan Kuşlu Kore, oturan kadın/tanrıça ve Bes tipolojisindeki figürinlerin Kyme antik kentinde bulunması, Kyme'nin dönem içerisinde deniz ticaretinde etkin bir liman kenti statüsüne sahip olduğunu göstermektedir. Kyme antik kentinde daha önceki yıllarda yapılan çalışmalarda saptanan Arkaik Dönem'e tarihli, ana tanrıça kültürüne ilişkin verilerle birlikte TK. 1 Kuşlu Kore ve TK. 2 oturan kadın/tanrıça figürinleri değerlendirildiğinde, kentte Arkaik Dönem'de baskın bir ana tanrıça kültürünün varlığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Aiolis, Kyme, Nekropolis, Terrakotta, Figürinler.

Abstract

In this study, three figurines dated to the Archaic Period from the Eastern Necropolis of Kyme, which is located within the borders of the Aiolis Region, are discussed. The figurines evaluated within the scope of the study were identified by the İzmir Museum Directorate in 2010 during the rescue excavations carried out on the land belonging to the HABAŞ Iron and Steel Sheet Factory. During the studies, it was concluded that the area is an extension of the eastern Necropolis of the Kyme. Figurines TK. 1-3 studied here show different typological and iconographic features compared to figurines found in Kyme and published in the previous years. For this reason, these figurines are important in terms of showing the typological diversity of the coroplastic art of Kyme in the Archaic Period. In this study, it is aimed to introduce these figurines, to evaluate their typological and iconographic features, to determine how these were produced, and to mention the features of their period. Kore, which is mostly found as findings of the sanctuary and necropolis, the sitting woman/goddess and figurines in Bes typology show that Kyme was a significant coastal town for sea trade during the Archaic Period. It is observed that there is a dominant influence of mother-goddess cult in Kyme in the Archaic Period when previous studies and figurines of TK.1 Kore and TK. 2 sitting woman/goddess were considered.

Keywords: Aeolis, Kyme, Necropolis, Terracotta, Figurines.

Giriş

* Uzm. Arkeolog, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Doktora Programı Aydın. ☎ 0000-0002-4356-1508 | ptaspinar.pt@gmail.com

** Doç. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü Aydın. ☎ 0000-0002-5922-2973 | mcekilmez@gmail.com

Bu çalışmada¹, Kyme antik kentinin Doğu Nekropolü'nde, İzmir Müzesi tarafından 2010 ve 2011 yıllarında gerçekleştirilen kurtarma kazılarında bulunan Arkaik Döneme tarihli farklı tipteki üç pişmiş toprak figürin değerlendirilmiştir². Çalışmada figürinlerin yapım tekniği, stili ve dönem özellikleri detaylı olarak ele alınmıştır. Figürin tipleri ile birlikte eserlerin ikonografisi üzerinde değerlendirmeler yapılmıştır.

Aiolis Bölgesi, Hermos (Gediz) Vadisi ile Kaikos (Bakırçay) Nehri arasında kalan alanı ve Lesbos (Midilli) Adası'nı kapsamaktadır³. Kyme kenti, antik dönemde Aiolis Bölgesi sınırları içerisinde yer almakta, günümüzde ise İzmir ilinin kuzeyinde, Çandarlı (Elaitikos) Körfezi'nin güneyinde, Nemrut Limanı mevkiindedir. Strabon'un (XIII.3.6) aktarımlarından kentin isminin Kyme adında bir amazondan geldiğini öğrenmekteyiz. Kyme kentinin ayrıca "*Kyme Phrikonis*" olarak da adlandırıldığını ve bu ismin günümüzde hala tartışmalı olan Aiol göçleri sırasında, Lokris'deki Phirikios Dağı'ndan bölgeye gelen halklar tarafından verildiği düşünülmektedir (Hdt. VII.176). Kent hakkındaki ilk bilgeleri antik yazarların aktarımlarından öğrenmekteyiz. Hesiodos (WD, 634-640) dizelerinde babasının Kyme'den - Boeotia'ya geri dönüşünü aktarmaktadır. Herodotos (I.149), Aiol Konfederasyonu hakkında bilgiler vermekte ve Kyme'nin adını bölgenin diğer kentleriyle birlikte saymaktadır. Ayrıca bölgede Pers işgali ve sonrasında yaşanan siyasi gelişmeler hakkında önemli bilgiler sunmaktadır (Hdt. I.158-159-160; Hdt. V.123). Strabon (XIII.1.2) ise Kyme antik kentini Aiolis Bölgesi'nin en güzel ve en büyüğü olarak tanımlamakta, Aiol göçleri ve kentin kökeni hakkında ayrıntılı bilgiler aktarmaktadır.

Günümüzde sanayi kuruluşları arasında kalan Kyme'nin lokalizasyonu C. P. d'Ancona tarafından 1429 yılında gerçekleştirilmiştir⁴. Kentin ilk kazı çalışmaları ise 1874 yılında D. Baltazzi tarafından yapılmıştır⁵. Daha sonra 1881 - 1895 yılları arasında S. Reinach ve E. Pottier kentte kısa süreli çalışmalar yürütmüştür⁶. 1925 yılında A. Salac başkanlığında, Kyme antik kentinin, kuzey tepedeki tapınak alanında çalışmalara başlanmış fakat araştırma başkanının vefatı üzerine aynı yıl içerisinde araştırmalar son bulmuştur⁷. 1953 yılında E. Akurgal, Kyme antik kentinin güney tepe yerleşim alanı üzerinde sondaj çalışmaları yürütmüş, bu çalışmalar sırasında Geç Geometrik ve Arkaik Dönem'e tarihlenen seramik parçaları tespit etmiştir⁸. 1970 yılında Kyme antik kentinin çevresine ağır sanayi kuruluşlarının yapılmaya başlanmasıyla birlikte İzmir Müzesi Müdürlüğü

¹ Bu çalışma Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Bilimsel Araştırma Koordinatörlüğü tarafından FEF - 18012 numaralı proje ile desteklenmiştir. Destekleri nedeniyle Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Rektörlüğü'ne ve Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü'ne teşekkür ederiz. Çalışmanın konusunu oluşturan figürinlerin incelenmesi ve yayınlanması için gerekli izinleri uygun gören İzmir Müzesi Müdürlüğü'ne, söz konusu eserlerin tespit edilmesine katkı sağlayan kurtarma kazılarında görevli Arkeolog Erdal Korkmaz'a, Sanat tarihçi Beyhan Gürman'a ve alanda çalışan tüm ekibe, figürinlerin incelenmesi sırasında yardımlarını esirgemeyen pişmiş toprak depo sorumlusu Arkeolog Yeşim Ozan'a teşekkürlerimizi sunarız.

² Kyme antik kentinin 2 km doğusunda, Habaş Demir - Çelik - Saç Fabrikasında yer alan 207 numaralı parselde yürütülen kurtarma kazıları sırasında alanın, kentin doğu nekropolünün bir bölümü olduğu saptanmıştır.

³ Sevin 2001, 73-80.

⁴ Texier 1865, 11; Dereboylu-Poulain 2017, 45.

⁵ Baltazzi 2002, 340-341.

⁶ Reinach 1889, 543-562.

⁷ Koşay v.d. 2013, 579. Bu çalışmalar sırasında tespit edilen buluntular ve kazı raporları 1974 yılında, J. Bouzek editörlüğünde "*Anatolian Collection of Charles University (Kyme I)*" adlı çalışma yayımlanmıştır.

⁸ Akurgal 1956, 40-41.

tarafından kurtarma kazılarına başlanmıştır⁹. Bu kurtarma kazılarının son bulmasıyla birlikte V. İdil başkanlığında 1982 - 1984 yılları arasında kentin planının açığa çıkarılmasına yönelik kazılar gerçekleştirilmiştir¹⁰. Kyme antik kentinde yapılan kazı ve araştırma çalışmalarına, 1986 - 2007 yılları arasında S. Lagona başkanlığında, İtalyan kazı heyeti (*MAIKE*) tarafından devam edilmiştir¹¹. 2008 yılından itibaren ise A. La Marca tarafından kentte çalışmalar sürdürülmüştür¹². Kyme antik kentinde yürütülen söz konusu çalışmalar dışında yıl boyunca İzmir Müze Müdürlüğü tarafından özellikle kentin nekropol alanlarında kurtarma kazıları gerçekleştirilmektedir.

İzmir Müze Müdürlüğü ve İtalyan Kazı Heyeti'nin Kyme antik kentinde yürüttüğü çalışmalarda kentin nekropol alanları tespit edilmiştir. Nekropol alanı sınırları, Çandarlı Körfezi'nin güneyinden başlamakta ve kentin etrafını çevreleyerek kuzeyinde son bulmaktadır¹³. Nekropol alanları günümüzde sanayi kuruluşlarının arazisi içerisinde yer almakta ve bu nedenle kurumların isimleri ile adlandırılmaktadır¹⁴. Şimdiye kadar tespit edilen Güney Nekropolis¹⁵ alanı içerisinde İzmir Demir Çelik (İDÇ)¹⁶, Batı Limanı¹⁷, Ayaz ve Dört Yıldız¹⁸, Doğu Nekropol alanı içerisinde ise Samurlu¹⁹ ve Habaş Nekropolü tespit edilmiştir²⁰. Kuzey Nekropol alanında ise şimdiye kadar sadece iki tümülüs saptanmıştır²¹.

⁹ Uçankuş 1980, 146. Söz konusu kazılar o dönem İzmir Müzesi Müdürü olan H. T. Uçankuş denetiminde 1979-1981 yılları arasında devam etmiştir.

¹⁰ İdil 1984, 415-416.

¹¹ Lagona 1987, 89-95; Lagona 1988, 53-59; Lagona 1989, 69-77; Lagona 1991, 201-219; Lagona 1992, 91-99; Lagona 1993, 309-315; Lagona 1995, 1-11; Lagona 1998, 837; Lagona 2000, 217-227; Lagona 2007, 9-15. Bu çalışmalar sırasında Kyme antik kentinin yapılarının birçoğu açığa çıkarılmıştır. Kuzey Tepe olarak adlandırılan alanda kare formlu iki kutsal alan, liman, tiyatro, güney tepe konut alanları, sütunlu portiko ve Roma Dönemi hamamı üzerine çalışmalar yürütülmüştür.

¹² Marca 2010, 397-417; Marca 2011, 368-382; Marca 2013, 307-319; Marca 2014, 203-216; Marca 2015, 113-135; Marca 2016, 237-253; Marca 2017, 215-233. Söz konusu çalışmalarda, kent surunun büyük bir kısmı açığa çıkarılmış, tiyatro üzerinde restitüsyon denemeleri yapılmış, Agora'nın genişletme çalışmaları ve Ortaçağ Kalesi olarak adlandırılan yapıda restorasyon faaliyetleri yürütülmüştür.

¹³ Lagona 2013, 339-352.

¹⁴ Verger v.d. 2013, 245-247.

¹⁵ İzmir Müzesi Müdürlüğü tarafından Güney Nekropolis olarak adlandırılan alanda 2000 yılında kurtarma kazıları yapılmıştır. Bu çalışmalarda 19 adet mezar tespit edilmiştir, bkz. İren 2008, 613-638. Bu alan, İzmir Demir Çelik (İDÇ) Nekropolü, Batı Liman Nekropolü ve Dört Yıldızlar Nekropolü ile birlikte kentin Güney Nekropolü'nü oluşturmaktadır.

¹⁶ İDÇ Nekropolisi, Kyme antik kentinin 1 km güneyinde yer almaktadır. 2007 - 2009 yıllarında İzmir Müzesi Müdürlüğü tarafından kurtarma kazıları yürütülmüştür. Alanın kentin Güney Nekropolü'nün bir devamı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. 2007 yılında 613 ve 68 numaralı parsellerde yürütülen çalışmalarda farklı mezar tipolojisinde 48 mezar tespit edilmiştir. 2008 ve 2009 yılı çalışmalarında ise 68 numaralı parselde çalışmalara devam edilmiş ve 263 mezar açığa çıkarılmıştır, bkz. Küçükgüney - Altun 2008, 53-65; Çırak - Kaya 2010, 217-224; Çırak - Kaya 2012, 24-25.

¹⁷ Batı Liman Nekropolü olarak adlandırılan alan, Kyme antik kentinin güneybatısındaki 1205 numaralı parselde, 2010 ve 2011 yıllarında gerçekleştirilen kurtarma kazıları sırasında tespit edilmiştir. Alanda yapılan kurtarma kazıları sırasında farklı tipolojiye sahip 66 mezar saptanmıştır. Batı Liman Nekropolü, Kyme kentinin Güney Nekropol alanının devamını oluşturmaktadır, bkz. Konak-Tarakçı - Selçuk 2012, 186-198.

¹⁸ Kyme antik kentinin güneydoğusunda İtalyan Kazı Heyeti (*MAIKE*) tarafından yürütülen çalışmalarda Dört Yıldız Fabrikası sınırları içerisinde lahit, taş sanduka ve urne tipinde mezarlar saptanmıştır. Buluntular İDÇ ve Batı Liman Nekropolü buluntuları ile benzerlik göstermektedir. Kentin Güney Nekropolünün devamını oluşturmaktadır, bkz. Marca 2010, 404-407, Res. 9-13; Marca 2015, 633-640.

¹⁹ Kyme antik kentinin yaklaşık 1 km doğusunda 877 ve 879 numaralı parsellerde İzmir Müzesi Müdürlüğü tarafından yürütülen kurtarma kazılarında mezarlar tespit edilmiştir. Bu alan Habaş Nekropolü ile birlikte Kyme antik kentinin Doğu Nekropolü'nü oluşturmaktadır, bkz. Atıcı - Karakaş 2013, 229-242; Ürkmez 2016, 157-187.

Çalışma kapsamında değerlendirilen figürinler, Kyme'nin 2 km doğusundaki İzmir ili, Aliğa ilçesi, Bozköy Biçerova mevkii, 207 numaralı parselde, İzmir Müzesi Müdürlüğü tarafından 2010 yılında gerçekleştirilen kurtarma kazıları sırasında tespit edilmiştir²². Doğu Nekropolis içerisindeki bu alanda kazılar sırasında farklı dönemlere ait ve farklı tipolojik özellikler gösteren 145 mezar, bunun dışında ışık, konut ve depo amacıyla kullanıldığı düşünülen üç ayrı yapı grubu saptanmıştır. Açığa çıkarılan mezarların bir kısmı antik dönemde soyulmuş, bir kısmı ise taban suyunun yükselmesiyle tahrip olmuştur. Nekropolde tespit edilen mezar tipleri; amphora mezarlar, basit toprak mezarlar, taş kapaklı basit toprak mezarlar, çatı kiremidi kapaklı basit toprak mezarlar, taş sanduka mezarlar, taş lahit ve pişmiş toprak lahit mezarlardan oluşmaktadır²³. Nekropol alanında yaygın ölü gömme geleneği ise inhumasyondur. İnhumasyon gömü geleneği farklı mezar tiplerinde uygulanmıştır. İnhumasyon gömü ile birlikte kremasyon gömü geleneğine de rastlanmıştır²⁴. Çalışma kapsamında ele alınan figürinler, kontekst buluntusu değildir. Her hangi bir mezar ya da yapıyla ilişkili olmayan figürinler çalışmalar kapsamında yapılan sondajlardan dolgu tabakası içerisinde bulunmuştur.

Tipolojik ve İkonografik Değerlendirme

Kyme Doğu Nekropolü'nden bulunan ve çalışmanın konusunu oluşturan figürinler farklı tip ve ikonografiye sahiptir. Çalışma kapsamında ele alınan üç figürin, üç ayrı ana tipten oluşmakta ve Arkaik Dönem'e tarihlenmektedir.

²⁰ Kyme antik kentinin yaklaşık 2 km doğusunda, 2010 - 2011 yıllarında İzmir Müzesi Müdürlüğü tarafından gerçekleştirilen kurtarma kazılarında kentin Doğu Nekropol alanının bir bölümü açığa çıkarılmıştır. Bu çalışmalarda 145 mezar tespit edilmiştir, bkz. Korkmaz - Gürman 2011, 69-82; Atilla v.d. 2015, 13-28.

²¹ Verger v.d. 2013, 245-247.

²² Habaş Demir - Çelik - Saç Fabrikası arazi içerisinde yer alan parselin üzerine saç haddehanesi kurulması planlanmış, bu alanın III. Derece Arkeolojik Sit alanı olması sebebiyle alanda İzmir Müzesi Müdürlüğü tarafından sondaj çalışmaları yapılmıştır. E. Korkmaz ve B. Gürman denetimindeki ekip, 2010 ve 2011 yıllarında alanda çalışmalar yürütmüş ve arkeolojik buluntulara rastlanmıştır, bkz. Korkmaz - Gürman 2011, 69. 2010 yılında taban suyunun düşmesiyle yapılan sondajlarda olasılıkla yol döşemesine ait olduğu düşünülen taş döşemeli zemin ve farklı tiplerde mezarlara rastlanmıştır. Mezarların yoğunluğu nedeniyle sondaj çalışmaları kurtarma kazısına dönüştürülmüş ve taş döşemeli yolun 96 m boyunda, 8 m genişliğinde kente doğudan ulaşımı sağlayan antik dönem yol ağının bir parçası olduğu sonucuna varılmıştır, bkz. Korkmaz- Gürman 2011, 73. G. Bean'nin " *Eski Çağda Ege Bölgesi*" adlı yayınında bahsi geçen Smyrna- Pergamon yol ağının bir parçası olduğu E. Korkmaz ve B. Gürman tarafından düşünülmektedir. Söz konusu yol döşemesinin her iki kenarında rastlanan mezarlar, Kyme antik kentinin Doğu Nekropolü'nün devamını oluşturmaktadır. Habaş Nekropolü olarak değerlendirilen alan, Samurlu 877 - 879 parselde yapılan çalışmalarda tespit edilen nekropol ile birlikte kentin Doğu Nekropolü'nü oluşturmaktadır. Alanda, mezarlar ve yol döşemesi dışında, Yapı 1, 2 ve 3 olarak adlandırılan ışık, depo ve konut amacıyla kullanıldığı düşünülen alanlar da tespit edilmiştir.

²³ Atilla v.d. 2015, 15-19.

²⁴ Mezar 143 olarak adlandırılan Khytra tipindeki urne mezarın kremasyon gömü geleneğine örnek oluşturduğu düşünülmektedir. Khytra tipindeki urne içerisinde mezar hediyesi olarak küresel gövdeli, düz dipli bir aryballos ele geçmiştir. Aryballos'un tipolojik gelişimi göz önünde bulundurularak M. 143, MÖ 7. yüzyılın son çeyreğine tarihlenmiştir, bkz. Korkmaz - Gürman 2011, 74. Mezar 78 olarak adlandırılan urne mezar, pyksis içerisine yakılmadan cesetin gömülmüş olmasıyla dikkat çekicidir, bkz. Atilla v.d. 2015, 14.

TK. 1. Ayakta Kuşlu Kore Figürünü²⁵ (Fig. 1-4)

Çalışma kapsamında incelenen eserlerden en erken tarihli veriyi TK. 1. numaralı Kuşlu Kore tipolojisindeki eser sunmaktadır. Genç kız/Kore tipi, MÖ 650-480 yılları arasında pişmiş toprak örneklerle birlikte büyük boyutlu taş/mermer eserlerde de karşımıza çıkan ayakta, frontal duruşta verilen genç kız heykelleri/figürinleri olarak tanımlanmaktadır²⁶. Arkaik Dönem plastik sanatı için karakteristik bir unsurdur. Frontal bir duruşa sahip, bir kol vücuduna paralel giysi kıvrımlarını kavrarken, diğer kolunu dirseğinden büktükten sonra göğüs hizasında tutmaktadır. Bu örneklerde figürlerin bir ellerinde minyatür formda kuş/tavşan gibi hayvanları ya da lotus gibi bitkileri taşıdıkları gözlenmektedir²⁷. Çalışma kapsamında ele alınan TK. 1. numaralı figürünün göğsü üzerinde duran sol elinde kuş taşıdığı tespit edilmiştir (Fig. 1-2).

TK. 1. numaralı figürün, khiton üzerine himation giyimli olup ayakta ve frontal duruşta verilmiştir. Üzerine giydiği manto baştan itibaren tüm vücudu sıkıca sarar. Sağ kolunu vücuduna paralel aşağıya uzattıktan sonra belinin sağında elbise kıvrımlarını tutar. Sol kolunu ise yanda dirseğinden büktükten sonra sol elini göğüsleri arasına uzatır ve burada bir kuş tutmaktadır. Benzer örneklerle yapılan karşılaştırmalar sonucunda, TK. 1. numaralı figürünün yüzünün dolgun formu, gözlerinin badem şeklinde verilmesi, kıyafet kıvrımlarının sadeliği, bacaklarının bitişik, ayaklarının hareketsizliği dikkate alındığında, MÖ 560-550 yılları önerilmektedir (Fig. 3-4).

TK. 1. numaralı Kuşlu Kore ile benzer tipolojik özellikler gösteren örnekler başta Myrina²⁸ olmak üzere Klaros²⁹, Erythrai³⁰, Miletos³¹, Theangela³², Iasos³³, Rhodos³⁴, Kos³⁵, Kamiros³⁶, Lindos³⁷, Delos³⁸, Samos³⁹, Attika⁴⁰, Megara⁴¹, Locri⁴², İtalya⁴³, Morgantina⁴⁴ ve Sicilya'dan⁴⁵ bulunmuştur.

²⁵ TK. 1. Kuşlu Kore Figürünü, Müze Env. No: 26889, Buluntu Yeri: 207 – D12-Y38/I birim, Buluntu Tarihi: 11.10.2010, Seviye: 7. 34, Ölçüleri: h: 8 cm, gen: 2.6 cm, cidar: 1.8 cm, kaide h: 0.4 cm, kaide gen: 2.6 cm, baş h: 1.9 cm, baş gen: 1.7 cm, figür h: 7.3 cm, figür gen: 2.6 cm, Hamur, Astar, Boya Rengi ve Katkı Maddeleri: 5 YR 6/6 kırmızımsı sarı hamurlu, beyaz astarlı, üzerinde 2.5 YR 4/6 kırmızımsı kahverengi ve 2.5 YR 2.5/1 kırmızımsı siyah astar boyalı. Yoğun kum, mika ve az miktarda kireç katkı. Yapım Tekniği: Döküm tekniği ile yapılmıştır.

²⁶ Ridgway 1977, 85.

²⁷ Higgins 1954b, 177. British Museum'da bulunan ve Sicilya üretimi olduğu saptanan iki figürünün ellerinde nar tutukları görülmektedir. Bkz. Ridgway 1977, 85-115.

²⁸ Mollard-Besques 1963, PL.3 MYRINA 194.

²⁹ Doğan-Gürbüz 2012, Lev. 9-10, K. 29-38.

³⁰ Bayburtluoğlu 2015, PL. IX, Kat. No. 17, PL. X, Kat. No. 18, PL. XI, Kat. No.19, PL. XII, Kat. No. 20, PL. XXIX, Kat. No. 53.

³¹ Von Graeve 1999, 245, Abb. 4- 5, Kat. Nr. 9-11.

³² Işık 1980, 207-208, Taf. 3, 22-28.

³³ Mellink 1983, Plate, 59, Fig. 13.

³⁴ Webster 1950, 16a-b, 17a-b; Mollard-Besques 1954, PL. XXV, 199; Higgins 1954a, PL. 9, 47,48; PL. 10, 49 PL. 12, 58 – 62, PL. 13,57; Ducat 1966, PL IX, 3-5, PL. X 4-6. Rohde 1968, 5a, 6a-b, 7.

³⁵ Mendel 1908, PL. III.12. K. 1647; Mollard-Besques 1954, PL. XXV,B179.

³⁶ Cook 1962, Pl. 14-15; Higgins 1954a, PL. 9, 47- 48, PL 10, 49, PL. 13, 57; Ducat 1966, PL. XI, 1-6.

³⁷ Mendel 1908, PL II,4. K. 280; Blinkenberg 1931, 2: 3, 95, 2108, 2114, 2115, 2118;

³⁸ Laumonier 1956, PL.4, 52, 55-57.

³⁹ Cook 1962, Pl. 18-19; Schauenburg 1974, Tafel 6. 6, Taf. 7.7, Taf. 8.7, Taf. 11.20.

⁴⁰ Mollard-Besques 1954, PL. II, 2-4; Pisani 2006, PL. 27, B.

⁴¹ Mollard-Besques 1954, PL. III, B15.

⁴² Higgins 1954a, Pl. 164, 1201.

⁴³ Pautosso 1996, Tav. XII. 118.

⁴⁴ Maniscalco 2018, 2, Fig. 1, a-c.

⁴⁵ Higgins 1954a, PL. 149, 1089; Pautosso 1996, 45, Tav. VI, 50.

Fig. 1: TK. 1 nolu figürin, ön yüz

Fig. 2: TK.1 nolu figürin arka yüz

Fig. 3: TK. 1 nolu figürin, sağ profil

Fig. 4: TK. 1 nolu figürin, sol profil

Birçok araştırmacı Kore tipinin kökeni hakkında çalışmalar yürütmüştür. G. Mendel⁴⁶, G. W. Nelson⁴⁷, A. Laumonier⁴⁸, G. Richter⁴⁹ ve J. Boardman⁵⁰ tipin kökeni hakkında merkez bir kent önermemekte, genel bir tanımla Arkaik Dönem'de İonia Bölgesi'ni işaret etmektedir. E. Rohde, Kore tipinin kökeni konusunda büyük boyutlu taş eserlerin buluntu yoğunluğunu dikkate alarak Samos ya da Miletos olabileceği üzerinde durmaktadır⁵¹. B. S. Ridgway ise Naksos'dan bulunan Nikandre heykelinden kaynaklı olarak Naksos Adası'nı önermekte, fakat adada söz konusu tipe ait eser üretiminin MÖ 550'den sonra son bulduğunu aktarmaktadır⁵². Bu nedenle araştırmacı tipin kökeni hakkında, J. G. Pedley⁵³ ve F. Işık⁵⁴ gibi Samos Hera Kutsal alanından bulunan Cherymyes heykelini önermektedir⁵⁵. C. Bayburtluoğlu, Erythrai'den bulunmuş bu tipteki pişmiş toprak figürinlerin buluntu yoğunluğunu dikkate alarak Miletos ve çevresinde Kore tipinde üretim yapan atölyelerin varlığına işaret etmektedir⁵⁶. Batı Anadolu ve Ege Adaları'nın yerel tipi olan Kuşlu Koreler'in zamanla Kıta Yunanistan ve Sicilya'ya yayılması Arkaik Dönem'de gelişen ticaretin bir işareti olarak yorumlanmaktadır⁵⁷. Bu görüş dışında Kuşlu Kore tipinin Arkaik Dönem içerisinde yoğunluğu yerel sanatçı göçü veya tipin taklitlerinin üretilmesiyle de açıklanmaktadır⁵⁸.

TK. 1. numaralı figürinin de içerisinde bulunduğu Kuşlu Kore tipolojisine ait eserlerin kimi temsil ettiği konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bu tipteki örnekler, Kouros heykellerinden farklı olarak yoğunlukla kutsal alanlardan ele geçmiştir⁵⁹. Klaros ve Delos'da Artemis'e, Samos'da Hera'ya, Atina'da Athena'ya, Eleusis'de Demeter'e ait kutsal alanlardan bulunmuş ve bu nedenle farklı tanımlamalar yapılmıştır⁶⁰. Genellikle tanrıçalara ait kutsal alanlarda bulunmasından kaynaklı olarak söz konusu tipin tanrıçayı mı yoksa figürini adayan ölümlü kişiyi mi temsil ettiği konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. G. Richter, Kore tipinin adanan tanrıçayı sembolize ettiğini ve göğüs hizasında yerleştirilen ellerin şükran ve iyiliğe teşekkür anlamı taşıdığını düşünmektedir⁶¹.

TK. 1. numaralı figürinde de olduğu gibi göğüs hizasında ellerinde kuş tutan söz konusu tipolojiye ait eserler, bazı araştırmacılar tarafından Aphrodite olarak tanımlanmış veya tanrıçayla ilişkilendirilmiştir⁶². T. Webster, Rhodos'dan bulunan benzer tipteki figürinlerin taşıdıkları kuştan kaynaklı olarak Aphrodite'yle ilişkilendirmenin güç olduğunu aktarır⁶³. Rhodos örneklerinde yoğunlukla bu tipin alabastron formunda üretildiği gözlenmiş, kap formunun kullanım amacının adak

⁴⁶ Mendel 1908, 128.

⁴⁷ Nelson 1935, 49.

⁴⁸ Laumonier 1956, 53.

⁴⁹ Richter 1988, 4.

⁵⁰ Boardman 2001, 73.

⁵¹ Rohde 1968, 17.

⁵² Ridgway 1977, 85-87.

⁵³ Pedley 1976, 52.

⁵⁴ Işık 1980, 208.

⁵⁵ Ridgway 1977, 85-87.

⁵⁶ Bayburtluoğlu 2015, 118.

⁵⁷ Uhlenbrock 2016, 2-10.

⁵⁸ Nelson 1935, 49-51.

⁵⁹ Kore tipolojisine ait eserlerin buluntu yoğunluğu hakkında bkz; Ridgway 1977, 85-86.

⁶⁰ Boardman 2001, 30; Mendel Kos Adası Kuşlu Kore tipindeki figürinleri Demeter olarak tanımlamaktadır, bkz. Mendel 1908, 128-133, Cat. Nr. 1635, 1649. Maniscalco Sicilya'dan bulunan benzer tipteki figürinleri Demeter ve Persephone olarak adlandırmıştır, bkz. Maniscalco 2018, 17.

⁶¹ Richter 1988, 3-4.

⁶² F. Işık, Theangela buluntusu Kuşlu Kore figürinlerini "Kuş Taşıyıcılar – Aphrodite Grubu" olarak sınıflandırmıştır, bkz. Işık 1980, 25. G. W. Nelson söz konusu tipteki figürinleri Aphrodite olarak tanımlamaktadır, bkz. Nelson 1935, 49-51.

⁶³ Webster 1950, 15-16.

işleviyle bağlantılı olduğu düşünülmüştür⁶⁴. Çalışma kapsamında değerlendirilen TK. 1. numaralı figürin nekropol alanında dolgudan bulunmuş, fakat mezar içerisinden ele geçmemiştir. Bu nedenle figürinin buluntu konteksti hakkında yorum yapılamamaktadır. Söz konusu figürinin nekropol alanı sınırları içerisinden bulunmuş olması benzer tipteki eserlerin buluntu kontekstiyle de farklılıklar göstermektedir. TK. 1. numaralı Kuşlu Kore figürünü, Kyme antik kentinde Arkaik Dönem'de varlığı arkeolojik buluntularla belgelenmiş olan ana tanrıça kültünün bir başka göstergesi olmalıdır⁶⁵.

TK. 2. Oturan Tanrıça/Kadın Figürünü⁶⁶ (Fig. 5-8)

Çalışma kapsamında değerlendirilen TK. 2. numaralı eser khiton üzerine himation giyimli, bir taht üzerinde oturan kadın/tanrıça tipindedir. Figürünün üst gövdesi ve arka yüzü kırık, ön yüzde dizlerinden kaideye kadar olan bölümü korunmuştur. Her iki diz üzerinde yer alan eller sabit ve frontal bir formadır. Ellerin altında yer alan mantonun kıvrımları kaideye doğru dökülmektedir. Elbise içerisindeki bacaklar kalın ve hareketsizdir, ayaklar elbiseden sıyrılıp kaide üzerine basar (Fig. 5-6). TK. 2. numaralı figürünün bir bölümünün kırık olması nedeniyle tipoloji benzer örnekler yardımıyla saptanmıştır⁶⁷. MÖ 6. yüzyılın ortalarında ortaya çıktığı kabul edilen⁶⁸ oturan kadın/tanrıça tipindeki figürinlerin Miletos ve Didyma arasındaki kutsal yolda bulunan Brankhid heykellerinin tipolojik açıdan takipçisi olduğu düşünülmektedir⁶⁹. Taht ya da klismos üzerinde oturan kadın/tanrıçanın bazı örneklerde mantosunun başla birlikte tüm vücudu sardığı görülürken⁷⁰, bazı örneklerde ise başında yüksek bir polos/başlık bulunmaktadır⁷¹. TK. 2. numaralı figürünün başının kırık olması nedeniyle hangi alt tipe ait olduğu saptanamamıştır. Oturan kadın/tanrıça tipindeki figürinlerin elleri dizler üzerinde sabit duran⁷², kucağında minyatür bir hayvan taşıyan⁷³ ya da Kuşlu Kore figürinlerinde de olduğu gibi ellerin göğüs hizasında bir hayvan/obje tutan⁷⁴ farklı tipte örnekleri bulunmaktadır (Fig. 7-8).

Benzer örneklerle yapılan karşılaştırmalar sonucunda, TK. 2. numaralı oturan kadın/tanrıça figürünün ellerinin şematik formu, manto ucunda yer alan kıvrımları, bacakları ve ayaklarının hareketsizliği dikkate alındığında MÖ 540-520 tarihi önerilmektedir.

⁶⁴ Nelson 1935, 49-51. Rhodos'da çoğunlukla koku kabı olarak üretilmelerinin ticari bir araca dönüştüğünü de göstermektedir; Rohde 1968, 14.

⁶⁵ Marca 2010, 397-417; Marca 2011, 368-382; Marca 2013, 307-319; Marca 2014, 203-216, Marca 2015, 113-135; Marca 2016, 237-253; Marca 2017, 215-233.

⁶⁶ TK. 2. oturan tanrıça/ kadın Figürünü, Müze Env. No: HBŞ ETD 10, Buluntu Yeri: 207/35 75 Numaralı Sondaj, Buluntu Tarihi: 2010, Ölçüleri: h: 5,9 cm, gen: 3,8 cm, cidar: 0.65 cm, tabure h: 1,5 cm, tabure gen: 2,5 cm, Hamur, Astar, Boya Rengi ve Katkı Maddeleri: 2,5 YR 5/6 kırmızı hamurlu, yoğun kum, taşcık, mika ve az miktarda kireç katkılı. Yapım Tekniği: İki ayrı kalıptan yarım döküm tekniğinde üretilmiştir.

⁶⁷ Blinkenberg 1931, 97, 2138; Mollard-Besques 1954, PL. XXVI, B202- B208, PL. XXXV, B326,329; Higgins 1954a, PL.13, 70, PL. 14, 63, 69, 71-73. Laumonier 1956; Pl.5, 63, 64; Rohde 1968, 5b.

⁶⁸ Blinkenberg 1931, 508.

⁶⁹ Rohde 1968, 14.

⁷⁰ Alexander 1934, 126; Çekilmez 2015, 540, fig.1.

⁷¹ Mollard-Besques 1954, PL. XXVI, B202- B204.

⁷² Webster 1950, pl.18; Leyenaar-Plaussier 1979, Pl. 25, 142; Bell 1981, PL. 5, 10.

⁷³ Higgins 1954a, 23, 129.

⁷⁴ Mollard-Besques 1954, PL. XXXV, B326.

Fig. 5: TK. 2 nolu figürin, ön yüz

Fig. 6: TK. 2 nolu figürin arka yüz

Fig. 7: TK. 2 nolu figürin, sağ profil

Fig. 8: TK. 2 nolu figürin, sol profil

Söz konusu eser ile tipolojik benzerlikler gösteren örnekler; başta Kyme⁷⁵ ve Aiolis Bölgesi⁷⁶ olmak üzere, Pitane⁷⁷, Mytilene⁷⁸, Erythrai⁷⁹, Klazomenai⁸⁰, Miletos⁸¹,

⁷⁵ Reinach 1889, PL. VIII.

⁷⁶ Higgins 1954a, PL 74, 567.

⁷⁷ Hekimoğlu 2010, Levha VIII- Levha IX, Kat. No. 5-14.

⁷⁸ Higgins 1954a, 74, 567.

⁷⁹ Bayburtluoğlu 2015, 225, Kat. No. 5, 227, Kat No. 7,10, 228, Kat. No. 13, 229, Kat. No. 14.

⁸⁰ Özyiğit 1993, Res. 82, 84.

⁸¹ Özgan 1978, 235-238; Von Grave 2007, 647, Res. 12-13, Von Graeve 2008, 347, Res.4.

Didyma⁸², Ionia Bölgesi⁸³, Samos⁸⁴, Assos⁸⁵, Troia⁸⁶, Gergis⁸⁷, Neandria⁸⁸, Eleonte⁸⁹, Amyzon⁹⁰, Knidos⁹¹, Halikarnassos⁹², Rhodos⁹³, Kamiros⁹⁴, Lindos⁹⁵, Iasos⁹⁶, Kos⁹⁷, Delos⁹⁸, Thasos⁹⁹, Boeotia¹⁰⁰, Tanagra¹⁰¹, Kıta Yunanistan¹⁰², Atina¹⁰³, Attika¹⁰⁴, Melos Adası¹⁰⁵, Güney İtalya¹⁰⁶ ve Sicilya'dan¹⁰⁷ bulunmuştur.

Oturan kadın/tanrıça tipinin, Arkaik Dönem'de Batı Anadolu başta olmak üzere, Kıta Yunanistan ve Güney İtalya kentlerinde farklı kontektlerden bulunması dönemin plastik sanatı için karakteristik bir unsur olduğunu göstermektedir. Söz konusu tipe ait eserlerin tahtta oturması ve ellerin dizleri üzerindeki duruşunda Mısır etkileri¹⁰⁸ görülse de tipin kökeni hakkında birçok araştırmacının kabul ettiği genel görüş Ionia Bölgesi'dir¹⁰⁹. Bu genel görüşün dışında, M. Bell ve M. Pisani tarafından buluntu yoğunluğunu dikkate alınarak kökeninin Rhodos olabileceği aktarılmaktadır¹¹⁰. Daha sonra M. Bell, Samos ve Miletos'da benzer tipteki anıtsal eserlere atıfta bulunarak merkez bir kentin belirlenmesinin güçlüklerini ifade etmektedir¹¹¹. Oturan kadın/tanrıça tipinin Kıta Yunanistan ve Güney İtalya'ya ticari etkileşim sonucunda yayılmasıyla birlikte söz konusu tipin ithal örnekleri dışında yerel öğeleri ile sentezlenen taklitleri de üretilmiştir¹¹².

TK. 2. numaralı figürünün de içinde bulunduğu oturan kadın/tanrıça tipindeki figürinler kutsal alanların dışında nekropol alanlarına ait kontektlerde de karşımıza çıkmaktadır¹¹³. Bu nedenle tipin tanrısal bir sembol mü olduğu yoksa

⁸² Özgan 1978, 197-205, 1-9.

⁸³ Mollard-Besques 1954, PL. XXVI, B202- B208, PL. XXXV, B326, 329.

⁸⁴ Freyer-Schauenburg 1974, Taf.46, 58, taf. 56, 67.

⁸⁵ Tolun 2008, 1154, Res. 1, Kat. No. 1, Res. 2, Kat. No. 2, Res. 5, Kat. No. 3.

⁸⁶ Winnefeld 1902, 56, zu S. 444, 3-4.

⁸⁷ Kaplan 2009, Lev. 1, Kat. No. 4.

⁸⁸ Kaplan 2009, Lev.2, Kat. No. 5.

⁸⁹ Mollard-Besques 1954, PL. XXXI, B260,262, 266, 269, PL. XXXII, B271,273, 287, 288.

⁹⁰ Çekilmez 2015, 540, fig. 1.

⁹¹ Şahin 2005, 71, Abb.1,b.

⁹² Higgins 1954a, PL.54, 358.

⁹³ Higgins 1954a, PL.13, 70, PL. 14, 63, 69, 71-73; Rohde 1968, 5b.

⁹⁴ Schipporeit 2014, 344, Abb. 3.

⁹⁵ Blinkenberg 1931, PL.97, 2138,2142, PL. 100, 2192, 2191, 2196, 2197.

⁹⁶ Mellink 1983, Lev. 59, fig. 11-12.

⁹⁷ Mendel 1908, lev. 3-9.

⁹⁸ Laumonier 1956, PL.5, 64,71, PL. 16, 73-75.

⁹⁹ Schipporeit 2014, 344, Abb.1, 345, Abb.4.

¹⁰⁰ Mollard-Besques 1954, PL. XI, B85,B87.

¹⁰¹ Webster 1950, Lev.18.

¹⁰² Mollard-Besques 1954, PL. XLIX, B 532-534.

¹⁰³ Morgan 1935, 204, fig. 10, b,f; Broneer 1938, 201, Fig. 35, A.F. 577, A.F. 610, 245, Fig. 73. A.F. 665; Schipporeit 2014, 345, Abb. 5.

¹⁰⁴ Higgins 1954a, PL. 85-86, 654-662; Rohde 1968, 12; Leyenaar-Plaisier 1979, PL.2, 7-12.

¹⁰⁵ Mollard-Besques 1954, PL. XX, B158, 160; Pisani 2006, Fig.3, K.10.

¹⁰⁶ Bell 1981, PL.3, 2b, PL.5, 10, 12-13.

¹⁰⁷ Alexander 1934, 126; Higgins 1954a, PL. 151, 1099, 1102; Pautosso 1996, Tav. III, 22-24, Tav. IV, 27, 31, 36, 34, Tav. VIII, 58, 59, 61, 63.

¹⁰⁸ Boardman 2001, 76.

¹⁰⁹ Blinkenberg 1931, 502; Alexander 1934, 126; Richter 1953, 221; Bell 1981, 15; Pautosso 1996,33; Pisani 2006, 277.

¹¹⁰ Bell 1981, 15; Pisani 2006, 277.

¹¹¹ Bell 1981, 15.

¹¹² Keramikos mezarlığında bulunan benzer tipteki eserlerde kanatlı tahtın Attika'ya özgü olduğunu aktarmaktadır, bkz. Vierneisel-Schlörb 1997, 23-25, Taf 15-22, K. 64-112. Güney İtalya'da oturan kadın/tanrıça tipinde ithal örneklerin dışında yerel olarak üretilen kadın/tanrıçanın elbisenin üzerinde yer alan kolyeler bölgenin özelliklerini taşımaktadır, bkz. Pautosso 1996, Tav VII, 56, 59.

¹¹³ Kerameiokos Nekropolü örnekleri için bkz. Vierneisel-Schlörb 1997, 23-25; Morgantina Nekropolü örnekleri için bkz. Bell 1981, 15, cat. no. 10.

ölümlü bir bireyi mi temsil ettiği konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Tapınak buluntuların ise tek bir tanrıçayı ifade etmediği, Atina¹¹⁴ ve Lindos'da Athena'ya¹¹⁵, Samos¹¹⁶ ve Delos'da Hera'ya¹¹⁷, Theangela'de ise Demeter ve Persophone'ye¹¹⁸ ilişkin kutsal alanlardan söz konusu figürin tipine ait buluntulara ulaşılmıştır. B. Vierneisel Schlörb, Kerameikos mezarlığından bulunan benzer tipteki figürinlerin aynı zamanda pek çok tanrıça ile ilişki kontekstlerden bulunmasını tipin koruyucu anne sıfatıyla hem nekropol alanlarında hem de kutsal alanlarda tanrıçaları temsil ettiğini düşünmektedir¹¹⁹. Morgantina Nekropolü'nden bulunan bir başka oturan kadın/tanrıça figürünü ise M. Bell tarafından Persephone olarak tanımlanmaktadır¹²⁰. G. Richter¹²¹ ve A. Laumonier¹²² ise oturan kadın/tanrıça figürinlerinin tanrısallığı sembolize ettiğini aktarmaktadır.

Tahtın genellikle tanrı, tanrıça, kahraman ve ölümler için kullanılan bir sembol olmasından kaynaklı olarak tipin kimi temsil ettiği farklı yorumlara neden olmaktadır. Oturan kadın/tanrıça tipinin polos takan varyasyonları ise tipin tanrıçayı sembolize ettiği fikrini güçlendirmektedir. Fakat V. K. Müller, ölümlülerin kutsal ritüellerde polos giydiklerini aktarmaktadır¹²³. S. T. Schipporeit, söz konusu tipe ait eserlerin ölümlüleri temsil ettiğini Samos'taki Genelaos Grup heykeline ve Miletos'da yer alan oturan kadın heykellerine atıfta bulunarak, taht ile tanrısallığın eşleştirilmesinin dar bir görüş olduğunu ifade etmektedir¹²⁴.

Kyme antik kentinde S. Reinach ve E. Pottier tarafından 1881 yılında yürütülen çalışmalarda nekropol olarak adlandırılan fakat lokalizasyonu belirtilmemiş alanda, Foça taşından yapılmış oturan anıtsal bir heykelle birlikte dört naiskos içerisinde oturan kadın/tanrıça kabartması tespit edilmiştir¹²⁵. Tahtta oturan kadın heykeli, khiton üzerine himation giyimli, başı ve her iki eli eksiktir. Vücudun tahttan ayrıldığı görülmekte, khiton kıvrımlarının dizden kaideye kadar uzanmaktadır. TK. 2. numaralı oturan kadın figürünü ile söz konusu eser karşılaştırıldığında, kolların hareketi ve elbise kıvrımları dikkate alındığında heykelinin daha geç özellikler yansıttığı düşünülmektedir. S. Reinach, söz konusu heykeli Kybele olarak tanımlamıştır. Heykelin ve naiskosların nekropol alanına mezar koruyucusu olarak bırakıldıklarını düşünmekte ve bu eserlerden yola çıkarak Kyme'de Kybele'ye ait bir tapınak olması gerektiğini ileri sürmektedir¹²⁶. S. Reinach'ın bu görüşüne karşılık, Kyme'de İtalyan Kazı Heyeti (MAIKE) tarafından son yıllarda gerçekleştirilen kazılarda, kuzey tepe olarak adlandırılan alanda tespit edilen tapınağın Arkaik Dönem'de kimliği henüz belirlenmeyen bir tanrıçaya ait olduğu sonuca ulaşılmıştır¹²⁷. TK. 2. numaralı oturan kadın/tanrıça tipindeki figürin Kyme Doğu Nekropolü sınırları içerisinde sondaj çalışmaları sırasında bulunmuştur. Bu nedenle bir kontekste ait değildir. Söz konusu eserin kimliği net olmamakla birlikte bir tanrıçayı temsil ettiği düşünülmektedir.

¹¹⁴ Vierneisel-Schlörb 1997, 23-25.

¹¹⁵ Blinkenberg 1931, 502.

¹¹⁶ Freyer-Schauenburg 1974, Taf.46, 58, taf. 56, 67.

¹¹⁷ Laumonier 1956,54.

¹¹⁸ Işık 1980, 46.

¹¹⁹ Vierneisel-Schlörb 1997, 23-25.

¹²⁰ Bell 1981, 124,10.

¹²¹ Richter 1953,70.

¹²² Laumonier 1956, 557.

¹²³ Müller 1915, 80-88.

¹²⁴ Schipporeit 2014, 323-327.

¹²⁵ Reinach 1889, 544.

¹²⁶ Reinach 1889, 544-558.

¹²⁷ Lagona 2000, 143-148; Garso 2008, 31; Marca 2015, 215.

TK. 3. Bes Figürini Parçası¹²⁸ (Fig. 9-12)

Çalışma kapsamında değerlendirilen son eser MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı Anadolu'da görülmeye başlayan Bes figürinine ait bir parçadır. Söz konusu figürinin başı ve gövdesinin bir bölümü korunmuştur (Fig. 9-10). Bu nedenle tipoloji benzer örneklerin değerlendirilmesiyle saptanmıştır¹²⁹. TK. 3. numaralı figürinin yüzü dolgun ve yuvarlak, alnı dışa çıkık, gözleri badem formulu, dudakları ince ve ağzı kapalıdır. Korunan sol omzu üzerinde ikinci bir figüre ait bacak ve gövde parçası yer almaktadır. Tipin genel özelliği dolgun hatlara sahip ve göbekli olması, bunun dışında söz konusu tipolojiye ait eserlerin farklı varyasyonları bulunmaktadır. TK. 3. numaralı figürinde de olduğu gibi omzunda çocuk ya da maymun taşıyan veya elleri göbeğinin üzerinde duran alt tiplere sahiptir (Fig. 11-12)

Fig. 9: TK. 3. nolu figürin, ön yüz

TK. 3. numaralı figürin ile benzer tipolojik özellikler gösteren örnekler, Pitane¹³⁰, Ephesos¹³¹, Samos¹³², Miletos/Samos?¹³³, Ionia Bölgesi¹³⁴, Amyzon¹³⁵, Rhodos¹³⁶, Delos¹³⁷, Lindos¹³⁸, Kamiros¹³⁹, Melos¹⁴⁰, Gela¹⁴¹, Naukratis¹⁴², Cuma¹⁴³, Morgantina¹⁴⁴, Megara Hyblaea¹⁴⁵, Salamis¹⁴⁶ ve Argos'dan¹⁴⁷ bulunmuştur.

¹²⁸ TK. 3. Erkek Figürin Parçası. Müze Env. No: HBS ETD 12, Buluntu Yeri: D12-Y38- I, Buluntu Tarihi: 11.10.2010, Seviye: 7.34 cm, Ölçüleri: h: 4,6 cm, gen: 3,8 cm, baş h: 2.50 cm, baş gen: 2 cm, bacak h: 3,8 cm, bacak gen: 1,1 cm. Hamur, Astar, Boya Rengi ve Katkı Maddeleri: 5 YR 5/4 kırmızımsı kahverengi hamur renginde, 5 YR 8/1 beyaz astarlıdır. Beyaz astar üzerinde 2.5 YR 4/8 sarımsı kırmızı ek boya izleri eserin yüzünde gözlemlenmiştir. Hamur taşçık ve kum katkılıdır. Yapım Tekniği: İki ayrı kalıptan yarı döküm tekniğinde üretilmiştir.

¹²⁹ Waldstein 1905, 28, cat. Nr. 11, fig. 45; Maximova 1927, PL. XVII, 71a,b; Higgins 1954a, PL. 18, 87; Nicholson 1968, Plate 3, 22.

¹³⁰ Hekimoğlu 2010, Levha XIX, Kat. No. 38.

¹³¹ Higgins 1954a, PL. 18, 87.

¹³² Sinn 1977, Tafel 5, Kat. Nr. 15.

¹³³ Nicholson 1968, Plate 3, 22.

¹³⁴ Maximova 1927, PL. XVII, 71a,b.

¹³⁵ Çekilmez 2015, 540, fig.1.

¹³⁶ Winter 1903, PL. 213, 2; Higgins 1954a, PL. 18, 86-94.

¹³⁷ Laumonier 1954, PL. 25, 211, 212.

¹³⁸ Blinkenberg 1931, Pl. 108, 2314-2318.

¹³⁹ Hutton 1899, Fig. 11; Higgins 1954a, PL. 18, 86,88.

¹⁴⁰ Higgins 1954a, PL. 18, 93,94.

¹⁴¹ Higgins 1954a, PL. 18, 90.

¹⁴² Higgins 1954a, PL. 18, 92.

Fig. 10: TK. 3. nolu figürin, arka yüz

Fig. 11: TK. 3. nolu figürin, sağ profil

Fig. 12: TK. 3. nolu figürin, sol profil

TK. 3. numaralı Bes figürinin bir bölümünün kırık olması nedeniyle tarihlendirme benzer örneklerle yapılan karşılaştırmalar ve analogi sonucunda yapılmıştır (Fig. 11-12). Oryantalizan Dönem’de, Mısır etkisiyle birlikte Batı Anadolu’da MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısında görülmeye başlayan tipin dönemin sonlarına doğru popülerliğini kaybettiği tespit edilmiştir¹⁴⁸. Bu nedenle Kyme Doğu Nekropolü örneğinin MÖ 550-500 yıllarına ait olabileceği düşünülmektedir.

TK. 3. numaralı eserin de içinde bulunduğu tipolojiye ait figürinlerin kökeni konusunda kabul edilen genel görüş Mısır olmasına karşın, tipin kimi temsil ettiği konusunda farklı tanımlamalar bulunmaktadır. A. Laumonier, Delos’dan bulunan benzer tipteki figürinlerin kökeninin Mısır olduğuna değinmekte, eserleri “grotesk” olarak tanımlamaktadır¹⁴⁹. Lindos buluntularını değerlendiren C. Blinkenberg, tipin kökeni için Mısır’ı işaret etmekte, Ptah - Sokar ve Osiris’in temsilleri olduğunu aktarmakta, örnekleri “iblis/şeytan” olarak tanımlamaktadır. Söz konusu figürinlerin kil özelliklerinden kaynaklı olarak İonia atölyesinin üretimi olabileceğini öne sürmektedir¹⁵⁰. A. Furtwängler, farklı merkezlerden bulunan benzer tipteki örnekler için C. Blinkenberg’in öne sürdüğü görüş gibi kil ve stil özelliklerinin değerlendirilmesiyle söz konusu figürinlerin tek bir atölyenin üretimi olduğunu düşünmekte, merkez kent için Samos ya da Miletos’u önermektedir¹⁵¹. Bu tipte yapılmış figürinlerin kökeninin Ptah’dan geldiğini, Batı toplumlarının Hephaistos’a dönüştürdüğünü aktarmaktadır¹⁵². M. S. Höricht, benzer tipteki örneklerin Bes ya da Ptah ile ilişkili olduğunu, C. Waldstein ise benzer tipteki örneklerin Bes ile ilişkili olabileceğini belirtmektedir¹⁵³. Batı Anadolu’da özellikle Miletos antik kentindeki Aphrodite Oikos Tapınağı ve terasında yoğun olarak ele geçen benzer tipteki

¹⁴³ Höricht 1987, Tav IV, B 1.

¹⁴⁴ Bell 1981, PL. 11, 48A-49.

¹⁴⁵ Boehlau 1898, Tafel XIII, 4.

¹⁴⁶ Cesnola 1887, 270, fig. 289.

¹⁴⁷ Waldstein 1905, 28, cat. nr 11, fig. 45.

¹⁴⁸ Bell 1981, 16; Sinn 1977, 25; Höricht 1987, 42.

¹⁴⁹ Laumonier 1954, 92.

¹⁵⁰ Blinkenberg 1931, 560.

¹⁵¹ Furtwängler 1913, 417.

¹⁵² Furtwängler 1913, 418-420.

¹⁵³ Höricht 1987, 42; Waldstein 1902, 28.

figürinler günümüzde Arkaik Dönem Miletos figürinleriyle ilgili bir korpus çalışması yürüten V. von Grave tarafından Bes olarak tanımlanmıştır.

Çalışma kapsamında değerlendirilen TK. 3. numaralı figürinin, sol omzu üzerinde duran ikinci figüre ait üst gövde bölümü kırıktır. Bu nedenle tanımlama Lindos¹⁵⁴, Kamiros¹⁵⁵ ve Morgantina'dan¹⁵⁶ bulunmuş benzer tipteki korunan örneklerle yapılan karşılaştırmalar sonucunda saptanmıştır. TK. 3. numaralı figürinin sol omzu üzerinde bir çocuk taşıdığı ve figürinin Bes'i temsil ettiği düşünülmektedir. Bes, Mısır mitolojisinde doğumun, doğurganlığın, cinselliğin, mizahın ve çocukların koruyucusu tanrısı olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁵⁷. R. David, Bes'in doğum tanrıçası Taurert'in eşi olduğunu aktarmakta ve doğuma yardımcı, çocukların koruyucusu ve neşeli insanların tanrısı olarak tanımlamaktadır¹⁵⁸. Ayrıca Bes'e ait bir tapınağın olmadığı ve bu nedenle tanrıya tapınımın ev içerisinde gerçekleştiğine de değinmektedir.¹⁵⁹ Benzer tipteki figürinler hem kutsal alanlara ait adak çukurlarında, hem de nekropol alanlarına ait kontekstlerde bulunmaktadır. Kyme Doğu Nekropolü örneğinde de olduğu gibi, Samos¹⁶⁰, Megara Hyblaea¹⁶¹ ve Morgantina'dan¹⁶² bulunan benzer tipteki figürinler nekropol alanı buluntusu olarak karşımıza çıkar. Bes figürinlerinin çoğunlukla çocuk mezarlarına ait kontekstlerde bulunuyor olması çocukların koruyucu tanrısı kimliği ile ilişkilendirilmiştir¹⁶³. Çalışma kapsamında değerlendirilen TK. 3. numaralı Bes figürünü parçasının sondaj çalışmaları sırasında dolgu içerisinde bulunması nedeniyle eserin konteksti hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Fakat ikonografik olarak değerlendirildiğinde TK. 3. numaralı figürinin olasılıkla bir çocuğa ait mezara koruyuculuk amacıyla bırakılan apotropaik bir obje olduğu düşünülmektedir.

Figürinlerin Teknik Özellikleri

Pişmiş toprak figürinlerin üretilmesindeki temel madde kildir¹⁶⁴. Kil elde edildikten sonra figürinin üretimi için kullanılmasına kadar pek çok işlemde geçmektedir¹⁶⁵. Kilin içerisindeki katkı maddeleri, astar ve boya özellikleri pişmiş toprak bir eserin üretim merkezi ve atölye özelliklerinin belirlenmesinde yardımcı olmaktadır. Çalışma kapsamında incelenen figürinlerin kil ve katkı maddeleri yüksek

¹⁵⁴ Blinkenberg 1931, 561, PL. 108, 2318.

¹⁵⁵ Higgins 1954a, 56, PL. 18, 88.

¹⁵⁶ Bell 1981, 129, PL. 11, 48b.

¹⁵⁷ Renner 2016, 132.

¹⁵⁸ David 2003, 153-154.

¹⁵⁹ David 2003, 153-154.

¹⁶⁰ Boehlau 1898, 155.

¹⁶¹ Boehlau 1898, Tafel XIII, 4.

¹⁶² Bell 1981, 129, PL. 11, 48A-49.

¹⁶³ Bell 1981, 16.

¹⁶⁴ Bir bölgenin üretimini gösteren en önemli kanıt o bölgede bulunan ve terrakotalarda kullanılan kildir, bkz. Higgins 1954a, 9. Batı Anadolu'daki önemli üretim merkezlerinden Myrina'da bulunan figürinler üzerinde yapılan incelemeler, kilin mika katkılı, erken figürinlerde soluk portakal renginde daha geç olan örneklerde ise kırmızı tonlarında olduğunu göstermiştir, bkz. Mollard-Besques 1963, 21. Smyrna örnekleri portakal ya da soluk portakal renginde grimsi hamurludur, bkz. Mollard-Besques 1963, 68. Pergamon'da ise MÖ 2. ve 1. yüzyılda hamur sarımsı renktedir, bkz. Töpperwein 1976, 26; Troia'da kahverengimsi sarıdan grimsi kahverengine kadar değişir, bkz. Burr-Thompson 1963, 16. Priene'de parlak ve soluk portakal ile kahverengi arasında değişir, bkz. Rumscheid 2006, 1.

¹⁶⁵ Antik Dönemde seramik üretiminde de olduğu gibi dere ve çay yataklarından elde edilen kil öncelikle içerisinde bulunan katkılardan arındırılmak için elenir, dinlendirme havuzlarında su ile karıştırılır ve bir süre bekletilir. Bekletilen çözeltilin tabanına biriken çökelti astar ve yapıştırma işlemi için başka bir alana ayrılır. Bekleme havuzunda biriken kil güneşte kurutulur ve üretim aşamasına kadar depolanır ve şekillendirilmeyi beklemektedir, bkz. Tavukçu 1999, 25.

çözünürlüklü dijital mikroskop aracılığıyla gözlenmiştir. Hamur renkleri, astar ve boya özellikleri ise *Munsell Toprak Rengi Kataloğu*¹⁶⁶ renk tablosuna göre saptanmıştır. Çalışma kapsamında değerlendirilen üç figürin İzmir Arkeoloji müzesi deposunda korunmaktadır. İzmir Müzesi Müdürlüğü'nden alınan izinler doğrultusunda figürinlerin kil ve katkı özellikleri, yapım teknikleri, astar ve boya özellikleri incelenmiştir. İncelenen figürinlerin üzerinde son yıllarda arkeoloji biliminde yaygın kullanılan arkeometrik analiz işlemleri uygulanamamıştır. Bu nedenle incelemeler gözleme dayalı olarak yapılmıştır.

Çalışma kapsamında değerlendirilen TK. 1-3 numaralı eserler farklı tonlarda kil rengine sahip olmalarına rağmen katkı maddelerinde benzerlikler tespit edilmiştir. İncelenen üç eserde de kil içerisinde yoğun kum, mika ve az miktarda kireç katkısı bulunmaktadır. Arkaik Dönem'de kilin iyi arıtılmadan kullanıldığını göstermekte ve koroplastlar tarafından figürinin dayanıklılığını artırmak için bilinçli yapılan bir uygulama olarak düşünülmektedir. Antik Dönem'de pişmiş toprak figürinlerin üretiminde el, çark ve kalıp olmak üzere üç ayrı teknik kullanılmaktaydı¹⁶⁷. Çalışma kapsamında incelenen figürinlerin tümü kalıp tekniği kullanılarak üretilmiştir¹⁶⁸. Kalıp ile üretilen figürinlerde döküm, yarı döküm ve baskı olmak üzere üç ayrı teknik kullanılmaktadır. Çalışma kapsamında TK. 1 numaralı Kuşlu Kore figürini döküm tekniği kullanılarak üretilmiş, TK. 2 ve TK. 3 numaralı eserler ise iki ayrı kalıptan yarı döküm tekniği kullanılarak oluşturulmuştur. Çalışma kapsamında incelenen TK. 1 ve TK. 3. numaralı figürinlerde kalıptan çıkarıldıktan sonra saç detaylarının ince uçlu bir alet ile "*Mısır Peruğu*" şeklinde biçimlendirildiği gözlenmiştir.

Figürinlerin üretim aşamalarından biri de fırınlanmadan önce yapılan astar uygulamasıdır. Astar figürinin sağlamlığını ve kil üzerine uygulanan boyanın kalıcılığı ve canlılığını artırmaktadır¹⁶⁹. Arkaik Dönem'e tarihlenen figürinlerde yoğunlukla kireç veya alçı taşından oluşturulmuş sıvı kıvamdaki karışım ile elde edilen beyaz macun kıvamlı astar uygulaması kullanılmaktadır. TK. 1. ve TK. 3. numaralı figürinlerde kalın macun kıvamlı astar görülmekte olup, TK. 2 numaralı oturan tanrıça/kadın figürinin de ise aşınmadan kaynaklı olarak astar korunmamıştır. Figürinlerin vücut, yüz, saç ve kıyafet detaylarının bitki köklerinden ve çeşitli minarellerden elde edilen boyalar ile dekore edilmesi, Higgins'e göre MÖ 7. yüzyıldan itibaren kullanılan bir yöntemdir¹⁷⁰. TK. 1 numaralı Kore figürinin saçında siyah boya izleri, kıyafeti üzerinde ise kırmızı boya kalıntıları gözlenmiştir. TK. 3. numaralı figürinde ise başın bir bölümünde kırmızı boya kalıntıları görülmektedir.

Kyme Figürinleriyle İlgili Atölye Önerileri ve Kentler Arası Üretim İlişkileri

Çalışma kapsamında değerlendirilen Kyme Doğu Nekropolü Arkaik Dönem figürinlerinin üretim merkezlerinin saptanması ancak arkeometrik analizler sonucunda elde edilen verilerle belirlenebilir. İncelenen TK. 1, TK. 2 ve TK. 3. numaralı figürin tipleri hakkında araştırmacılar tarafından yapılan köken ve atölye saptaması önerileri yukarıda aktarılmaya çalışılmıştır. Fakat bu öneriler sadece buluntu yoğunluğu dikkate alınarak yapılmış ve daha sonrasında konu hakkında

¹⁶⁶ Munsell Color Chart, 2017.

¹⁶⁷ Çokay-Kepçe – Özden-Gerçeker 2011, 16-20.

¹⁶⁸ Çalışma kapsamında incelenen eserlerin tamamının kalıp üretimi olması nedeniyle el ve çark yapımı figürinler hakkında detaylar sunulmamıştır. Detaylı bilgi için bkz. Higgins 1954a, 3-7.

¹⁶⁹ Higgins 1970, 272-274.

¹⁷⁰ Higgins 1970, 272.

herhangi bir çalışma yürütülmemiştir. İncelenen figürinlerden TK. 1 numaralı Kuşlu Kore ve TK. 2 numaralı oturan tanrıça/kadın figürinlerinin İonia/Miletos kökenli, TK. 3. numaralı Bes figürinin ise tipolojik açıdan Mısır kökenli olduğu, Batı Anadolu'da MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görülmeye başlandığı ve İonia Bölgesi ya da Rhodos kentinde tipi üreten uzman bir atölyenin varlığı düşünülmektedir. Fakat konu hakkındaki bilgilerin analoji yöntemiyle yapılması, yeteri kadar kalıp ve Arkaik Dönem'e ait söz konusu tipler hakkında üretim yapan atölyelerin henüz saptanamaması, benzer tipte farklı buluntu merkezlerinden elde edilen figürinler üzerinde analizlerin yapılmaması nedeniyle üretim merkezi saptaması yapılamamaktadır. Üretim merkezi belirlenememiş olsa da çalışma kapsamında ele alınan figürinlerin Batı Anadolu'da, Kıta Yunanistan'da ve Güney İtalya'da bulunan benzer örnekleri ile karşılaşılmıştır; bu durum Arkaik Dönem'de deniz ticaretinin etkisiyle Kyme'nin de dönem için önemli bir liman kenti statüsüne sahip olduğunu göstermektedir.

Kyme antik kentinin koroplastiği özellikle Hellenistik Dönem'de Myrina kentine yakınlığı nedeniyle araştırmacıların üzerinde durmadığı konulardan biridir. Bu nedenle çalışma kapsamında incelenen figürinlerle birlikte kentin Antik Dönem'de koroplastik sanatına dair edindiğimiz gözlemlerin aktarılmasının gelecek çalışmalara katkı sağlayacağını umuyoruz. Çalışma kapsamında değerlendirilen MÖ 540-520 yıllarına tarihlenen, İonia Bölgesi kökenli olduğunu düşündüğümüz TK. 2 numaralı oturan tanrıça/kadın tipinin, Kyme kentinde MÖ 5. yüzyılda tahta oturan ve kucağından taşıdığı çocuk ya da bebeğin duruşuna göre farklı alt tiplere ayrılan Kourotrophos tipolojisinin kökenini oluşturduğu düşünülmektedir. Kyme antik kentinde yapılan çalışmalarda Kuzey Tepe tapınak alanında bulunan adak çukurlarından ve nekropol alanlarından çok sayıda MÖ 5. yüzyıla tarihlenen Kourotrophos figürinleri saptanmıştır¹⁷¹. Bu tipteki figürinlerin buluntu yoğunluğu dikkate alındığında Aiolis Bölgesi kentleri içerisinde Kyme'de sayısal olarak baskın olduğu görülmekte ve bölgedeki diğer kentlerde ise birkaç tekil örnekle temsil edildiği anlaşılmaktadır¹⁷². Kyme antik kentinde gözlemlenen bu yoğunluk aynı zamanda kente yapılan çalışmalar sırasında bulunan kalıplarla da kente MÖ 5. yüzyılda Kourotrophos ve Tapınak Oğlanı figürinlerinin üretiminde uzmanlaşmış atölyelerin varlığını göstermektedir¹⁷³. Yüksek Hellenistik Dönem'de Myrina figürin üretimi konusunda bir ekol oluşturmuş, bu durum coğrafi yakınlığından kaynaklı olarak Kyme'de üretimin durduğunu düşündürmektedir. Söz konusu döneme ait Kyme'de saptanan pek çok figürinin Myrina üretimi olması bu kanıyı destekler niteliktedir. Fakat çalışmanın konusunu oluşturan Habaş Nekropolü Kurtarma kazılarında MÖ 2. yüzyıla ait plaka kalıbının¹⁷⁴ bulunması Kyme'de Hellenistik Dönem'de de üretimin devam ettiğini göstermesi açısından önemlidir. Sonuç olarak Arkaik ve Klasik Dönem'de Kyme'nin hemen yakınındaki Myrina kentine göre daha fazla figürin ürettiği, MÖ 2. yüzyıla birlikte üretimin yoğun olarak Myrina kentine kaydığı anlaşılmaktadır. Gelecek yıllarda Kyme kentinde yapılacak kazı ve araştırmalarla Arkaik ve Klasik Dönem Kyme koroplastiğine dair daha çok bilginin elde edileceği düşünülmektedir.

¹⁷¹ Dufkova 1974, PL. 27, 9-17; Leyenaar-Plaisier 1979, PL. 20, 108-112; Fırat 2004, Lev. 4-9; Çokoğullu 2007, Kat. No. 4-12; Grasso 2008, 31; Lebe 2013, Kat. No. 7-32.

¹⁷² Larisa için bkz. Boehlau-Schefold 1942, taf.6, Nr. 4-5; Myrina için bkz. Mollard-Besques 1963, Pl. 5, MYRINA 1138; Aigai için bkz. Dereboylu 2012, Lev. 32, K. 93-95.

¹⁷³ Marca 2015, 216-217, 231, Res. 11.

¹⁷⁴ Taşpınar 2019, Lev. 48, K. 45.

KAYNAKÇA

Akurgal 1956

E. Akurgal, "Foça Kazıları ve Kyme Sondajları", *Anatolia* 1, Ankara, 1956, 32-42.

Alexander 1934

C. Alexander, "A Greek Terracotta Statuette", *The Metropolitan Museum of Art Bulletin* 29, No. 7, New York, 1934, 126.

Atıcı – Karakaş 2013

M. Atıcı – G. Karakaş, "Kyme Doğu Nekropolü (İzmir İli, Aliğa İlçesi, Samurlu Köyü, 877 ve 879. Parsel)", *22. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, Ankara, 229-242.

Atilla v.d. 2015

C. Atilla – E. Korkmaz – B. Gürman, "Kyme Doğu Nekropolü Mezar Tipleri", *Prof. Dr. Ömer Özyiğit'e Armağan*, Ed. E. Okan – C. Atilla, İstanbul, 2015, 13-29.

Baltazzi 2002

A. Baltazzi, "Bir İzmir'li Arkeolog: Büyük Dedem Demostene Baltazzi", *İzmir Kent Kültürü Dergisi* 5, İzmir, 340-341.

Bayburtluoğlu 2015

C. Bayburtluoğlu, *Erythrai Cilt I-II*, Ankara, 2015.

Bell 1981

M. Bell, *Morgantina Studies: The Terracottas*, Vol. I, New Jersey, 1981.

Blinkenberg 1931

C. Blinkenberg, *Lindos. Fouilles de l'Acropole 1902-1914. I. Les petit objets*, Berlin, 1931.

Boardman 2001

J. Boardman, *Yunan Heykeli, Arkaik Dönem*, İstanbul, 2001.

Boehlau – Schefold 1942

J. Boehlau – K. Schefold, *Larisa am Hermos. III, Die Kleinfunde*, Berlin, 1942.

Boehlau 1898

J. Boehlau, *Aus ionischen und italischen Nekropolen: Ausgrabungen und Untersuchungen zur Geschichte der nachmykenischen griechischen Kunst*, Leipzig, 1898.

Bronner 1938

O. Bronner, "Excavations on the North Slope of the Acropolis 1937", *Hesperia* 7/2, 1938, 161-263.

Burr-Thompson 1963

D. Burr-Thompson, *Troy, The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period: Supplementary Monograph III*, New Jersey, 1963.

Cesnola 1887

A. P. Cesnola, *Salamina (Cipro): Storia, Tesori e Antichità, Salamina nell'Isola di Cipro*, Roma, 1887.

Cook 1962

J. M. Cook, *Ancient Peoples and Places, The Greeks, in Ionia and the East*, London, 1962.

Çekilmez 2015

M. Çekilmez, "Archaic Terracottas from the Louis Robert Excavations at Amyzon", *Figurines de terre cuite en Mediterranee grecque et romaine, Vol. 2, Iconographi et Contextes*, Ed. A. Müller – E. Lafli, France, 2015, 538-540.

Çırak – Kaya 2010

N. Çırak – S. Kaya, "2009 İDÇ Nekropolü Kurtarma Kazısı", *18. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, Ankara, 2010, 217-232.

Çırak – Kaya 2012

N. Çırak – S. Kaya, "La Necropoli dell'İDÇ", *Kyme d'Eolide, Catalogo della Mostra fotografica: Scavi archeologici italiani a Kyme d'Eolide Centro Editoriale e Librario*, Ed. A. L. Marca- S. Mancuso, Calabria, 2012, 24-25.

Çokoğullu 2007

S. Çokoğullu, *Ege Gübre Kazısı'ndan Ele Geçen Pişmiş Toprak Heykelcikler*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2007.

David 2003

R. David, *Handbook to Life in Ancient Egypt*, New York, 2003.

Dereboylu 2012

E. Dereboylu, *Aigai Pişmiş Toprak Figürinleri*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2012.

Dereboylu-Poulain 2017

E. Dereboylu-Poulain, "1880-1882 Yılları Arasında Myrina'da Atina Fransız Okulu Kazıları", *Myrina ve Gryneion Arkeolojik Yüzey Araştırmaları Belgeler ve Yeni Araştırmalar, 1. Cilt*, Ed. M. Çekilmez – E. Dereboylu-Poulain, Ankara, 2017, 65-80.

Doğan-Gürbüz 2012

E. Doğan-Gürbüz, *Klaros Kazıları Bulunmuş Olan Pişmiş Toprak Figürinler ve Kültür Açısından Değerlendirilmeleri*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.

Ducat 1966

J. Ducat, *Les Vases Plastiques Rhodens, Archaiques En Terre Cuite*, Paris, 1966.

Dufkova 1974

M. Dufkova, "Terracottas", *Anatolian Collection of Charles University – Kyme I*, Ed. J. Bouzek, Praha, 1974, 103-162.

Fırat 2004

M. Fırat, *Aliağa Kurtarma Kazısından Ele Geçen Pişmiş Toprak Figürinler*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2004.

Freyer-Schauenburg 1974

B. Freyer-Schauenberg, *Samos XI: Bildwerke der archaischen zeit und des Strengen Stils*, Bonn, 1974.

Furtwängler 1913

A. Furtwängler, *Kleine Schriften*, München, 1913.

Grasso 2008

A. T. Grasso, *Il Santuario dello Kourotrophos a Kyme Eolica* Ricerca I, Universita Della Calabria, Collana del Dipartimento di Archeologia e Storia delle Arti, Calabria, 2008.

Hekimoğlu 2010

A. Hekimoğlu, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndeki Pitane Pişmiş Toprak Figürinleri*, Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, Muğla, 2010.

Herodotos

Herodotos, *Herodot Tarihi*, Çev. M. Ökmen, İstanbul, 2012.

Hesiodos

Hesiodos, *Hesiodos Eseri ve Kaynakları, İşler ve Günler - Theogonia*. Çev. S. Eyüboğlu – A. Erhat, Ankara, 1977.

Higgins 1954a

R. A. Higgins, *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum I; Greek: 730-330 B.C.*, London, 1954.

Higgins 1954b

R. A. Higgins, "Two Archaic Terracottas", *The Journal of Hellenic Studies* 74, 1954, 177.

Higgins 1970

R. A. Higgins, "The Polychrome Decoration Of Greek Terracottas", *Studies In Conservation* 15,4 *Special Issue On The Conservation, Technique And Examination Of Polychromed Sculpture*, 1970, 272-277.

Höricht 1987

M. S. Höricht, *Le Terrecotte Figurate di Cuma del Museo Archeologico Nazionale di Napoli*, *Studia Archaeologica* 49, Roma, 1987.

Hutton 1899

C. A. Hutton, *Greek Terracotta Statuettes*, New York, 1899.

Işık 1980

F. Işık, *Die Koroplastik von Theangela in Karien und ihre Beziehungen zu Ostionien zwischen 560 und 270 v. Chr.*, *Istanbul Mitteilungen*, Beiheft 21, Tübingen, 1980.

İdil 1984

V. İdil, "Kyme Kazısı 1983 Çalışmaları", *6. Kazı Sonuçları Toplantısı*, İzmir, 1984, 415-419.

İren 2008

K. İren, "The Necropolis Of Kyme Unveiled: Some Observations On The New Finds", *Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'na 65. Yaş Armağanı Cilt II*, Ed. İ. Delemen – S. Çokay-Kepçe – A. Özdizbay – Ö. Turak, Antalya, 2008, 613-639.

Kaplan 2009

D. Kaplan, *Çanakkale Arkeoloji Müzesi Frank Calvert Koleksiyonu Terrakotta Figürinleri*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2009, Ankara.

Çokay-Kepçe – Özden-Gerçeker 2011

S. Çokay-Kepçe – S. Özden-Gerçeker, *Kilden Suretler. Sadberk Hanım Müzesi Koleksiyonundan Antik Çağ Terrakotta Figürinleri / Images In Terracotta - Ancient Terracotta Figurines In The Sadberk Hanım Museum Collection*, İstanbul, 2011.

Konak-Tarakçı – Selçuk 2012

S. Konak-Tarakçı – T. Selçuk, “Batı Limanı 1205 Parsel Kurtarma Kazısı 2011”, *21. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, Ankara, 2012, 185-198.

Korkmaz – Gürman 2011

E. Korkmaz – B. Gürman, “İzmir İli, Aliğa İlçesi, Bozköy Biçerova Mevkii Kyme Antik Kenti Doğusu Sur Dışı Yapıları ve Doğu Nekropolü Kurtarma Kazısı”, *20. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, Ankara, 2011, 71-96.

Koşay v.d. 2013

H. Z. Koşay – E. Z. Orgun – S. Bayram – E. Tan, *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Çağlarında Türk Kazı Tarihi*, Ankara, 2013.

Küçükgüney – Tunç 2008

Z. Küçükgüney – P. A. Tunç, “İDÇ Liman Kurtarma Kazısı (İzmir İli, Aliğa İlçesi, Çakmaklı Köyü, Kendirci Mevkii, 613 ve 68 Parseller)”, *17. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, Ankara, 2008, 53-74.

Lagona 1987

S. Lagona, “1986 Yılında Kyme’de Sürdürülen Arkeoloji ve Topoğrafya İncelemeleri”, *9. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2, Ankara, 1987, 89-95.

Lagona 1988

S. Lagona, “Kyme 1987 Kazıları”, *10. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2, Ankara, 1988, 53-59.

Lagona 1989

S. Lagona, “1988 Yılı Kyme Kazıları”, *11. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2, Ankara, 1989, 69-77.

Lagona 1991

S. Lagona, “1989 Yılı Kyme Kazıları”, *12. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2, Ankara, 1991, 201-219.

Lagona 1992

S. Lagona, “1990 Yılı Kyme Kazıları”, *13. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2, Ankara, 1992, 91-99.

Lagona 1993

S. Lagona, “1991 Yılı Kyme Kazıları”, *14. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2, Ankara, 1993, 309-315.

Lagona 1995

S. Lagona, “1992 Yılı Kyme Kazıları”, *15. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2, Ankara, 1995, 1-11.

Lagona 1998

S. Lagona, “1996 Yılı Aiolis Kymesini Arkeolojik Kazı ve Araştırmaları”, *19. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1, Ankara, 1998, 837-844.

Lagona 2000

S. Lagona, “Aiolis Kymesini 1998 Yılı Kazı ve İnceleme Çalışmaları”, *21. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2, Ankara, 2000, 217-227.

Lagona 2003

S. Lagona, “Aiolis Kyme'sinde Yirmi Yıldır Sürdürülen İtalyan Arkeolojik Kazı ve Araştırmaları”, *24. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2, Ankara, 2003, 485- 481.

Lagona 2007

- S. Lagona, "Kyme 2004", 28. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt1, Ankara, 2007, 9-15.
- Laumonier 1956
- A. Laumonier, *Exploration Archéologique de Délos XXIII. Les figurines de terre cuite*, Paris, 1956.
- Lebe 2013
- F. Lebe, *İDÇ Nekropolü'nde 2009-2011 Yılları Arasında Mezar Dışından Gelen Figürinler*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2013.
- Leyenaar-Plaisier 1979
- P. G. Leyenaar-Plaisier, *Les terres cuites grecques et romaines, Catalogue de la Collection du Musée National des Antiquités à Leiden*, Leiden, 1979.
- Maniscalco 2018
- L. Maniscalco, "Terracotta Figurines and the Acrolithic Statues of Demeter and Kore from Morgantina", *Les Carnets de l'ACoSt* 17, 2018, 1-13.
- Marca 2010
- A. L. Marca, "Kyme 2008 Çalışmaları", 31. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 4, Ankara, 2010, 397-417.
- Marca 2011
- A. L. Marca, "Kyme 2009 Yılı Kazıları", 32. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 4, Ankara, 368-382.
- Marca 2012
- A. L. Marca, "Kyme 2010: Şehir ve Yayılım Alanı, Topoğrafik Veriler", 27. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 2012, 191-208.
- Marca 2013
- A. L. Marca, "Aiolis Kymesi 2011 Yılı Kazıları", 34. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2, Ankara, 2013, 307-319.
- Marca 2014
- A. L. Marca, "Aiolis Kymesi 2012 Yılı Kazı Çalışmaları", 35. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 3, Ankara, 2014, 203-216.
- Marca 2015
- A. L. Marca, "Eski ve Yeni Görünümüyle Aiolis Kymesi Arkeolojik Siti", 36. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 3, Ankara, 2015, 113-135.
- Marca 2016
- A. L. Marca, "Kyme'deki Kültler ve Kutsal Alanlar", 37. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 3, Ankara, 2016, 237-253.
- Marca 2017
- A. L. Marca, "Aiolis Kyme'si Antik Kenti Merkezindeki Kentsel Alan Dönüşümü", 38. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2, Ankara, 2017, 215-233.
- Maximova 1927
- M. I. Maximova, *Les Vases Plastiques Dans L' antiquite, Époque archaïque*, Tome I-II, Paris, 1927.
- Mellink 1983
- M. J. Mellink, "Archaeology in Asia Minör", *AJA* 65, 1983, 37-52.

Mendel 1908

G. Mendel, *Catalogue des Figurines Grecques de Terre cuite: Musees Imperiaux Ottomans*, İstanbul, 1908.

Mollard-Besques 1954

S. Mollard-Besques, *Musée National du Louvre. Catalogue Raisoné des Figurines et Reliefs en Terre-Cuite Grecs, Étrusques et Romains. I, Époques Préhellénique, Géométrique, Archaïque et Classique*. Text and Plates, Paris, 1954.

Mollard-Besques 1963

S. Mollard-Besques, *Catalogue Raisoné des Figurines et Reliefs en Terre-Cuite Grecs et Romains II Myrina*. Musée du Louvre et Collections des Universités de France, Paris, 1963.

Mollard-Besques 1972

S. Mollard-Besques, *Catalogue Raisoné Des Figurines et Reliefs en Terre-Cuite Grecs et Romains III, Époques Hellenistique et Romaine Grèce et Asie Mineure*, Paris, 1972.

Morgan 1935

C. H. Morgan, "The Terracotta Figurines from the North Slope of the Acropolis", *Hesperia* 4/2, 1935, 189-213.

Müller 1915

V. K. Müller, *Der Polos, die Griechische Götterkrone*, Berlin, 1915.

Nelson 1935

G. W. Nelson, "Greek Terra-Cotta Statuette", *Bulletin of the Museum Fine Arts*, Vol. 33, No. 198, 1935, 49-51.

Nicholson 1968

F. Nicholson, *Ancient Life in Miniature: An Exhibition of Classical Terracottas from Private Collections in England*, Birmingham, 1968.

Özgan 1978

R. Özgan, *Untersuchungen zur Archaischen Plastik Ioniens*, Bonn, 1978.

Özyiğit 1993

Ö. Özyiğit, *Ionia Bölgesi Pişmiş Toprak Heykelcikleri Araştırma Projesi*, İzmir, 1993.

Pautasso 1996

A. Pautasso, *Terrecotte Arcaiche e Classiche, del Museo Civico di Castello Ursino a Catania*, Catania, 1996.

Pedley 1976

J. G. Pedley, *Greek Sculpture Of The Archaic Period: The Island Workshops*, Mainz, 1976.

Pisani 2006

M. Pisani, "The Collection of Terracotta Figurines in The British School at Athens", *BSA* 101, 269-368.

Reinach 1889

S. Reinach, "Statuettes Archaiques de Cybele Decouvertes a Cyme", *BCH* 13, 543-561.

Renner 2016

A. A. Renner, *Mısır Mitolojisi*, Çev. H. Ercoşkun, İstanbul, 2016.

Richter 1953

- G. M. A. Richter, *Handbook of the Greek Collection*, Cambridge, 1953.
- Richter 1988
- G. M. A. Richter, Korai, *Archaic Greek Maidens a Study of the Development of the Kore Type in Greek Sculpture*, New York, 1988.
- Ridgway 1977
- B. S. Ridgway, *The Archaic Style in Greek Sculpture*, New Jersey, 1977.
- Rohde 1968
- E. Rohde, *Griechische Terrakotten*, Tübingen, 1968.
- Rumscheid 2006
- F. Rumscheid, *Die figürlichen Terrakotten von Priene Fundkontexte, Ikonographie und Funktion in Wohnhäusern und Heiligtümern im Licht antiker Parellelbefunde*, Archeologische Forschungen Band 22, Priene Band 1, Wiesbaden, 2006.
- Schipporeit 2014
- S.T. Schipporeit, "Griechische votivterrakotten: Serielle bilder und individuelles anliegen", *Visualisierungen von Kult*, Ed. M. Meyer – D. Klimburg-Salter, 2014, 320-355.
- Sevin 2001
- V. Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Ankara, 2001.
- Sinn 1977
- U. Sinn, *Antike Terrakotten: Volständiger Katalog*, Kassel, 1977.
- Strabon
- Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)*, Çev. A. Pekman, İstanbul, 2015.
- Şahin 2005
- M. Şahin, "Terrakotten aus Knidos: Die ersten Ergebnisse, die Kulte auf der Rundtempelterrasse", *Istanbul Mitteilungen* 55, 2005, 65-93.
- Tavukçu 1999
- A. Y. Tavukçu, *Troas Bölgesi Terrakotta Figürinleri, İ.Ö. 1375 – İ.S. 395*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1999.
- Texier 1868
- C. Texier, *The Principal Ruins of Asia Minor*, London, 1868.
- Tolun 2008
- V. Tolun, "Assos Nekropolü'nden Tahtta Oturan Kadın Heykelcikleri". *Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'na 65. Yaş Armağanı - Euergetes - Festschrift für Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu zum 65. Geburtstag*, II. Cilt, Ed. İ. Delemen – S. Çokay-Kepeç- A. Özdizbay - Ö. Turak, Antalya, 2008, 1147-1156.
- Töpperwein 1976
- E. Töpperwein, *Terrakotten von Pergamon*, Berlin, 1976.
- Uçankuş 1980
- H. T. Uçankuş, "Kyme Kurtarma Kazıları 1979", 2. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1980, 139-149.
- Uhlenbrock 2006

- J. P. Uhlenbrock, "Research Perspectives in Coroplastic Studies: the Distribution, Trade, Diffusion, and Market Value of Greek Figurative Terracottas", *Les Carnets de l'ACoSt* 15, 2006, 1-17.
- Ürkmez 2016
- Ö. Ürkmez, "Aiolis Kymesi'nden Samurlu 879 Nekropolisi", *CollAn* 15, 2016, 156-187.
- Verger v.d. 2013
- S. Verger – R. Pace – V. Jolivet, "La Fouille du Kelebek Tepe, un Grand Tumulus Tardo - Archaïque Dans la Nécropole Nord de Kymè", *Anatolia Antiqua* XXI, 2013, 245-259.
- Vierneisel-Schlörb 1977
- B. Vierneisel-Schlörb, *Kerameikos Band XV: Die Figürlichen Terrakotten I. Spit Mykenisch bis Späthellenistisch*, München, 1977.
- Von Graeve 1999
- V. von Graeve, "Funde aus Milet V. Ein Neuer Figurentypus der archaischen milesischen Koroplastik", *Archäologischer Anzeiger*, 1999, 241-261.
- Von Graeve 2007
- V. von Graeve, "2004-2005 Milet Çalışmaları", 28. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 2. Cilt, Ankara, 2007, 625-648.
- Von Graeve 2008
- V. von Graeve, "2006 Milet Çalışmaları", 29. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 2. Cilt, Ankara, 2008, 343-360.
- Waldstein 1905
- C. Waldstein, *The Argive Heraeum, Band:2: Terra-Cotta Figurines, Terra-Cotta Reliefs, Vases, Vase Fragments, Bronzes, Engraved Stones, Gems and Ivories, Coins, Egyptian or Graeco-Egyptian Objects*, Boston, 1905.
- Walters 1903
- H. B. Walters, *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum*, London, 1903.
- Webster 1950
- T. B. L. Webster, *Greek Terracottas*, London, 1950.
- Winnefeld 1902
- V. H. Winnefeld, "Die Bildwerke aus Marmoe und Thon", *Troja und Ilion 1870-1894*, Ed. W. Dörfeld, Athen, 1902, 429-446.

**Lagina Hekate Kutsal Alanı'nda Bulunan Bronz Bir Heykelciğin
İkonografisi Üzerine Değerlendirme**
*Evaluation of the Iconography of a Bronze Figurine Found
at the Sanctuary of Hecate at Lagina*

Aytekin BÜYÜKÖZER*
Zeliha GİDER BÜYÜKÖZER**

Özet

Bu çalışmada, 2011 yılında Lagina'daki Güney Propylon'da bulunan bronz bir heykelcik ele alınmıştır. Heykelcik, başında bir polos ve polosuna tutturulmuş, omuzlarına düşen bir örtü (şal) ile arkaistik şekilde cepheden betimlenmiştir. Vücudu saran dar bir giysi içerisindeki figürün kolları vücuda yapışık olup, dirsekten kırılarak elleri öne doğru uzatılmış simetrik bir görünümündedir. Heykelciğin en karakteristik bölümü göğüs ve karın bölgesinde kümelenen, dört sıra halinde yapılmış oval nesnelere dir. Sol elinde, sol ayağın ucuna doğru inen üst kısmı kırık, olasılıkla bir asa bulunmaktayken, sağ elindeki nesne kayıptır. Bu tanımlama antik dönemde sayısız tasvire sahip tanrı ve tanrıça betimi içinde akla hemen Ephesos Artemisi'ni getirir de kapsamlı çalışmalar bu tasvirin Ephesos Artemisi ile sınırlı olmadığını ortaya koymuştur. Lagina heykelciğinin pektoral bölgesindeki oval nesnelere aynı ikonografik özelliklere sahip tanrı ve tanrıçalar arasında sadece Ephesos Artemisi ve Zeus Labraundos'ta görülmektedir. Lagina heykelciğinin sol elinde tuttuğu nesne, yüz detaylarının seçilemiyor olması ve Stratonikeia'daki Zeus Labraundos kabartması ile olan benzerlikleri, heykelciği doğrudan Ephesos Artemisi ile ilişkilendirmemizi engellemektedir. Bu nedenle heykelcik Ephesos Artemisi ve Zeus Labraundos tasvirleri ile karşılaştırılarak bir sonuca ulaşılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Karia, Lagina, Bronz Heykelcik, Ephesos Artemisi, Zeus Labraundos.

Abstract

In this study, a bronze figurine found in the South Propylon in Lagina in 2011 was discussed. The figurine is depicted from the front in an archaic style. It has polos on its head and a veil (shawl) attached to it. The arms of the figure in a narrow garment that surrounds the body are adhered to the body, and the hands are extended symmetrically by breaking from the elbow. The most characteristic part of the figurine is oval objects, clustered in the chest and abdomen, made in four rows. In the left hand of the figurine, there is an object with a broken upper part, which may be the wand. The object in her right hand is missing. Although this definition immediately brought to mind the Artemis Ephesia among the depictions of gods and goddesses with countless depictions in ancient times, comprehensive studies revealed that this depiction was not limited to Artemis Ephesia. The pectoral ornament, which we can see mainly in the area of the chest of the Lagina figurine are only seen in Artemis Ephesia and Zeus Labraundos among gods and goddesses with the same iconographic features. The object the Lagina figurine holds in her left hand, the fact that the facial details cannot be chosen and the similarities with the Zeus Labraundos relief in Stratonikeia prevent us from directly associating the figurine with the Artemis Ephesia. For this reason, it will be tried to reach a result by comparing the figurine with the depictions of Artemis Ephesia and Zeus Labraundos.

Keywords: Karia, Lagina, Bronze Sculpture, Artemis Ephesia, Zeus Labraundos.

* Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü Konya.

● 0000-0001-7788-4404 | aytekinbuyukozer@selcuk.edu.tr

** Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü Konya.

● 0000-0003-4608-6471 | zgider@gmail.com

Söz konusu çalışma Selçuk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri birimi tarafından 19401168 proje numaralı "Lagina Çevresinde Bulunan Yerleşim Alanları ve Nekropoller" konusu ile ilgili olup, ilgili birimce desteklenmiştir.

1993-2011 yılları arasında Lagina kazılarını yürüten Prof. Dr. Ahmet A. Tırpan'a ve mevcut kazı başkanı Prof. Dr. Bilal Söğüt'e teşekkür ederiz.

Giriş

Lagina Hekate Kutsal Alanı'na güneyden erişimi sağlayan dor düzenindeki Propylon'da, 2011 yılında yapılan kazı çalışmalarında bronz bir heykelcik bulunmuştur. Propylon'un¹ batısındaki basamakların güney köşesinde, Geç Antik Çağ'da eklenen bir kanalda ele geçen heykelciğin yüksekliği 6,9 cm'dir (Fig. 1). Heykelcik arkaistik bir şekilde cepheden, ayakta betimlenmiş olup, genel görünümüyle durağan ele alınmıştır. Başında bir polos ve polosuna tutturulmuş, omuzlarına düşen bir örtü (şal) vardır. Saçları alın üzerinde ortadan ikiye ayrılarak önce yükselmekte, sonra da sağa ve sola kıvrılarak, büyük ve geniş dalgalar oluşturmaktadır. Oval ve yuvarlaklardan ziyade, yumuşatılmış kareye yakın, geniş bir yüzü olup, hatları tam olarak seçilememektedir. Üzerinde, zengin bölümlenmiş ancak kıvrımsız ele alınmış, arkaistik efektli bir kıyafet vardır. Bacaklar ile gövdeyi sıkıca saran kıyafet alta doğru daralmakta olup, bacaklar arasında kalan bölümde kalın katlar oluşturmaktadır. Figürün kolları dirsekler hizasına kadar vücuda yapışıktır ve her iki kol da dirseklerden itibaren bükülerek yere paralel bir şekilde karşıya doğru uzatılmıştır. Uç kısımları kırık olan eller, avuç içleri birbirine bakar şekilde ve simetrik ele alınmıştır. Sol elinde, sol ayağının ucuna doğru inen, üst kısmı kırık, olasılıkla bir asa bulunmaktayken, sağ eli büyük oranda kırıktır. Heykelciğin boyun kısmında bitkisel bir göğüs süsü (çelenk), göğüs ve karın bölgesinde ise dört sıra halinde yapılmış oval nesnelere bulunmaktadır. Arka cephesi fazla detaylandırılmamıştır. Bu da heykelciğin bir yere yerleştirilmek üzere yapıldığını düşündürmektedir. Nitekim eser, ayaklarından ikisi kırık olan üçayaklı bronz bir kaide ile birlikte bulunmuştur (Fig. 2).

Fig. 1: Lagina Heykelciğinin önden ve yandan görünüşü (Lagina Kazı arşivi)

Fig. 2: Heykelcik ile birlikte bulunan bronz kaide (Lagina Kazı arşivi)

¹ Güney Propylon için bkz. Büyükozer 2015, 67-87.

Bu genel tanımlama içerisinde heykelciğin öne çıkan özellikleri, arkaistik bir biçimde cepheden betimlenmesi, başında bir polos bulunması, kolların vücuda dirseklere kadar dayanması ve dirseklerden kırılarak ileriye uzatılması, ileriye doğru uzatılan ellerde tutulan nesnelere ve elbette en dikkat çeken bölüm, pektoral bölgede kümelenen ve genellikle “çok göğüslü/çoklu göğüs” olarak yorumlanan oval nesnelere dir. Figürün hakim, kucaklayıcı ve matron görünümü, baş, boyun ve göğüs bölgelerinde yer alan betimler, bunun ölümlüden ziyade tanrısal bir varlık olduğunu göstermektedir. Antik dönemin sayısız tanrı ve tanrıça betimlemeleri içerisinde bu özellikler akla hemen Ephesos Artemisi’ni getirirse de R. Fleischer’in diğer kült heykelleri üzerine yaptığı kapsamlı çalışma, bu tasvirin Ephesos Artemisi ile sınırlı olmadığını ortaya koymuştur². Batı Anadolu’da Artemis Kindyas³, Artemis Astias⁴, Artemis Anaitis⁵, Sardes Artemisi⁶, güneyde Artemis Pergaia⁷ gibi Artemis’in bazı yerel kültlerine ilaveten Aphrodisias Aphroditesi, Kybele ve Hera gibi tanrıçalar ile Zeus’un bazı yerel kültlerinde benzer ikonografi görülmektedir. R. Fleischer yaptığı değerlendirmeler sonrasında bu betimin en önemli temsilcilerinin Ephesos Artemisi, Aphrodisias Aphroditesi ve Baalbek’ten Jüpiter Heliopolitanus olduğunu belirtmiştir⁸. Lagina heykelciğinin pektoral bölgesindeki oval nesnelere, benzer ikonografiye sahip tanrı ve tanrıça betimleri arasında bir sınırlandırma şansı tanımıştır. Her ne kadar aynı ikonografik özelliklere sahip olsalar da Ephesos Artemisi ve Zeus Labraundos, pektoral bölgesinde kümelenen oval nesnelere varlığıyla⁹, arkaistik şekilde betimlenmiş olan diğer kült heykellerinden ayrılır¹⁰. Lagina heykelciğinin sol elinde tuttuğu nesne, yüz detaylarının seçilemiyor olması ve Stratonikeia’daki Zeus Labraundos kabartması ile olan benzerlikleri, heykelciği doğrudan Ephesos Artemisi ile ilişkilendirmemizi engellemektedir. Bu nedenle heykelcik, Ephesos Artemisi ve Zeus Labraundos tasvirleri ile karşılaştırılarak, bir sonuca ulaşmaya çalışılacaktır¹¹. Ephesos Artemisi ikonografisi oldukça iyi bilinmektedir. Bu nedenle burada kısaca aktarılacaktır. Zeus Labraundos ikonografisi ise Artemis kadar yaygın değildir, hakkındaki bilgiler de sınırlıdır, dolayısıyla tanrı hakkında daha detaylı bir tanımlama yapılacaktır.

Heykelciğin Lagina’da bulunmuş olması, bunun Hekate’nin bir betimi olup olamayacağını da akla getirebilir. Ancak, kılık-kıyafet, elde tutulan nesne ve duruş pozisyonu gibi ikonografik özellikler nedeniyle bu pek mümkün görünmemektedir. Hekate’nin erken dönem betimlemeleri tek gövdeli¹² olsa da devam eden süreçte Hekateion¹³ olarak adlandırılan, karakteristik üç gövdeli betimlemeleri daha yaygındır. Hekate, kabartmalarda ve serbest heykellerinde başında polosuyla, khiton veya peplos giyerken betimlenmektedir¹⁴. Hekate ikonografisinin en önemli

² Fleischer 1973.

³ LIMC. II.1, 763; Imhoof-Blumer 1913, 5-6. no. 10-13, lev. 1.7-14; Laumonier 1958, 599-605, lev. 15.11; Fleischer 1973, 223-227, lev. 89-92a.

⁴ LIMC. II.1, 754; Laumonier 1958, 597; Fleischer 1973, 228-229.

⁵ Reinach 1891, 146-148, 266-267; Imhoof-Blumer 1897, 77; Fleischer 1973, 185-187, lev. 75-76.

⁶ Imhoof-Blumer 1913, 20-23, lev. 2.27-32; Fleischer 1973, 187-201, lev. 77-83.

⁷ LIMC. II.1, 765; Fleischer 1973, 233-254, lev. 96-106a.

⁸ Ephesos Artemisi için bkz. Fleischer 1973, 1-137; Aphrodisias Aphroditesi için bkz. Fleischer 1973, 146-184; Baalbek’ten Jüpiter Heliopolitanus için bkz. Fleischer 1973, 326-369.

⁹ Ephesos Artemisi ve Zeus Labraundos’un kült heykelinde yer alan oval nesnelere etkileşimi için bkz. Laumonier 1958, 77-79.

¹⁰ Laumonier 1958, 64-65. R. Fleischer, Zeus Osogoa’da da bu nesnelere olabileceğini ancak bunun çok net olmadığını belirtir ve bu gruba Lydia Artemisi’ni de dâhil eder (Fleischer 1973, 322-323).

¹¹ Çalışmanın çeşitli aşamalarında bazı bilim insanlarına konuya dair görüşlerine başvurulmuştur. Değerli düşüncelerini bizlerle paylaşan Ch. Bruns Özgan, D. Sevmen ve E. M. Doksanaltı’ya teşekkür eder, fikir birliğinde olmadıklarını da belirtmek isteriz.

¹² Karagöz 2002, 306-309.

¹³ Akyürek-Şahin 2011, 237, dn. 1.

¹⁴ Hekateionların giysisi hakkında fikir birliği yoktur. Bazı araştırmacılar tanrıçanın giysisinin khiton

unsurları, bir elinde phiale diğer elinde meşale taşımasıdır. Zaman zaman bir köpek ile birlikte de betimlenir. L. Robert, Hekate'nin tekli betimlerine kuşku ile yaklaşmakta ve böyle bir betimin Hekate olarak tanımlanabilmesi için mutlaka meşale ve köpek ile birlikte olması gerektiğini belirtmektedir¹⁵. Hekate'nin Lagina heykelciği ile karşılaştırabileceğimiz betimleri tek gövdeli olarak cepheden betimlenen, başında silindirik polos bulunan, peplos giyimli, ellerinde zemine dayanan uzun meşale taşıyan örnekleridir¹⁶. Lagina heykelciği ile Hekate heykelleri veya kabartmaları arasındaki ilk fark kıyafettir ve bu örneklerle karşılaştırıldığında, sadece köpek ya da meşale gibi ikonografik unsurların değil, kıyafetin de ayırıcı bir rol oynadığı görülmektedir. Hekate, neredeyse tüm betimlemelerinde peplos giymektedir. Bu kıyafet içinde Hekate'nin bacakları Lagina heykelciğinin arkaistik duruşunun tersine hareket halindedir. Bir diğer fark ellerinde tuttıkları nesnelere formundadır. Hekate'nin elindeki zemine dayanan meşale aşağıdan yukarıya doğru genişleyen bir formdadır. Yani alt kısmı üst kısma göre belirgin şekilde daha ince yapılmıştır. Buna karşın Lagina heykelciğinin elindeki nesne zemine dayanan bölümde kalın olup, yukarıya doğru az da olsa bir incelmeye uğramıştır. Bunlara ilaveten Lagina heykelciği ile Hekate betimleri arasındaki en önemli fark, Hekate'nin serbest yontu ve kabartmalarında pektoral bölgede oval nesnelere rastlanırken Lagina heykelciğini tanımlamamıza ve sınıflandırmamıza olanak tanıyan bu önemli özelliğin Hekate ikonografisinde hiç görülüyor olması nedeniyle de Lagina heykelciğinin Hekate olma olasılığı pek mümkün değildir.

Ephesos Artemisi

Roma Dönemi kopyalarından tanıdığımız Ephesos Artemisi'nin en erken tarihli betimleri, R. Fleischer'a göre MÖ 159-133'te Ephesos sikkelerinde ortaya çıkar¹⁷. İlk örneklerin bu zaman dilimine ait olduğu düşünülse de dönüşüm kademeli olarak gerçekleşmiş ve Artemis betimleri MS 2. yüzyılda "kanonize" oluncaya kadar çeşitli versiyonlarla görülmüştür¹⁸. Gerçek boyuttan biraz küçük olan kült heykelinde tanrıça cepheden betimlenmiş olup, başında, üzerinde hayvan ve mitolojik yaratıkların betimlendiği kutsal bir taç veya kent tacı anlamına gelen polos ile bu polosla tutturulmuş, omuzlarına düşen bir örtü (şal) vardır. Dar bir giysi içerisindeki tanrıçanın kolları dirseklerden kırık, elleri öne doğru uzanmış biçimde yün şeritlerle sarılı olarak ve her iki yanında iki geyikle birlikte betimlenmiştir. Tanrıçanın bedenini saran dar giysisi frizlere ayrılmış olup, üzerinde sfenksler, grifonlar, hayvan protomaları ve kanatlı kadınlar gibi mitolojik varlıklar vardır (Fig. 3). Elbisenin boyun açıklığını, papatyalardan oluşan, ucunda meşe palamutları asılı göğüs süsleri ve zodyak sembollerinin betimlendiği çelenk süslemektedir. Heykelin farklı varyasyonlarında, göğüs kısmında zafer tanrıçaları olarak yorumlanan kadın figürleri yer almaktadır. Tanrıçanın göğüs bölgesinde kümelenen oval nesnelere rastlanmaktadır. Ephesos Artemisi'nin en tartışmalı bölümü de bu nesnelere rastlanmaktadır¹⁹. Bunlarla ilgili en yaygın görüş, "çok göğüslü/çoklu göğüs" oldukları yönündedir²⁰. Bu düşüncenin oluşmasında Geç Antikçağ kaynaklarında Ephesos

olduğunu, bazıları ise peplos olduğunu belirtir. Değerlendirmeler için bkz. Eckstein 1965, 29; Willers 1990, 302; Werth 2006, 51, 109-116.

¹⁵ Robert 1955, 116-117.

¹⁶ Karşılaştırma için bkz. Akyürek-Şahin 2016, 133-135, fig. 7a-c.

¹⁷ Fleischer 1973, 39, lev. 51b.

¹⁸ LiDonnici 1992, 389-392.

¹⁹ Bu çalışmanın amacı uzun süredir devam eden ve hala fikir birliğine varılamayan söz konusu nesnelere ne olduğu ile ilgili tartışmaya katılmak değildir. Sadece, Lagina heykelciğinin ikonografisini anlayabilmek için bazı temel görüşlere burada yer verilmiştir.

²⁰ Farklı görüşler ve yeni öneriler için bkz. Fleischer 1973; LiDonnici 1992, 389-415; Radi 2015, 91-109.

Artemisi'nden "Diana Efesia Multimammia" olarak bahsedilmesi de etkili olmuştur²¹. En tartışmalı teorilerden biri, G. Seiterle tarafından ortaya atılan ve bu nesnelere göğüsten ziyade boğa testisleri olduğunu belirten teoridir²². M. Nielsen, G. Seiterle'nin düşüncesine katılır²³ ve meme uçlarının olmamasına yeterince dikkat edilmediğine vurgu yapar²⁴.

G. Seiterle'nin önerisi, "çok göğüslü" tanımdan sonra Ephesos Artemisi'nin kült heykelindeki nesnelere hakkında en sık bahsedilen önerilerden biri olmuştur. Ephesos Artemisi'nin kült heykelindeki bu nesnelere Hitit kökenli olduğunu ve onları Hitit kültürüne bağladıklarını düşünenler de vardır²⁵. Araştırmacılar arasında bu nesnelere hayvansal veya bitkisel kökenli olduğu konusunda fikir birliği yoktur. C. T. Seltman²⁶ ve S. Karwiese²⁷ bu nesnelere hurma olduğunu düşünmektedir. F. Miltner ise doğurganlıkla ilişkili olduğunu belirterek, bu nesnelere yumurta (bal arısı yumurtası) olarak tanımlar²⁸. Günümüzde pek çok araştırmacının kabul ettiği genel görüş ise Ephesos Artemisi'nin bu görünümünün, gerçek kıyafetler, adak eşyaları ve mücevherlerle zengin bir şekilde süslenmiş, olasılıkla ahşaptan yapılmış arkaik Xoanon'a dayandığıdır²⁹.

Fig. 3: Ephesos Artemisi (wikipedia.org)

Zeus Labraundos

Zeus Labraundos, Zeus'un Karia'daki³⁰ yerel kültürlerinden biridir³¹ ve kült merkezi Labraunda'dadır³². Hekatomnid Hanedanlığı ile birlikte bölgenin en önemli

²¹ Radi 2015, 93-99.

²² Seiterle 1979, 3-16.

²³ Nielsen 2009, 455.

²⁴ R. Fleischer tarafından hazırlanan katalogta üç örnekte meme uçları vardır (Fleischer 1973, E6, E35, E61). İki farklı malzemeden yapılan Napoli örneği gerçekçi göğüs görüntüsü ile bu tipin en belirgin örneğidir.

²⁵ Morris 2001, 140-148; Simon 2013, 302-303.

²⁶ Seltman 1952, 33-35.

²⁷ Karwiese 1970, 324-326.

²⁸ Miltner 1958, 43.

²⁹ LiDonnici 1992, 397-399.

³⁰ Zeus Labraundos kültürüne dair epigrafik verilerin büyük çoğunluğu Labraunda ve Mylasa'da bulunmuştur. Ancak kült, özellikle Zeus Labraundos'un Hekatomnidlerin hanedan kültürü olarak kabul edilmesinden sonra, daha geniş bir bölgesel erişim kazanmıştır (Carless-Unvin 2014, 43-54). Labraunda ve Mylasa dışında Miletos ve çevresinde Zeus Labraundos'a adanan Geç Hellenistik ve Roma Dönemleri'ne tarihlenen altınlar tespit edilmiştir (Knackfuss 1924, 275-277, Herrmann v.d.

kültlerinden biri haline gelen Zeus Labraundos'un kabartmalar ve sikkeler üzerindeki betimlerinin yanı sıra bronz heykelciklerden oluşan az sayıdaki betiminden³³ hareketle iki tipi olduğu tespit edilmiştir³⁴. Bunlardan ilki contrapposto tipi olarak isimlendirilmekte olup, Hekatomnid Hanedanlığı'nın klasik tipte bir tanrı yaratma çabasının sonucu ortaya çıkmıştır. Zeus bu tipinde uzun bir khiton, bunun üzerine bacakları örten ve sol bileğe düşen zengin bir himation giymektedir. Baş, klasik gelenekte sakallı ve uzun saçlıdır. Sol elinde mızrak³⁵, sağ elinde labrys (çift yüzlü balta) tutmakta ve pektoral bölgesinde herhangi bir nesne bulunmamaktadır. Bu tip daha çok Hekatomnid Hanedanlığı döneminde basılan sikkelerde ve bazı kabartmalarda takip edilebilmektedir³⁶. Diğer tip ise Ephesos Artemisi gibi arkaistik şekilde cepheden betimlenen, başında polos veya kalathos olarak tanımlanabilecek bir başlık, bedeni saran kıyafeti ve göğüs bölgesinde oval nesnelere bulunan tiptir. Bu tipte, tıpkı Ephesos Artemisi'nde olduğu gibi kollar dirseklere kadar vücuda dayanmakta ve dirseklerden kırılarak ileriye doğru uzanmaktadır. Bir elinde mızrak, diğer elinde çift yüzlü balta vardır³⁷. Arkaik Xoanon'a benzeyen bu tip daha çok Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde ve aynı döneme ait bronz heykelciklerde görülür³⁸. Zeus Labraundos'un bu ikonografide öne çıkan detayları Ephesos Artemisi gibi göğüs bölgesinde kümelenen nesnelere sahip olması ve yıldırım demeti yerine çift yüzlü balta tutmasıdır³⁹. Zeus

2006, no. 1265-1270). Ayrıca Halikarnassos (GIBM 904 (altarı)), Stratonikeia (*I.Stratonikeia* 813), Latmos Herakleiası (CIG 2896; Herrmann v.d. 2006, no. 204) ve Aphrodisias ile Hierapolis arasındaki bir mezarlıkta (CIG 2750) Zeus Labraundos kültüne ilişkin veriler tespit edilmiştir. Karia dışında bu kültün varlığına ilişkin sadece üç metin bulunmuştur. İlki Patara'daki Doğu Roma Dönemi kent surunda devşirme malzeme olarak kullanılan bir blokta bulunan ve Hellenistik Dönem'e tarihlendirilen yazıttır (Engelmann 2007, 134-135, lev. XV, fig. 40; SEG 2007, 1674). İkincisi Atina'da bulunan MÖ 298/7 yılına tarihlendirilen bir yazıt olup, Atina'da Zeus Labraundos kültünün varlığını belgelemektedir (Parker 1996, 338-339). Atina'daki kültün tek adlandırılmış uygulayıcısı olan Menis'in Herakleia'dan bir Karia yerlisi olduğu dikkat çekicidir; diğer Karialıların taraftarlar arasında olduğu varsayılabilir. Karialılar Antikçağ'da paralı askerler olarak ün yapmıştır ve Attika'daki Karia varlığı Arkaik Dönem'e kadar uzanabilir. Bu nedenle kültün Atina'da bulunan Karialılar tarafından kurulduğu düşünülmektedir (Carless-Unvin 2014, 48). Üçüncü örnek ise Mısır'da bulunmuş ve MÖ 3. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Edgar 1931, no. 31).

³¹ Cook 1925, 559-599; Laumonier 1958, 45-101; Fleischer 1973, 310-324; Carstens 2009, 91-94.

³² Mylasa'nın 14 km kuzeyinde yer alan Labraunda ile ilgili ilk bilgiler MÖ 5. yüzyılda İon isyanı sırasında Karialılar ile Persler arasındaki savaş hakkında bilgi veren Herodotos'ta geçer (Hdt. V.119.2). Labraunda, MÖ 6. yüzyılda, doğuda anıtsal bir kapıdan erişilen doğu-batı doğrultulu bir teras ve terasın batısındaki distylos in antis planlı küçük bir tapınak ile önündeki altardan oluşan mütevazı bir kült alanıydı. Hekatomnid Hanedanlığı Dönemi'nde, özellikle Maussollos ve Idrieus zamanlarındaki imar faaliyetleriyle bölgenin en önemli kült merkezine dönüşmüştür. O. Henry, son araştırmalarının sonucunda Labraunda'nın sadece bir kült alanı olmadığını, Zeus Labraundos Kutsal Alanı'nın tapınak terasındaki sınırlı bir alandan ibaret olduğunu ve Labraunda'nın kırsal bir kült alanından ziyade bir saray kompleksi olabileceğini önermektedir (Henry 2017, 571-579).

³³ Bunların dışında bugün Boston'da bulunan ve Mylasa'dan geldiği bilinen çok kaliteli bir mermer başın Zeus Labraundos'a ait olduğu düşünülmektedir. Halikarnassos Mausoleionu'nun heykeltraşlık eserleri ile olan benzerliği nedeniyle Hekatomnid Hanedanlığı Dönemi'ne ait olduğu düşünülen başın üst bölümünde bulunan yuva ve kanallar buraya bir polosun oturacağı şeklinde yorumlanmıştır. Bu heykelin Hekatomnid Hanedanlığı sikkelerinde görülen Zeus Labraundos'un esin kaynağı olduğu düşünülmüştür (Laumonier 1958, 64, lev. III. 4).

³⁴ Laumonier 1958, 63; Carstens 2009, 91-93.

³⁵ Zeus Labraundos sol elinde mızrak taşımaktadır. Ancak Hekatomnos Hanedanları tarafından bastırılan sikkeler üzerinde mızrağın lotus çiçeği ile biten bir asaya dönüştürüldüğü görülür (Konuk 2015, fig. 29).

³⁶ Konuk 2015, 31-39, fig. 25, 28-29, 31-33.

³⁷ Zeus Labraundos elinde saldırı silahları olmasına karşın, durağandır. Jupiter Heliopolitanus'un aksine bu nesnelere hareket etmez.

³⁸ Laumonier 1958, 64-65.

³⁹ Tanrının yıldırım demeti yerine çift yüzlü balta tutması ile ilgili sorunun cevabını Plutarchos şu şekilde açıklar; "Çünkü Herakles Hippolyte'yi öldürdüğü zaman, onun diğer silahlarıyla birlikte baltasını da aldı ve Omphale'ye hediye etti. Omphale'den sonra başa geçen Lydia kralları bu baltayı kutsal alamet olarak birbirlerine aktardı, ta Kandaules'e kadar. Kandaules ise bu baltayı değersiz görüp

Labraundos'un alışlagelenin aksine elinde yıldırım demeti yerine çift yüzlü balta tutması elbette ki ilginçtir ancak daha ilginç olan bölüm "çok göğüslü" şeklinde yorumlanan, göğüs bölgesinde kümelenen nesnelerdir. Özellikle bir tanrı olduğu için bu durum sorgulanmış ve konu üzerine değerlendirmelerde bulunan ilk araştırmacılar, Zeus'un bu betimini "çift cinsiyetli" olarak yorumlamışlardır⁴⁰.

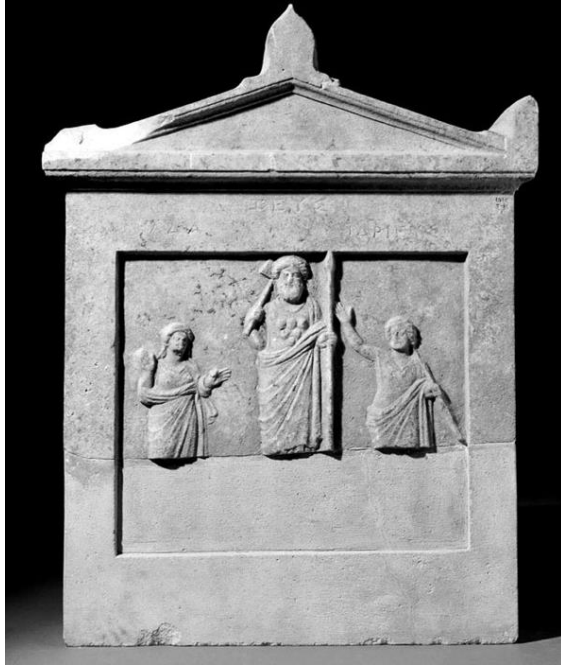

Fig. 4: Tegea'da bulunan Zeus Labraundos kabartması (Keesling 2017)

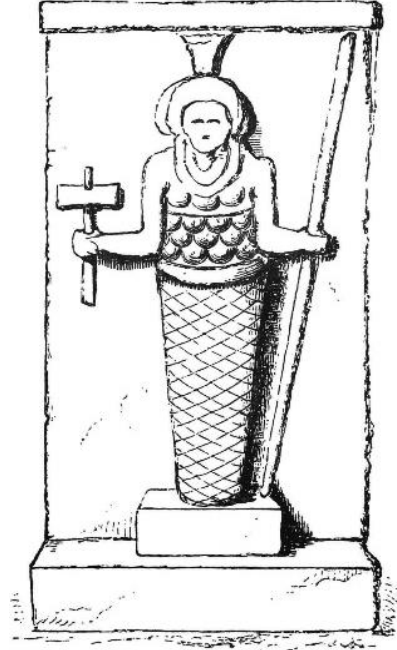

Fig. 5: Mylasa kabartması (Fleischer 1973, lev. 139)

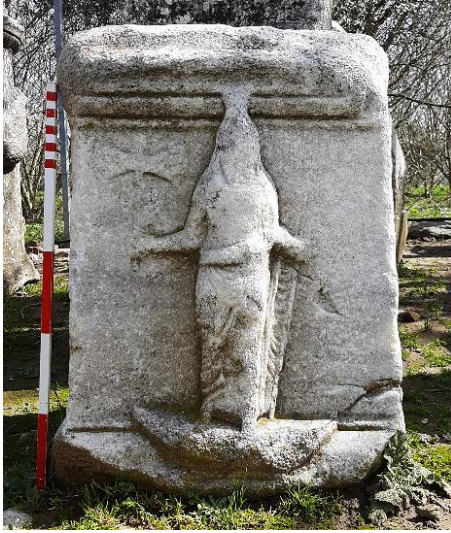

Fig. 6: Stratonikeia kabartması (Stratonikeia Kazı arşivi)

Fig. 7: İzmir Müzesi kabartması (Laumonier 1933, fig. 9)

taşması için yoldaşlarından birine verdi. Ama Gyges ayaklanıp Kandaules'le savaşa girince Mylasa'dan Arselis bir orduyla Gyges'e yardıma geldi. Arselis hem Kandaules'i hem de baltayı taşıyan yoldaşlarını öldürerek baltayı diğer ganimetlerle birlikte Karya'ya getirdi. Zeus'un bir heykelini yaptırttı ve baltayı eline yerleştirdi, bu tanrıya Labrandeus dedi çünkü Lidyalılar bu baltaya labrys diyordu". Plutarchos'un bu efsanevi anlatımına karşın yaygın görüş labrysin Karia'ya Girit'ten geldiği yönündedir (Laumonier 1958, 85-86; Karlsson 2013, 176).

⁴⁰ Cook 1925, 594-596.

Zeus Labraundos'un Ephesos Artemisi gibi "çok göğüslü" olarak nitelendirilen tipine dair çok fazla betim yoktur. Bu tipin bilinen en erken örneği, Tegea'da Athena Alea Tapınağı yakınlarında bulunan ve bugün Britanya Müzesinde korunan kabartmadır⁴¹ (Fig. 4). Tegea kabartmasında üç figür görülmekte ve kabartmanın üst kısmındaki yazıt sayesinde bu üç figürden merkezdekinin Zeus, solundakinin Idrieus sağındakinin ise Ada olduğu anlaşılmaktadır⁴². Diğer iki figüre nazaran daha büyük olan Zeus cepheden betimlenmiş olup, sol elinde mızrak, sağ elinde çift yüzlü balta tutmaktadır. Zeus burada, genel betimlemeden biraz farklı olarak Hekatomnid Dönemi sikkelerindeki gibi çift yüzlü balta tutan kolunu yukarıya kaldırıp, omzuna yaslanmış olarak verilmiştir. Vücudunun alt kısmı, bir himation ile örtülüdür. Göğüs bölgesinde, üçgen bir alan içine üç sıra halinde yerleştirilmiş, "çok göğüslü" olarak nitelendirilen altı adet oval nesne bulunmaktadır⁴³. Tegea kabartmasındaki Zeus Labraundos betimi Arkaik ve contrapposto tipinden her iki tipin özelliklerini taşıyan bir ara tiptedir⁴⁴. Bir diğer kabartma 1870'li yıllarda T. J. Wood tarafından Milas'taki bir evde görülmüştür ancak bugün kayıptır⁴⁵ (Fig. 5). Kabartmada kült heykeli üzerinde dört sıra halinde oval nesnelere görülmekte olup, bunlar A. B. Cook tarafından Zeus Labraundos'un androjen bir formunu gösterdiği şeklinde yorumlanmıştır⁴⁶. Bu düşüncesini Zeus'un sakalsız olması ve kadınlara özgü takılar takmış olmasıyla da gerekçelendirmiştir. Ancak L. Karlsson bu düşünceye katılmamakta ve G. Seiterle'nin boğa testisi teorisinin erkek tanrı kültü olan Zeus Labraundos kültü ile göğüslerden daha fazla bağlantılı olduğunu düşünmektedir⁴⁷. Anadolu'nun daha eski inanışlarında boğa, doğurganlığı temsil ediyordu ve çift yüzlü baltayla birlikte, Anadolu fırtına tanrısının ve "tanrı" taşıyan güneş tanrıçası Hepat'ın epitetlerinden biriydi. Bu durum boğa testisi önerisini kısmen desteklemektedir. Zeus Labraundos betiminin yer aldığı bir başka kabartma Stratonikeia'da, dörtgen bir altar üzerinde yer almaktadır⁴⁸ (Fig. 6). Burada cepheden ayakta durur şekilde betimlenen tanrının üzerinde göğüs kısmını açıkta bırakan ve sol kol üzerine düşen zengin bir himation, başında polos ve polosa tutturulmuş bir örtü (şal) vardır. Dirseklerden kırarak yanlara doğru uzattığı sağ elinde çift yüzlü balta, sol elinde asa ya da mızrak tutmaktadır. Stratonikeia kabartmasına çok benzer bir başka örnek bugün İzmir Müzesi'nde korunmakta olup, A. Laumonier'e göre Euromos yakınlarından getirilmiştir⁴⁹ (Fig. 7).

Zeus Labraundos kült heykelinin en iyi takip edilebildiği arkeolojik verilerin başında, bir tanrı ile bir şehir arasındaki bağı aktarmanın en etkin yolu olan sikkeler gelmektedir. Hekatomnos tarafından bastırılmış ilk Karia satraplık

⁴¹ Zeus Labraundos ile birlikte Idrieus ve Ada'nın yer aldığı bir kabartmanın Ege'nin diğer yakasında, Tegea'da bulunması ilginçtir. P. Foucart'a göre, Maussolos'un anıt mezarında çalışmadan önce Athena Alea Tapınağı'nda çalıştığı bilinen Skopas Halikarnassos'a gelirken yanında en iyi ustalarını da getirdi. Bunlardan biri, memleketine döndükten sonra, tanrıçaya, Karia yolculuğunun bir armağanı olarak bu kabartmayı adadı (Foucart 1911, 147).

⁴² Waywell 1993, 79-86.

⁴³ V. Müller, Tegea kabartmasında Zeus Labraundos'un göğüs bölgesinde yer alan oval nesnelere Viyana'da korunan Kybele heykeli (Pergamon Artemisi) ile karşılaştırmıştır (Fleischer 1973, lev. 58). Üçgen alan içine yerleştirilen oval nesnelere Zeus'ta üç sıra, Kybele'de ise dört sıradır. V. Müller bu benzerlik üzerine Zeus'u eski bir tipin Hellenistik dönüşümü şeklinde yorumlamıştır (Müller 1919, 85-86).

⁴⁴ Carstens 2009, 92.

⁴⁵ Wood 1877, 270, fig. B.

⁴⁶ Cook 1925, 592-596.

⁴⁷ Karlsson 2013, 176. L. Karlsson ayrıca, çift yüzlü balta taşıyan Tarhuntas'ın kültünün Geç Klasik Dönem'de öncelik kazanmaya başlayan Zeus Labraundos ile özdeşleştiğini savunmaktadır.

⁴⁸ Fleischer 1973, 310, lev. 137; Carstens 2009, 92, fig. 125; Carstens 2012, 136, fig. 6 (Yük. 57 cm, Gen. 39 cm, Der. 39 cm (taç kısmı hariç)).

⁴⁹ Laumonier 1933, 55, fig. 9 (Müze env. no. 867). Altarın yüksekliği 33 cm, genişliği 26 cm, derinliği ise 20 cm'dir.

sikkelerinde Miletos'un simgesi olan aslan başı betimleri görülmektedir. Ancak devam eden süreçte sikkeler üzerinde hükümdarlık ailesinin amblemi haline gelecek olan Zeus Labraundos betimi yer alır⁵⁰. Hekatomnos Hanedanlığı sikkelerinin ön yüzünde, defne çelenkli Apollon başı, arka yüzünde ise ayakta durur şekilde sağa dönük Zeus Labraundos, sol elinde mızrak veya asa, sağ elinde omuzuna dayadığı çift yüzlü balta ile betimlenmiştir⁵¹ (Fig. 8a). Zeus Labraundos'un bu ikonografisi devam eden süreçte Hekatomnid Hanedanlığı'nın gücünü temsil eden önemli bir betim haline gelmiştir. Bu sikkelerde contrapposto tipinde betimlenen Zeus'un başında polos, göğüs bölgesinde de oval nesnelere bulunmamaktadır. Ancak Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde Zeus Labraundos'un ikonografisi değişmiş ve tanrının betimlenme şekli gittikçe daha fazla Arkaik Xoanon'a yaklaşmıştır⁵². Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde Zeus Labraundos arkaistik şekilde cepheden betimlenmekte, dirsekten kırılarak ileriye doğru uzatılan sol elinde mızrak veya asa, sağ elinde ise çift yüzlü balta tutarken görülmektedir⁵³. Bu sikkeler üzerinde tanrı muhtemelen Roma İmparatorluk Dönemi'ndeki kült imajını temsil eder şekilde, bir tapınak içerisinde gösterilmiştir (Fig. 8b).

Fig. 8a: Maussollos sikkesinde betimlenen Zeus Labraundos (Fleischer 1973, lev. 142a)

Fig. 8b: Roma Dönemi sikkesinde betimlenen Zeus Labraundos (Fleischer 1973, lev. 143a)

Kabartmalar ve sikkeler dışında Zeus Labraundos'un betimlendiği üçüncü grup, bronz heykelciklerdir. Günümüze kadar belgelenen üç örnekten biri Boston Güzel Sanatlar Müzesi'nde⁵⁴ korunmakta iken diğer iki örnek kayıptır⁵⁵. R. Fleischer'in katalogundaki K6 (Boston) ve K8⁵⁶ (Mylasa?) örnekleri Zeus Labraundos ikonografisine uygun olarak polos ile betimlenmişken (Fig. 9), K7 polos yerine konik bir başlık giymiştir (Fig. 10). Farklı bir başlıkla betimlenmiş olmasına karşın, olasılıkla göğüs bölgesindeki bir zincire asılı oval nesnelere nedeniyle Zeus Labraundos olarak tanımlanmıştır⁵⁷. Boston'da korunan heykelcik vücudu saran, elmas şeklinde çaprazlanan bantlardan oluşan bir kıyafet giymektedir⁵⁸. Diğer iki

⁵⁰ Konuk 2015, 32-33.

⁵¹ Konuk 2015, 31-39, fig. 25, 28-29, 31-33.

⁵² Fleischer 1973, lev. 142b, 143a-b.

⁵³ Mylasa'nın Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait gümüş ve bronz sikkelerinde (Cook 1925, 574, fig. 476-478), Zeus'un başında bir polos veya kalathos, sağ elinde çift yüzlü balta ve sol elinde bir mızrak bulunmaktadır. Bu açıkça bir kült heykeli görüntüsüdür. Gümüş sikkede, bir kaide üzerinde yer alan tanrı, bronz sikkeler üzerinde tapınak içerisinde görülmektedir.

⁵⁴ Vermeule 1967, 59-60, fig. 9; Fleischer 1973, 312, lev. 140a-b.

⁵⁵ Laumonier 1933, 40, fig. 7; Laumonier 1958, 75-76, lev. III.3, 5; Fleischer 1973, 312, lev. 141a-b.

⁵⁶ Laumonier 1933, 35, 40, fig. 7; Laumonier 1958, 76, lev. III.3.

⁵⁷ Seyrig 1928, 87, fig. 1; Laumonier 1958, 76, lev. III.3; Akarca 1959, 44; Fleischer 1973, 312, lev. 141a-b.

⁵⁸ Fleischer 1973, 312, lev. 140a-b.

heykelcik ise khiton ve himation giymiş olup, contrapposto tipine benzemekte, göğüs bölgelerinde ise bir zincire asılı oval nesnelere taşımaktadır. Üç heykelciğin de kollarının ileriye doğru uzatılmış olduğu görülmekle birlikte ellerinde tuttukları nesnelere hakkında kesin saptamalar yapılamamıştır. Zeus Labraundos'un arkaistik kült heykeli Mylasa kabartması hariç sakallıdır ve bir polos taşımaktadır.

Fig. 9: Boston heykelciği
(Fleischer 1973, lev. 140)

Fig. 10: Zeus Labraundos olarak tanımlanan
ancak günümüzde kayıp olan iki heykelcik
(Fleischer 1973, lev. 141a-b)

Değerlendirme

Arkaistik biçimde cepheden betimlenmesi, başında bir polos bulunması, kolların dirseklere kadar vücuda dayanması ve dirseklerden kırılarak ileriye uzatılması, ileriye doğru uzatılan ellerde tutulan nesnelere, antik dönemde sayısız tasvire sahip tanrı ve tanrıça betiminde görülen özelliklerdir. Bu genel görünüm içinde Ephesos Artemisi ve Zeus Labraundos'u diğer kült heykellerinden ayıran belirleyici unsur, pektoral bölgelerindeki oval nesnelere taşımasıdır. Bununla birlikte iki kült heykeli arasında Zeus'un sakallı bir tanrı olarak betimlenmesi dışında bazı farklar da bulunmaktadır. Bu farklılıklar Lagina heykelciğinin kimliğine dair önemli ipuçları sunmaktadır.

Korunmuş örnekler Ephesos Artemisi'nin iki tip polos taşıdığını göstermektedir. Her ikisi de silindirik formulu olup ya kent tacı şeklinde ya da hayvanlar ve mitolojik yaratıklarla bezenmiş olarak yapılmışlardır⁵⁹. Zeus Labraundos'un polosunu ise standart bir forma sahip değildir. Hekatomid Hanedanlığı zamanında basılan sikkeler üzerindeki contrapposto tipinde polos yoktur. Zeus Labraundos'un daha geç tarihli betimlerinde ise polos bazen yüksek silindirik ancak çoğunlukla yukarıya doğru genişleyen kısa konik formuludur⁶⁰. Ephesos Artemisi'nin taşıdığı polosun aksine Zeus Labraundos'un taşıdığı polosların üzerinde herhangi bir betim

⁵⁹ Fleischer 1973, 51-58.

⁶⁰ Araştırmacılar Zeus Labraundos'u tanımlarken başında polos olduğundan bahsetmektedirler. Bu tanımlama silindirik formulu örnekler için kabul edilebilir olsa da konik formulu örnekler için çok doğru bir tanımlama olmaz. Zeus Labraundos'un konik formulu başlığı daha çok Sarapis'te görülen ve kalathos veya modius olarak adlandırılan başlığa benzemektedir. Sarapis'in tacı tanımlanırken kalathos ve modius'un yanı sıra polos terimi de kullanılmaktadır. Ancak bu üç başlığın aynı anlama gelmediği düşünülmektedir (Malaise 2009, 173-174).

görülmez. Lagina heykelciğinin taşıdığı polos, Zeus Labraundos betimlerine kıyasla yüksek ve silindirik bir formdadır. Polosun sade olmadığı görülebilmektedir ancak üzerindeki betim hakkında detaylı bir değerlendirmede bulunmak da zordur. Polosun ön cephesinde görülen detay, bunun kent tacı şeklinde düzenlenmiş olabileceği düşüncesini doğurmaktadır. Louvre⁶¹, İstanbul⁶², Boston⁶³ ve Alba Iulia'da⁶⁴ korunan benzer ölçülerdeki bronz Ephesos Artemis heykelcikleriyle karşılaştırıldığında, söz konusu örneklerin taşıdığı polosların çok daha nitelikli olduğu görülmektedir (Fig. 11).

Lagina heykelciğinin bir tanrıçanın kült görüntüsünü tasvir edebileceğine dair en önemli bölümlerinden biri polosuna tutturulmuş, omuzlarına düşen bir örtü (şal) ile betimlenmiş olmasıdır. R. Fleischer, Zeus Labraundos'un, tanrıça kült heykellerinde en çok karşılaşılan özelliklerinden biri olan polosa tutturulan örtüden⁶⁵ yoksun olduğunu belirtir ve bunun önemli bir fark olarak sunar⁶⁶. Anadolu ana tanrıçasının da önemli bir belirteci olan, polosa tutturulmuş örtü/şal açıkça bir tanrıça özelliğidir. Bu durum, Lagina heykelciğinin bir tanrıçayı tasvir ettiği şeklinde yorumlanabileceğini düşündürse de Stratonikeia'da bulunan Zeus Labraundos kabartması, örtü/şal kullanımının Zeus Labraundos'ta da görülebildiğine dair önemli bir kanıt oluşturmaktadır (Fig. 6). Stratonikeia kabartması pektoral bölgede oval nesnelere yoksun, sol elinde mızrak, sağ elinde ise çift yüzlü balta ile betimlenmiştir. Bu özellikleri ile kabartmanın Zeus Labraundos olduğuna dair şüphe yoktur ancak tanrı burada, R. Fleischer'in tanrılarda olmadığını söylediği polosa tutturulan bir örtüyle betimlenmiştir. Bu durum, Fleischer'in yaptığı değerlendirmenin genel olarak doğru ancak istisnaları olduğunu gösterir. Bununla birlikte Stratonikeia kabartmasındaki uygulama, en azından mevcut bilgilerimizle tekil bir örnektir ve salt Stratonikeia kabartmasından hareketle Lagina heykelciğinin de tanrıyı temsil ettiğini belirtmek için yeterli bir kanıt oluşturamamaktadır.

Bir diğer fark, Lagina heykelciğinin boynundaki gösterişli pektoral süsün varlığıdır. Zeus Labraundos'un üç bronz heykelciğinde bu bölümde zincire asılı üç oval nesne bulunmaktadır. Boston K6'da bu nesnelere omuzlardan gelen kayışlara asılı olan, yaklaşık yarım daire şeklinde bir taban plakasına tutturulmuştur⁶⁷. Lagina heykelciğinde ise bu nesnelere pektoral süsün altında ancak ondan bağımsızdır. Dolayısıyla bir benzerlikten söz edilemez. Tegea ve Stratonikeia kabartmalarının

Fig. 11: Anadolu'da bulunan Ephesos Artemisi (Boston) (Szabó v.d. 2016, fig. 6)

⁶¹ Szabó v.d. 2016, 263, fig. 9a-b.

⁶² Fleischer 1973, lev. 43b.

⁶³ Fleischer 1973, 25, lev. 43a.

⁶⁴ Szabó v.d. 2016, fig. 5a-c.

⁶⁵ Ephesos Artemisi için bkz. Fleischer 1973, 48-50.

⁶⁶ Fleischer 1973, 321.

⁶⁷ Lamounier 1958, lev. III.3; Fleischer 1973, lev. 140-141. Buna benzer bir uygulama Ephesos Artemisi'nin herhangi bir kopyasında korunmamıştır.

boyun kısmında da gösterişli pektoral süsler görülmez. Sadece T. Wood tarafından Milas'ta bir evin bahçesinde görülen ancak daha sonra kaybolan kabartmanın çiziminde, benzer bir göğüs süsüne yer verilmiştir. Buna karşın, Ephesos Artemisi heykel ve kabartmalarında gösterişli pektoral süsler oldukça yaygındır. Bu yönüyle heykelcik, Ephesos Artemisi ile benzer özellik taşır.

Lagina heykelciğinin tanımlanmasındaki en önemli ve problemlili noktalardan birisi elinde tuttuğu nesnedir. Bu nesne olmasaydı diğer benzerliklere rağmen Lagina heykelciğini tereddüt etmeden Ephesos Artemisi ya da Artemis'in yerel bir kültü olarak tanımlayabilirdik. R. Fleischer, Zeus Labraundos'u tanımlarken, tanrının kült görüntüsünün, benzer ikonografiye sahip tanrıça kült heykellerinin genel özelliklerini kapsadığını ancak çoğu tanrıçanın aksine ellerinde nesne tutuyor oluşu ile tanrıça betimlerinden ayrıldığını belirtir⁶⁸. Ephesos Artemisi'nin izleyiciye doğru uzatmış olduğu ellerinde genel olarak herhangi bir nesne bulunmaz. Tanrıçanın bu duruşu K. Sittl tarafından, Artemis'in kurbanları yardımsever bir şekilde kabul etmek için kollarını uzattığı şeklinde yorumlanmıştır⁶⁹. Bununla birlikte Ephesos Artemisi kült görüntüsüne sahip üç örnek, diğerlerinden farklı olarak ellerinde nesnelere betimlenmiştir. İzmir'de bulunmuş olan ancak günümüzde Leiden'de korunan kabartmada tanrıçanın her iki elinde de mızrak bulunur⁷⁰. Ephesos Artemisi ikonografisinin önemli unsurlarından biri olan yün şeritler genellikle bilekten bağlanırken, Boston Güzel Sanatlar Müzesi⁷¹ ve Bologna'daki⁷² bronz heykelciklerde tanrıça bu şeritleri elleriyle tutmaktadır. Tanrıçanın söz konusu istisnai uygulamalarına karşın Zeus Labraundos ise istisnasız bir şekilde sol elinde mızrak veya nadiren asa, sağ elinde çift yüzlü balta tutarken betimlenmektedir. Lagina heykelciğinin sağ elindeki nesne kırık ve kayıptır. Sol elinde, üst kısmı kırık, alt kısmı zemine dayanan bir nesne bulunmaktadır. Söz konusu nesne asa olmalıdır ki bu da figürü Artemis'ten ziyade Zeus'a yaklaştıran önemli bir detaydır. Ancak Zeus Labraundos'un elinde tuttuğu asa ve mızrak betimleri her zaman daha ince bir forma sahiptir. Bu nedenle Lagina heykelciğinin elindeki nesne, biçimi bakımından Zeus Labraundos ile bağdaşmamaktadır. Böylesi bir nesne Ephesos Artemisi ikonografisinde de görülmez. Her ne kadar Boston ve Bologna örnekleri Lagina heykelciğiyle genel olarak benzerlikler gösterse de ellerindeki nesnelere ikonografik olarak benzeşmemektedir. Bu nesneyi meşale ya da yün şeritleriyle kıyaslamak da pek uygun görünmemektedir. Ephesos Artemisi için sıra dışı diyebileceğimiz bu özellikler, Lagina heykelciği ile doğrudan bir benzerliğe sahip olmasalar da bölgesel olarak farklı uygulamaların olduğunu ortaya koyarlar.

Lagina heykelciği, yaka kısmından anladığımız kadarıyla ağır bir himation giymektedir. Ancak gövdenin alt kısmında dökümlü bir kıyafet yerine bedeni saran dar bir giysi görülür. A. Laumonier, Zeus Labraundos'taki benzer kıyafet için, Ephesos Artemisi, Aphrodisias Aphroditesi ve Zeus Heliopolitanus'taki kadar belirgin olmasa da kıyafet üzerine geçirilmiş bir kılıf gibi görüldüğünü söyler⁷³. Bu kıyafet hem Ephesos Artemisi hem de Zeus Labraundos'un arkaistik tipinde görülen bir özellik olmakla birlikte Ephesos Artemisi'nde kıyafet mitolojik betimlerle zenginleştirilirken, Zeus Labraundos daha sade bir kıyafet içinde görülür. Zeus Labraundos, kayıp olan Mylasa kabartmasının çiziminde, Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde ve Boston'da korunan bronz heykelcikte⁷⁴ pektoral bölgedeki oval nesnelere alt kısmında agrenon tarzı bir kıyafetle görülür. Bu kıyafet

⁶⁸ Fleischer 1973, 321.

⁶⁹ Sittl 1890, 317. Diğer görüşler için bkz. Fleischer 1973, 386-390.

⁷⁰ Fleischer 1973, 22, lev. 40.

⁷¹ Fleischer 1973, 25, lev. 43a.

⁷² Szabó v.d. 2016, 236, fig. 7.

⁷³ Laumonier 1958, 74.

⁷⁴ Zeus Labraundos'un bu kıyafetiyle ilgili değerlendirme için bkz. Laumonier 1958, 80-81.

bazı tasvirlerde tanrının göğsüne kadar devam ederken, kıyafet üst ucu belirsiz kalır, çünkü göğüs ve karın, Ephesos Artemisi'nin kült heykelindeki gibi oval nesnelere süslenmiştir. Lagina heykelciği her ne kadar vücudu saran bir kıyafet içinde görülüyor olsa da bu elbiseyi diğer bazı örneklerdeki gibi agrenon tarzı ependytes olarak açıklamak mümkün değildir. Lagina heykelciği pektoral bölgedeki oval nesnelere bulunduğu bölümün altında yer alan bölümlenmiş kıyafetiyle Artemis betimlemelerine daha yakın özellik gösterir.

Heykelciğin tanımlamasındaki en büyük sorun, yüz detaylarının seçilemiyor olmasıdır. Çalışmanın başında da belirttiğimiz gibi heykelcik Geç Antik Çağ'da eklenen bir kanalda ele geçmiştir ve bu durum yüz hatlarında kalıcı tahribata yol açmıştır. Kısmen saç detayları görülebilmekte, bunun dışında gözler, burun, ağız gibi diğer asli detaylar ise tam olarak seçilememektedir. Bu nedenle, özellikle de her zaman gür ve güçlü sakallarıyla betimlenen baş tanrı Zeus ile Artemis ikileminden bizi kurtaracak ayrıntıdan yoksundur. Mevcut durumda özellikle de profilden bakıldığında, sakalın varlığından söz etmek pek mümkün görünmemektedir. Yüz detaylarındaki aşınmanın olası bir sakalı da tahrip etmiş olabileceği düşünülse de aşınma hangi boyutta olursa olsun Zeus gibi bir tanrının gür sakallarını şematik de olsa tanımlayabiliyor olmalıydık. Zeus Labraundos'un bilinen üç bronz heykelciğinin de en belirgin özelliği, gür sakallarıdır. Lagina heykelciğinin kayıp Mylasa kabartması gibi sakalsız betimlenmiş olduğu da düşünülebilir. Ancak bu oldukça tartışmalı bir ikonografik durumdur. Zira Mylasa kabartmasının kayıp olması ve sadece bir çizim üzerinden değerlendirilmesi, Zeus'un sakalsız olduğu düşüncesine kuşkuyla yaklaşmamıza neden olmaktadır⁷⁵. Her ne kadar yüz detaylarını tanımlamak çok mümkün olmasa da Lagina heykelciğinin saç detayları kısmen görülebilmektedir. Heykelciğin alın üzerinde saçları ortadan ikiye ayrılarak önce yükselmekte, sonra da sağa ve sola kıvrılarak büyük ve geniş dalgalar oluşturmaktadır. Bu tanım anastole olarak yorumlanabileceği gibi saçların iki yana taranmış olabileceğini de göstermektedir. Sakalsız ve yanlara taranmış saçları ile bir tanrıça kült heykeli betimi daha gerçekçi görünmektedir.

Bu genel görünüm içerisinde Lagina heykelciği sol elinde tutmuş olduğu asa nedeniyle Zeus Labraundos ikonografisi ile bağdaşsa da sakalsız olması, saçın işlenişi, polos ve polosa tutturulan şal ile betimlenmiş olması nedeniyle tanrıdan ziyade bir tanrıça kült görüntüsünü akla getirmektedir. Bu kapsamda bazı soru işaretlerine rağmen Lagina heykelciğinin Ephesos Artemisi gibi bir tanrıçayı temsil ettiği düşüncesi daha ağır basmaktadır⁷⁶.

⁷⁵ Aşınmış bir kabartmada bu detaylar görülemediği gibi, gövde üzerindeki oval nesnelere nedeniyle burada tanrıdan ziyade tanrıça betiminin olduğu düşüncesiyle de sakallar göz ardı edilmiş olabilir.

⁷⁶ Bugüne kadar Lagina Hekate Kutsal Alanı'nda ele geçen yazıtlarda Zeus Labraundos kültüne dair herhangi bir veri ele geçmemiştir. Lagina'da Zeus Labraundos ile ilişkilendirebileceğimiz tek veri Hekate Altarı'nın tavan kasetlerinden birisinde yer alan çift yüzlü balta betimidir. Ancak N. Carless Unvin'in değerlendirmesine göre, üzerinde salt çift yüzlü balta bulunan herhangi bir kabartmayı doğrudan Zeus Labraundos ile ilişkilendirmek çok doğru olmayabilir (Carless-Unvin 2014, 53-54). MÖ 3. yüzyılda Labraunda rahipleri, kutsal alanı yönetme hakları konusunda Mylasa ile anlaşmazlığa düşmüştür. Bu anlaşmazlık Mylasa'nın lehine çözümlenmiş olup, Mylasa'nın Labraunda üzerindeki yetkisi MÖ 3. yüzyıldan itibaren sikkeler üzerinde açıkça görülebilmektedir. Bu sikkelerin ön yüzünde çift yüzlü balta, arkada Zeus Osogo / Zenoposidon tasvir edilmiştir. Çift yüzlü balta, Hellenistik Dönem'den itibaren Zeus Labraundos'tan çok daha fazlasını ifade etmeye başlayarak, Kariyalıların dinini yansıtan bir obje haline gelmiştir (Carless-Unvin 2014, 53-54). Bu nedenle söz konusu motif, temelde Zeus Labraundos ile ilişkili olmakla birlikte sadece bu kültürün simgesi olarak düşünülmemelidir. Bu duruma bir örnek Aphrodisias yakınlarındaki Zeus Spaloxos'a adanmış çift yüzlü balta betimli bir altardır (Kubitschek – Reichel 1893, 93, no. 2).

Sonuç

Lagina heykelciği gibi küçük boyutlu, taşınabilir pişmiş toprak ve bronz heykelciklerin varlığı, söz konusu heykelciklerin temsil ettiği kültün kutsal alanlarla veya diğer ortak tapınım alanlarıyla sınırlı kalmadığını, özel konutlarda da var olabildiğini ya da kutsal alanlarda adak eşyası olarak da bulunabildiklerini göstermektedir. Lagina'daki Hekate Kutsal Alanı'nda tanrıçanın tapınağı haricinde Hellenistik Dönem'de ve özellikle Roma İmparatorluk Dönemi'nde bazı tanrılar ve tanrılaşmış figürler için naiskoslar yapıldığı bilinmektedir. Bunlardan birisinin yazıtı nedeniyle Augustus'a⁷⁷ bir diğerinin alınlıktaki kabartma nedeniyle Sarapis'e⁷⁸ adandığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte kutsal alandaki yazıtlar ve kazı çalışmalarında bulunan ancak kutsal alandaki bilinen yapıların hiçbirisi ile uyuşmayan mimari bloklar, Lagina'da daha fazla naiskos olduğunu göstermektedir. Çalışmanın konusunu oluşturan heykelcik bu naiskoslardan birinin Artemis'e adanmış olabileceğini düşündürmektedir.

Artemis'in, Artemis Kindyas, Artemis Astias, Sardes Artemisi, Artemis Pergaia, Artemis Anaitis gibi bazı yerel kültürlerinde Ephesos Artemisi'ne benzer şekilde betimlendiği bilinmektedir⁷⁹. Lagina heykelciğini Ephesos Artemisi olarak tanımlamamıza karşın, yün şeritlerin olmayışı ve özellikle sol elinde tuttuğu asa nedeniyle Ephesos Artemisi ikonografisiyle uyuşmayan noktaları da bulunmaktadır. Bu durumda Lagina heykelciği Ephesos Artemisi yerine Artemis'in bu bölgedeki yerel bir kültü ile de ilişkili olabilir. Lagina'da Hekate kültürünün ön plana çıkışından önce aynı bölgede, kutsal alanın yaklaşık beş yüz metre kadar kuzeyindeki Koranza'da Apollon ve Artemis'e adanan bir kutsal alanın varlığı yazıtlar⁸⁰ ve alandaki peribolos⁸¹ ile belgelenmiştir. Hekate kültürünün öne çıkmasıyla birlikte eski önemini yitiren Artemis kültürünün tamamen ortadan kalktığına dair bir veri bulunmamaktadır⁸². Bunun yanı sıra Panamara'da bulunan bir yazıtta tanrıçanın, "Peldekeli Artemis Peldekeitis", "cüz zamı tedavi eden? Artemis Leukiane" gibi farklı epithetlerle de anılması⁸³, Lagina çevresinde görülen yerel Artemis kültürünün çeşitliliğine işaret etmektedir. Sözü edilen bu kült betimlerine dair elimizde bir veri yoktur ancak yukarıda bahsedilen uyuşmazlıklar, Lagina heykelciğinin Artemis'in yerel bir kültürünü temsil edebileceği olasılığını akla getirir. Çünkü antik dönemde zaman içinde tanrı ve tanrıçaların birbirlerinin kült yoldaşı oldukları bilinmektedir. Bu senkretizmin nedeni yaşanan coğrafyanın özellikleri, ortaya çıkan ihtiyaçlar, hastalıklar, salgınlar, felaketler, doğal afetler ya da mucizeler olabilmektedir. Sıra dışı olaylar yaşandığında tanrı ve tanrıçalar birbirleriyle rol alışverişine girmiş ya da farklı ve yeni epithetlerle anılmaya başlanmıştır. Tanrıça Artemis'in de temelde Magna Mater yönü değişmeksizin, farklı bir ihtiyaca cevap vermek üzere tasarlanmış olan elinde tuttuğu nesnelere ya da giyim tarzının değişebildiği bilinmektedir. Bu nedenle, duruşu ve pozuyla Xoanon tipinde ele alınan ve Anadolu'da bir Magna Mater yansımasının görüldüğü Lagina heykelciğinin Artemis'in yerel bir kültürünü yansıttığı söylenebilir.

⁷⁷ Söğüt 2008, 422-425.

⁷⁸ Söğüt 2008, 425-429.

⁷⁹ Fleischer 1973.

⁸⁰ Köklük Mevkii'nde Cemal Küçükçetin'e ait tarlada bulunan ve MÖ 350 civarına tarihlendirilen 502 envanter numaralı yazıt, Koranza'da Apollon ve Artemis Kültü'nün varlığını belgelemektedir (Şahin 1973, 189-192).

⁸¹ Büyüközer 2019, 259-260, fig. 2.

⁸² Bölgede bulunan yazıtlar Roma Dönemi'nde de kültün devam ettiğini gösterir (Aydaş 2018, 44-45, KZ. 13-14).

⁸³ Deschamps – Cousin 1888, 269-270, no. 54; Laumonier 1937, 285-286, no. 124; *I. Stratonikeia* 283; Aydaş 2018, 43, KZ. 12.

KAYNAKÇA

Akarca 1959

A. Akarca, *Les Monnaies Grecques de Mylasa*, Bibliothèque Archéologique et Historique de l'Institut Français d'Archéologie d'Istanbul, I, Paris, 1959.

Akyürek-Şahin 2011

N. E. Akyürek-Şahin, "Antalya Müzesi'nden İki Hekateion", *Adalya* XIV, 2011, 237-257.

Akyürek-Şahin 2016

N. E. Akyürek-Şahin, "The Cult of Hecate in Lydia: Evidence from the Manisa Museum", *Gephyra* 13, 2016, 1-48.

Aydaş 2018

M. Aydaş, *Koranza ile Lagina*, İstanbul, 2018.

Büyüközer 2015

A. Büyüközer, "Lagina Hekate Kutsal Alanı Güney Propylonu", *Cedrus* III, 2015, 67-87.

Büyüközer 2019

A. Büyüközer, "Yatağan ve Çevresi Arkeolojik Yüzey Araştırması 2018 Yılı Çalışmaları (1. Sezon)", *37. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, 2019, 257-278.

Carless-Unwin 2014

N. Carless-Unwin, "The Travels of Zeus Labraundos", Ed. L. Karlsson – S. Carlsson – J. Blid-Kullberg. *LABRYS, Studies presented to Pontus Hellström, Boreas* 35, Uppsala, 2014, 43-56.

Carstens 2009

A. M. Carstens, *Karia and the Hekatomnids. The Creation of a Dynasty*, BAR International Series 1943, Oxford, 2009.

Carstens 2012

A. M. Carstens, "Bringing Wool to Zeus Labraundos", *Kleidung und Identität in religiösen Kontexten der römischen Kaiserzeit*, Ed. S. Schrenk – K. Vössing, Bonn, 2012, 135-141.

CIG

Corpus Inscriptionum Graecarum (Berlin, 1845-1853).

Cook 1925

A. B. Cook, *Zeus. A Study in Ancient Religion* Vol. II, Part I, Cambridge, 1925.

Deschamps – Cousin 1888

G. Deschamps – G. Cousin, "Inscriptions du temple de Zeus Panamaros", *BCH* 12, 1888, 249-273.

Eckstein 1965

F. Eckstein, "Das Hekateion in der British School zu Athen", *Antike Plastik* IV, 1965, 27-36.

Edgar 1931

C. C. Edgar, *Zenon Papyri in the University of Michigan Collection*, Ann Arbor, 1931.

Engelmann 2007

H. Engelmann, "Die Inschriften von Patara. Eine Übersicht", *Griechische Epigraphik Lykien*, Ed. C. Schuler, Wien, 2007, 133-139.

Fleischer 1973

R. Fleischer, *Artemis von Ephesos und verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien*, EPRO 35, Leiden, 1973.

Foucart 1911

P. Foucart, "Le Zeus Stratios de Labranda, bas-relief du IVe siècle", *Monuments et mémoires de la Fondation Eugène Piot* 18.2, 1911, 145-175.

GIBM

Ancient Greek Inscriptions in the British Museum, Oxford, 1874-1916.

Henry 2017

O. Henry, "Sanctuaire et pouvoir: nouvelles pistes de réflexion à partir des recherches archéologiques récentes sur le site de Labraunda en Carie (Turquie)", *CRAI*, 2017, 545-579.

Herrmann v.d. 2006

P. Herrmann – W. Günther – N. Ehrhardt, *Die Inschriften von Milet Teil 3: Inschriften n. 1020-1580*, Milet VI.3, Berlin, 2006.

I. Stratonikeia

M. Ç. Şahin, *Die Inschriften von Stratonikeia*, Teil 1: Panamara (IK 21), Bonn 1981. Teil 2,1: *Lagina, Stra-tonikeia und Umgebung* (IK 22, 1), Bonn 1982; Teil 2,2: *Neue Inschriften und Indices* (IK 22, 2), Bonn 1990.

Imhoof-Blumer 1897

F. Imhoof-Blumer, *Lydische Stadtmünzen. Neue Untersuchungen*, Leipzig, 1897.

Imhoof-Blumer 1913

F. Imhoof-Blumer, *Beiträge zur Erklärung griechischer Münztypen*, *Nomisma* 8, Berlin, 1913.

Karagöz 2002

Ş. Karagöz, "Küçük Asya'ya Özgü Bir Tanrıça: Hekate", *Anadolu Araştırmaları* 16, 2002, 303-320.

Karlsson 2013

L. Karlsson, "The sanctuary of the Weather God of Heaven at Karian Labraunda. A Bronze Age Cult Exposé for Robin Hägg", *Perspectives on Ancient Greece*, Ed. A. L. Schallin, Stockholm, 2013, 173-189.

Karwiese 1970

S. Karwiese, "Ephesos", *RE Suppl.* XII, 1970, 298-364.

Keesling 2017

C. Keesling, "Arete, Heroism, and Divine Choice in Early Greek Portraiture", *Early Greek Portraiture: Monuments and Histories*, Cambridge, 2017, 53-80.

Knackfuss 1924

H. Knackfuss, *Der Südmarkt und die benachbarten Bauanlagen*, Milet 1.7, Berlin, 1924.

Konuk 2015

K. Konuk, "Hekatomnoslar Hanedanı", *Antik Anadolu'nun Tanıkları: Muharrem Kayhan Koleksiyonu*, İzmir, 2015, 32-39.

Kubitschek – Reichel 1893

W. Kubitschek – W. Reichel, "Inscriptiones Graecae", *Anzeiger der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu Wien*, Wien, 1893, 92-105.

Laumonier 1933

A. Laumonier, "Notes sur un voyage en Carie", *Revue Archéologique*, 1933, 31-55.

Laumonier 1937

A. Laumonier, "Recherches sur la chronologie des prêtres de Panamara", *BCH* 61, 1937, 236-298.

Laumonier 1958

A. Laumonier, *Les cultes indigènes en Carie*, Paris, 1958.

LIMC II.1

N. Gialouris, *Lexicon iconographicum mythologiae classicae II.1-2, Aphrodisias-Athena*, Zürich, 1984.

LiDonnici 1992

L. R. LiDonnici, "The Images of Artemis Ephesia and Greco-Roman Worship: A Reconsideration", *The Harvard Theological Review* 85/4, 1992, 389-415.

Malaise 2009

M. Malaise, "Le calathos de Sérapis", *Studien zur Altägyptischen Kultur* 38, 2009, 173-193.

Miltner 1958

F. Miltner, *Ephesos Stadt der Artemis und Johannes*, Wien, 1958.

Morris 2001

S. P. Morris, "The Prehistoric Background of Artemis Ephesia: A Solution to the Enigma of her „Breasts“?", *Der Kosmos der Artemis von Ephesos*, Ed. U. Muss, Wien, 2001, 135-151.

Müller 1919

V. Müller, "Eine Statuette der Kybele in Wien", *RM* 34, 1919, 82-106.

Nielsen 2009

M. Nielsen, "Diana Efesia Multimammia. The metamorphosis of a pagan goddess from the Renaissance to the Age of Neoclassicism", *From Artemis to Diana: the goddess of man and beast (Acta Hyperborea 12)*, Ed. T. Fischer-Hansen, Copenhagen, 2009, 455-496.

Parker 1996

R. Parker, *Athenian Religion. A History*, Oxford, 1996.

Radi 2015

A. Radi, "The Polymastic Nature of the Diana Ephesia Cult Statue. The Explanation and Research History", *Review in Religious Studies*, Ed. M. Hoppál – O. Horváth – Á. Kovács – B. Mezei, Budapest, 2015.

Reinach 1891

S. Reinach, *Chroniques d'Orient. Documents sur les fouilles et découvertes dans l'Orient hellénique de 1883 à 1890*, Paris, 1891.

Robert 1955

L. Robert, *Hellenica. Recueil d'épigraphie, de numismatique et d'antiquités grecques X*, Paris, 1955.

SEG 2007

Supplementum Epigraphicum Graecum 57, 2007, Leiden.

Seiterle 1979

G. Seiterle, "Die Große Göttin von Ephesus", *Antiken Welt* X.3, 1979, 3-17.

Seltman 1952

C. T. Seltman, "The Wardrobe of Artemis", *The Numismatic Chronicle*, 1952, 33-51.

Seyrig 1928

H. Seyrig, "Statuette d'un dieu anatolien", *Revue de l'histoire des religions* 98, 1928, 87-93.

Simon 2013

Z. Simon, "Mágia az ókori Anatóliában", *Mágikus hagyományok az ókori Mediterráneumban*, Ed. Á. M. Nagy, Budapest, 2013, 267-307.

Sittl 1890

K. Sittl, *Die Gebärden der Griechen und Römer*, Leipzig, 1890.

Söğüt 2008

B. Söğüt, "Naiskoi from the Sacred Precinct of Lagina Hekate: Augustus and Sarapis", *Anodos* 6-7 (2006-2007), 2008, 421-431.

Szabó v.d. 2016

C. Szabó – R. Ota – M. M. Ciută, "Artemis Ephesia in Apulum Biography of a Roman Bronze Statuette", *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 67, 2016, 231-244.

Şahin 1973

M. Ç. Şahin, "Lagina'dan (Koranza) İki Yazıt", *Anatolia* 17, 1973, 187-195.

Vermeule 1967

O. Vermeule, "Large and Small Sculptures in the Museum of Fine Arts, Boston", *The Classical Journal* 63/2, 1967, 49-69.

Waywell 1993

G. B. Waywell, "The Ada, Zeus and Idrieus relief from Tegea in the British Museum", *Sculpture from Arcadia and Laconia*, Ed. O. Palagia – W. Coulson, Oxford, 1993, 79-86.

Werth 2006

N. Werth, *Hekate. Untersuchungen zur dreigestaltigen Göttin*. Antiquitates-Archäologische Forschungsergebnisse, Band 37, Hamburg, 2006.

Willers 1990

D. Willers, "Hellenistische und Römische Idealplastik (Nr. 246-250)", *Antike Kunstwerke aus der Sammlung Ludwig III (Skulpturen)*, Ed. E. Berger, 1990, 301-307.

Wood 1877

T. J. Wood, *Discoveries at Ephesus*, London, 1877.

A Graffito from Tisna *Tisna'dan Bir Grafito*

Emre ERDAN*

Abstract

In this study, a graffito found in Tisna is examined. Tisna is located in Aliağa District of Izmir Province. Pliny the Elder is the only ancient source that conveys information about the city situated in the core of the region defined as Aeolis in Antiquity. In the city, which was first visited by the French traveller Guichon in the 1860s, an archaeological survey has been conducted by us since 2018. The city is located on two rather hilly elevations, which are defined as Kocakale Tepe and Sarıkale Tepe today. Our studies in the city showed that Sarıkale Tepe was the main settlement area in Antiquity. At the highest point of the hill, which we define as the Acropolis, a sanctuary with architectural elements can be observed along with many finds. During our studies in the field, a graffito was encountered, unique in terms of Anatolian archaeology. It is believed that the graffito, which depicts a figure incised on the andesite bedrock mass, may have belonged to the Archaic Period, at least in terms of the finds presented by the area.

Keywords: Tisna, Aeolis, Sanctuary, Graffito, Archaic Period.

Özet

Bu çalışmada Tisna'da bulunmuş olan bir grafito incelenmektedir. Tisna, İzmir İli, Aliağa İlçesi'nde yer almaktadır. Antik Dönem'de Aiolis olarak tanımlanan bölgenin çekirdeğinde bulunan Tisna'ya dair antik metinlerdeki tek kaynak Plinius'tur. İlk 1860'lı yıllarda Fransız seyyah Guichon tarafından ziyaret edilen kentte 2018 yılından itibaren tarafımızca bir arkeolojik yüzey araştırması başlatılmıştır. Kent, günümüzde Kocakale Tepe ve Sarıkale Tepe olarak tanımlanan oldukça engebeli iki yükselti üzerinde yer almaktadır. Kentte gerçekleştirdiğimiz çalışmalar antik çağlarda asıl yerleşim alanının Sarıkale Tepe olduğunu göstermiştir. Tepenin akropol olarak tanımladığımız en yüksek noktasında çok sayıda buluntu ile beraber mimari unsurları da gözlemlenebilen bir kutsal alan tespit edilmiştir. Alanda gerçekleştirdiğimiz çalışmalar esnasında Anadolu Arkeolojisi açısından ünik bir grafito ile karşılaşmıştır. Andezit ana kaya kütleleri üzerine kazıma çizgilerle oluşturulmuş bir figürün resmedildiği grafitonun alanın sunduğu buluntular itibarıyla en azından Arkaik Dönem'e ait olabileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tisna, Aiolis, Kutsal Alan, Grafito, Arkaik Dönem.

* Assoc. Prof., Aydın Adnan Menderes University Faculty of Art & Science Department of Archaeology.
0000-0002-4389-2016 | erdanemre@gmail.com

Introduction

Tisna is located within the boundaries of modern Izmir province, Aliğa district, and Uzunhasanlar neighbourhood in the region defined as Aeolis in ancient times (Figs. 1-2). The city is located on Kocakale Tepe and Sarıkale Tepe, reaching 350 m at its highest point, and it is understood that the settlement is concentrated mainly on Sarıkale Tepe. The archaeological surveys we started in the region in 2018 present the traces of Tisna's continuous settlement from the Middle Bronze Age to the Byzantine Period. Between these dates, especially the density of finds between the 8th and 6th century BC draws attention¹.

Fig. 1: Tisna and close surroundings

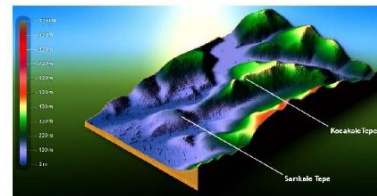
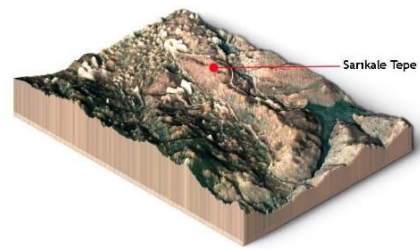

Fig. 2: Topography of Tisna

In the 4th century BC, only information about Tisna, which is known to have gained power and minted coins on its behalf, was given by Pliny. Pliny states that the city, which he referred to as Titanus, was located next to the Titanus River (Güzelhisar-Kocaçay) and reports that the city's name is the same. Although Plinius (*nat. V.49*) called Titanus, the coins, which were minted in the most powerful times of the city, differs in legends such as *Τροναϊου*, *Τιοναι*, *Τροναιο*. However, the name *Τροναιος* is mostly encountered. *Tisnaios*, who is also the name of a river god, must have been one of the ancient names of Güzelhisar-Kocaçay, the river that Plinius (*nat. V.49*) referred to as Titanus.

Graffiti in Antiquity are roughly evaluated under four groups. In his comprehensive work on the subject, Keegan describes them as texts, drawings/geometric figures, numbers/dates, and simple up and down simple line sequences. He also states that

¹ Erdan 2019. Figs. 1-11: Archive of the Tisna Archaeological Survey Project.

the quantitative breakdown of graffiti reflects the importance of studying the works in question in more detail, reporting that more than a quarter of all graffiti contains non-textual examples².

Graffiti is mostly located on walls or monuments; however, it can also be seen on objects. Especially in the Archaic Period and beyond, there are many examples where graffiti is processed on pottery. Hahn points out that graffiti is a personal, spontaneous, arbitrary, quickly created work rather than a profession, which is one of the best tools to understand emotions and thoughts in the ancient world³.

The tradition of making graffiti, which has a very widespread in the entire Mediterranean basin that cannot be attributed to a single society, begins to be seen especially after the Archaic Period and continues to be seen until the Late Antiquity. However, it would not be wrong to state that the roots of the real practice are based on Predynastic Egyptian culture (3200-3000 BC)⁴.

Graffiti and Its Location

The graffiti we found at the Sarikale Tepe acropolis (Fig. 3) is a schematic human figure incised on bedrock (Fig. 4). It is 50 cm high and 27.5 cm wide. A part of the figure about 15 cm below the waist was found under the ground (Fig. 5). The figure, which was worked from the 3/4 facing left, was engraved on an andesite bedrock mass, which is 1.14 m high and 3.90 m wide. The right arm of the figure, which is directed to the right, extends to the front and its left arm was depicted with a movement from the elbow.

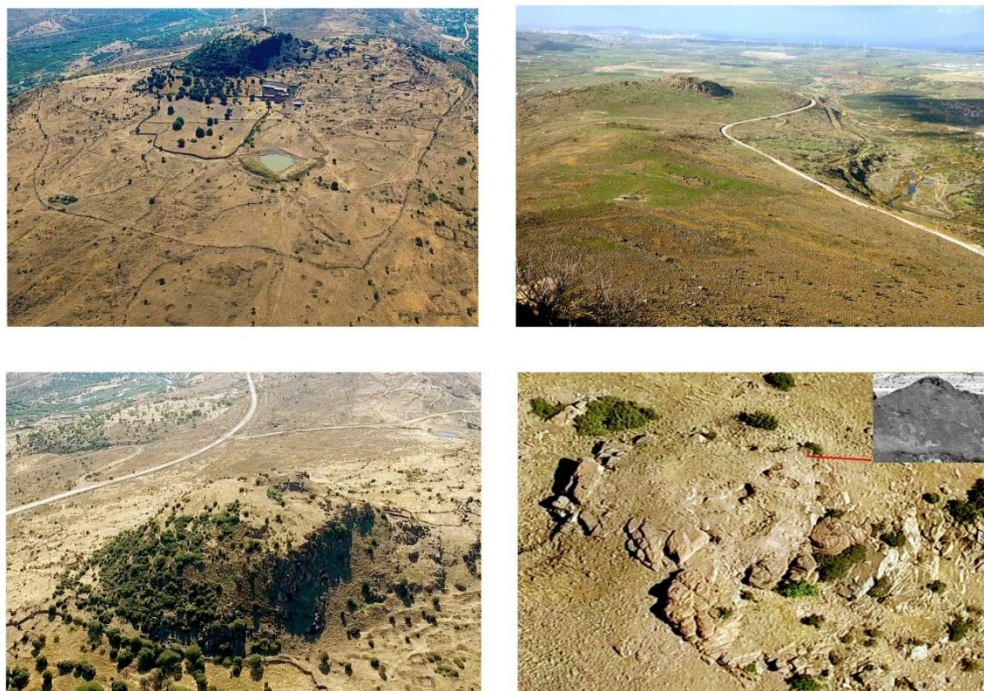

Fig. 3: General view of the Sarikale Tepe Acropolis

² Keegan 2014, xiii.

³ Hahn 2012, 1.

⁴ Keegan 2014, 28.

Fig. 4: Details of the graffito

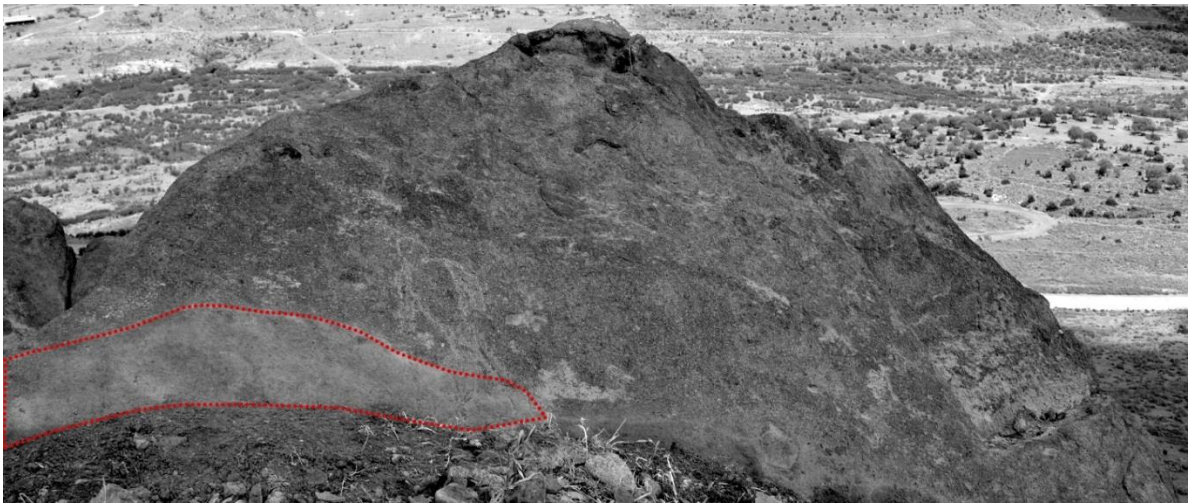

Fig. 5: Underground level of the graffito

Some deficiencies are noticeable in the anatomical details of the figure. It can be thought that the hand and foot parts are not deliberately scratched. The nose is depicted with a very slight protrusion in the rounded head. An eye socket was engraved on the face facing right. The scraping eye socket is round and lacks anatomical detail. This eye socket is both engraved in a wrong spot and drawn quite large, as it may be. The figure is depicted in a long dress covering the feet. It is seen that the outer contours of the figure, which was scratched, are in grey-black colour tones different from the reddish-orange andesite bedrock mass in the engraved areas. This situation, which is also defined as “*karasuluk*” by the local people, is related to the abrasion caused by the scraping of the andesite and the water that fills it in thousands of years⁵.

⁵ I would like to thank Assoc. Prof. Serdar Vardar for his observations and thoughts on the subject.

Tisna was built on two topographically hilly elevations, which today are called Kocakale Tepe and Sarikale Tepe. Sarikale Tepe covers an area of approximately 3500 m in the west-east and 1250 m in the north-south directions. The rock drawing, which we define as graffito, was identified in the Sarikale Tepe Acropolis, which we consider as the main settlement area that forms the city. This area constitutes the highest point of Sarikale Tepe and is located at a height of 240-250 m above sea level. The graffito is on 180 meters above sea level on the bedrock of the northern slope of the Acropolis has been surrounded by building clusters which we consider as sacred area or a sanctuary.

Archaeological Findings from around the Graffito

The area including the graffito we identified at the point we define as the Sarikale Tepe acropolis is very rich in terms of archaeological finds. Here, we have thoughts that there was at least a sanctuary from the Archaic Period to the end of the Hellenistic Period. The material data determined in the field confirm these thoughts. Sherds are the largest group which can be date between 12th and 4th centuries BC. On the other hand, it can be seen that pottery belonging to dates especially between 8-6 centuries BC are more intense. Our fragments between these dates include Aeolian Geometric?, Aeolian Orientalizing, Aeolian Wild Goat II-III (aTs II-III), Aeolian Punktstil, Lydian White Bichrome, Lydia Red Bichrome, Lydian Bichrome, Lydian Streaky Glazed and Bichrome and Lydian Black-on-Red can be evaluated within the subgroups⁶ (Fig. 6).

Fig. 6: Pottery fragments found near the graffiti

As we have discussed in detail within the scope of another study, our archaeological data determined in the region, which we express as sacred area, is not only limited to pottery. Here, a large number of terracotta figurines (Fig. 7), terracotta perirrhanterions (Fig. 8), three fibulae (Fig. 9), thought to be left for votive purposes were found in fragments⁷.

⁶ Erdan 2019, 38-39.

⁷ Erdan 2019.

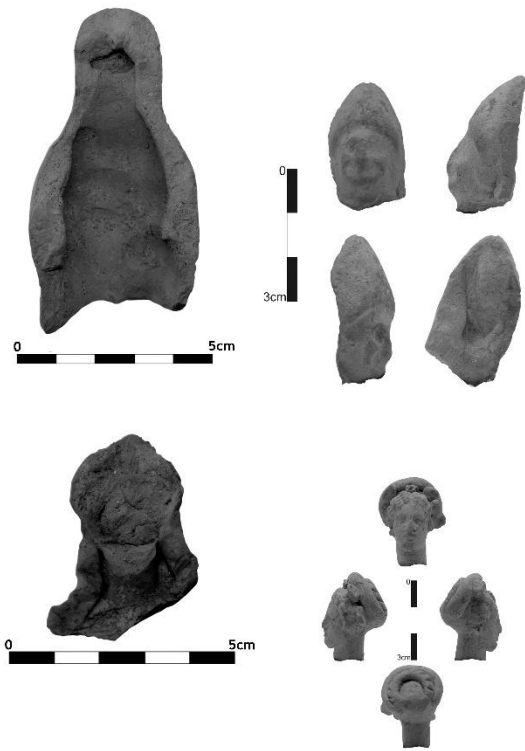

Fig. 7: Terracotta figurines found around the graffito

Fig. 8: Perirrhanterion pieces found around the graffito

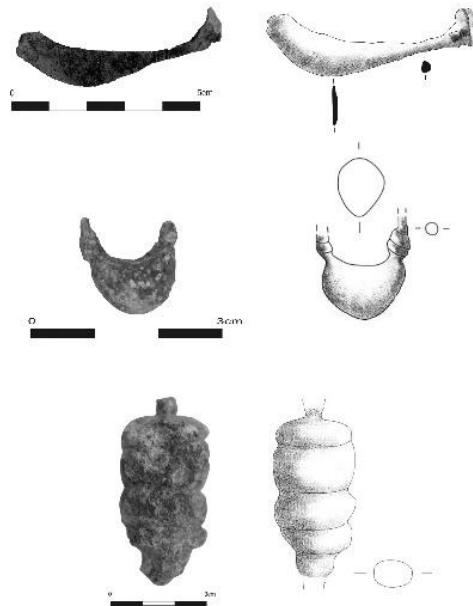

Fig. 9: Fibulae fragments found around the graffito

Along with the archaeological small finds, there are also architectural elements that show that the Sarikale Tepe Acropolis, including the graffito, may have been considered a sanctuary. The most important element among them are the niches on a large bedrock in the east-west direction where the Archaic and Classical Period walls, which we found in the area were quite destroyed as a result of illicit diggings. During the examinations that carried out in 2018 and 2019, we could only observe one niche. On the other hand, it is unfortunately understood that the niches continue under the ground as a result of illegal digging activities in the area. During a visit to the city in March 2020, it was seen that the area destroyed again and as a

result of new illegal diggings and we could have seen two new niches appeared on the bedrock⁸ (Fig. 10).

Apart from niches, there is another architectural element that attracts attention in the area we define as Sarikale Tepe Acropolis Sanctuary. A cavern with a stairway with 12 steps hewn into the bedrock descends. Cavern, which was identified during our study located 190 m from the sea level, 7 m from the ground, 3.10 m wide and 3.73 m long (Fig. 11). At the end of the steps, there is another niche, 51 cm high, 1.30 cm wide and 46 cm deep, to the south of the room. The place, which looks like a water well, is extremely important in terms of reflecting the traces of an application we know from the Iron Age goddess cults⁹.

Fig. 10: Niches on bedrock between the walls located right opposite to the graffiti

Fig. 11: Carved stairs and cavern opposite to the graffiti

Fig. 12: Kiepert's very first drawing of the Karabel Monument (Kiepert 1843)

⁸ The visit was organized for the purpose of informing the Izmir Archeology Museum officials about the city and the destruction was documented by the representatives of the Museum and the necessary procedures were initiated.

⁹ Erdan 2019, 30.

Conclusions

There is no one-of-a-kind example of the graffito, which we have identified in Tisna Sarikale Tepe acropolis. The first issue to consider here is when the graffito was made. Indeed, graffiti, which has a continuity for thousands of years, is still known today. The graffito we dealt with here, in our view, must have been produced in ancient times in two respects. The first basis of our thought is the archaeological findings presented by the area where the drawing is located and which we briefly mentioned above. Some of the items in the archaeological findings are sufficient to understand the function of the area. Among them, especially perirrhanterions and niches are among the application and archaeological artefacts that we encounter mostly within the borders of the sacred areas. In addition, a Phrygian type fibula fragment detected in the area supports our opinion. As a matter of fact, it is known that Phrygian type fibulae were left in temples or sanctuaries as presentations in the Mediterranean Basin except for a few singular examples¹⁰.

The drawing was created not within the city's defensive walls or necropolis area, but within the sanctuary, which cannot be chosen randomly. However, as we mentioned earlier, the natural destruction on the contours of the drawing and the result of the water integration with andesite stone is also a proof that the drawing was made a long time ago.

At this point, an interesting information was conveyed by the French traveller Guichon who introduced the city for the first time. In his letter published in *Chronique d'Orient*, Guichon states that he was organizing a trip to the Güzelhisar Stream Valley, where he saw a low relief in a cave in the Uzunhasanlar District, which we could match with Tisna¹¹. Guichon related it to the second millennium BC Luwian relief at the Karabel Pass. Although the monument was searched by many researchers in the years following Guichon, no relief similar to the Karabel has yet been encountered.

The identity of the figure depicted in Tisna Sarikale Tepe graffito is one of the issues we cannot answer today. The figure, which we are not sure about whether it is a man or a woman yet, does not contain any object or clothing to explain its identity. An iconographic comparison can be made only on the anatomical structure of the figure, the triangular upper body features evoke figures produced with the silhouette technique on the Geometric Period craters. At this point, I think that Tisna graffito came out of the hands of an incompetent “artist”, just as Roller suggested for the so called “Gordion doodles”¹². Aside from the disproportionality in the anatomical structure of the figure, the fact that the details, especially the limbs such as the hands and feet, cannot possibly be processed must be the result of the idea that it cannot be processed correctly.

Although the graffiti tradition in question is very limited in Anatolia, it can be said that it increased especially after the 8th century BC. Although not fully met, similar products in thought are encountered in centres such as Gordion¹³, Belevi¹⁴ and Kerkenes¹⁵. Among them, the most famous group is Gordion samples. Gordion samples are dated to the late 9th century BC. The graffiti here is described as

¹⁰ Erdan 2018, 22-23.

¹¹ *Chroniques d'Orient* 1885, 107-109 (5.72-3).

¹² Roller 2009, 2.

¹³ Young 1958, 143-146, Fig. 3; Young 1969; Roller 2009.

¹⁴ Alzinger 1966-67; Dressler 1966-67; Adiego 2007, 24; Piras 2009, 231; Kerschner – Prochaska 2011, 126-129, fig. 37; Schürr 2011, 164-166, fig. 2; Herda 2013, 503, Fig. 19a.

¹⁵ Summers 2006, Taf. 2a-c.

doodles and is located in the Y House and Early Phrygian Citadel Door Complex with Megaron 2¹⁶, which is considered a possible temple. The Belevi sample dated to the 6th century BC was found in the marble quarry¹⁷, and the graffiti in Kerkenes, dated to the 6th century BC, was found in an area next to the entrance door with aniconic steles¹⁸. Another group that we can evaluate within the scope of early examples comes from Sardis, which is geographically closer to Tisna. Here, there are many drawings on stemmed dishes in the studies carried out in the Archaic sectors, some of which are stated to be figurative examples¹⁹. Late examples of a similar tradition are encountered in some important cities like Aphrodisias²⁰, Laodikeia²¹, Tripolis²², Smyrna²³, Priene²⁴, and the graffiti found in these areas are generally dated to Late Antiquity.

Could the drawing that Guichon saw in Uzunhasanlar and compared to the Karabel Monument could be the Tisna Sarıkale Tepe graffito that we evaluated in our study? Today, we are not able to answer this question clearly. On the other hand, though we are cautious for now, our opinion is that Guichon, who travelled around Uzunhasanlar and its surroundings in the 1860s, knew the Karabel Monument only from the Kiepert's drawings. It is likely that Guichon, who is not an archaeologist or historian, has likened the Tisna graffito to the Karabel relief, which was mistakenly identified as *Sesostris* by Kiepert at that time²⁵. In other words, it is possible that the monument mentioned by Guichon is not a real monument, but a graffito, and this rock-cut drawing may have been mistakenly compared to the Karabel Monument by the lack of knowledge of the period. As a matter of fact, the only publication and drawing created about Karabel (Fig. 12). Until the years Guichon travelled in the region belong to Kiepert and Kiepert published his related work in the 1843 issue of *Archäologische Zeitung*.

Another thought about the subject is that the graffito may be a sketch of a possible wooden cult sculpture located in the Tisna Sarıkale Acropolis Sanctuary. In his narratives about the region, Pausanias (V.13.7) also mentions about Temnos, another important centre of Aeolis, where he told that he saw an Aphrodite statue made by wood of the myrtle tree. Whether it can be thought that a similar application is also in Tisna, that graffito may be a failed copy drawing of a wooden sculpture, and graffito can be dated to the Archaic Period considering the density of finds just as an assumption. It is worth noting that this interpretation, which can be considered as a highly speculative evaluation for today, may need to be re-evaluated in the light of the studies we plan to continue in the region in the coming years.

¹⁶ Roller 2009, 1.

¹⁷ Herda 2013, 459.

¹⁸ Summers 2006, 648.

¹⁹ Greenewalt 1991, 15, Fig. 21: P87.48/9445.

²⁰ Chaniotis 2015.

²¹ Şimşek 2013, 20.

²² Duman 2017, 136, Fig. 28.

²³ Bagnall *et al.* 2016.

²⁴ Burkhardt – Wilson 2013, 168.

²⁵ Kiepert 1843.

BIBLIOGRAPHY

Adiego 2007

I. J. Adiego, *The Carian Language*, Leiden – Boston – Cologne, 2007.

Alzinger 1966-67

W. Alzinger, “Ritzzeichnungen in den Marmorsteinbrüchen von Ephesos”, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes* 48, 1966-67, 61-72.

Bagnall et al. 2016

R. S. Bagnall – R. Casagrande-Kim – A. Ersoy – B. Yolaçan – C. Tanriver, *Graffiti from the Basilica in the Agora of Smyrna (Vol. 1)*, Eds. R. S. Bagnall – R. Casagrande-Kim – A. Ersoy – B. Yolaçan – C. Tanriver, New York, 2016.

Burkhardt – Wilson 2013

N. Burkhardt – M. Wilson, “The Late antique Synagogue in Priene: its history, architecture, and Context”, *Gephyra: Schriftenreihe zur antiken Welt* 10, 2013, 169-199.

Chaniotis 2015

A. Chaniotis, “Studying Graffiti in an Ancient City: The Case of Aphrodisias: Children of the night, products of conflict, and media of slander”, *IAS the Institute Letter*, 2015, 6-7.

Dressler 1966-67

W. Dressler, “Karoide Inschriften im Steinbruch von Belevi”, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes* 48, 1966/1967, 73-76.

Duman 2017

B. Duman, “Tabernae in Tripolis”, in: *Landscape and History in the Lykos Valley: Laodikeia and Hierapolis in Phrygia*, Eds. C. Şimşek – F. D’Andria, Cambridge, 2017, 109-142.

Erdan 2018

E. Erdan, *Aydın Arkeoloji Müzesi Fibulaları*, Ankara, 2018.

Erdan 2019

E. Erdan, *Tisna I İlk Araştırmalar ve Gözlemler*, İstanbul, 2019.

Greenewalt 1991

C. H. Greenewalt, “The Sardis campaign of 1987”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research Supplementary Studies*, 1991, 1-28.

Hahn 2012

J. Hahn, “Graffiti”, *The Encyclopedia of Ancient History*, 2012.

Herda 2013

A. Herda, “Greek (and our) Views on the Karians”, in: *Luwian Identities: Culture, Language and Religion between Anatolia and the Aegean*, Eds. A. Mouton – I. Rutherford – I. Yakubovich, Leiden-Boston, 2013, 421-506.

Keegan 2014

P. Keegan, *Graffiti in Antiquity*, New York, 2014.

Kerschner – Prochaska 2011

M. Kerschner – W. Prochaska, “Die Tempel und Altäre der Artemis in Ephesos und ihre Baumaterialien”, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes* 80, 2011, 73-153.

Kiepert 1843

- H. Kiepert, "Das Sogenannte Monument des Sesostris bei Smyrna", *Archäologische Zeitung* 3, 1843, 33-45.
- Pausanias
Pausanias, *Description of Greece*, Trans. W. H. S. Jones – D. H. A. Litt – M. A. Ormerod, London, 1918.
- Pliny the Elder
Pliny, *The Natural History*, Trans. J. Bostock – H.T. Riley – B. A. Esq, London, 1855.
- Piras 2009
D. Piras, "Der archäologische Kontext karischer Sprachdenkmäler und seine Bedeutung für die kulturelle Identität Kariens", *Die Karer und die Anderen: internationales Kolloquium an der Freien Universität Berlin, 13. bis 15. Oktober 2005*, Ed. F. Rumscheid, Bonn, 2009, 229–250.
- Roller 2009
L. E. Roller, *Incised Drawings from Early Phrygian Gordion: Gordion Special Studies IV*, Vol. 130, Pennsylvania, 2009.
- Schürr 2011
D. Schürr, "Zur ängmatischen Inschrift von Aphrodisias", *Kadmos* 50, 2011, 161–168.
- Summers 2006
G. D. Summers, "Phrygian Expansion to the East: Evidence of Cult from Kerkenes Dağ", *Baghdader Mitteilungen* 37, 2006, 647-658.
- Şimşek 2013
C. Şimşek, "Laodikeia Antik Kenti'nde Yapılan Çalışmalar", *Colloquium Anatolicum – Anadolu Sohbetleri XII*, İstanbul, 2015, 15-36.
- Young 1958
R. S. Young, "The Gordion Campaign of 1957: Preliminary Report", *American Journal of Archaeology* 62/2, 1958, 139-154.
- Young 1969
R. S. Young, "Doodling at Gordion", *Archaeology* 22/4, 1969, 270-275.

Phrygia Hierapolis. Türkiye’de İtalyan Arkeoloji Araştırmalarının Altmış Yılı

*Hierapolis in Phrygia. Sixty Years of Italian Archaeological
Research in Turkey*

Francesco D’ANDRIA*

Özet

Hierapolis İtalyan Arkeoloji Heyeti 2017 yılında Türkiye’deki en önemli arkeolojik sitlerden birinde kesintisiz çalışmanın altmışıncı yılını kutladı. Hierapolis, bugün olduğu gibi 2000 yıl önce de bir fay hattının varlığıyla bağlantılı doğal fenomenleriyle meşhurdur. Böylesi karakteristiklere sahip bir örende, özellikle sismoloji ve jeoloji alanlarından uzmanları da kapsayan çok disiplinli bir ekip oluşturmak gereklidir. Son otuz-kırk yılda, bu uluslararası işbirliği bölgenin antik popülasyonu üzerine projelerle güçlendirildi. Türk mercilerinin talebi üzerine Heyet, yoğun bir restorasyon programı yürütmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Phrygia, Hierapolis, Ploutonion, Martyrion, Tiyatro.*

Abstract

The Italian Archaeological Mission in Hierapolis has celebrated, in 2017, sixty years of uninterrupted activity in one of the most important archaeological sites in Turkey. As today, Hierapolis was also famous 2000 years ago, due to the natural phenomena associated with the presence of a seismic fault. In a site with such characters it was necessary to assemble a multidisciplinary team, including experts from the fields of seismology and geology in particular. Over the last few decades, the international collaboration has also become consolidated, with projects on the region’s ancient population. At the request of the Turkish authorities, the Mission has conducted an intense programme of restoration.

Keywords: *Phrygia, Hierapolis, Ploutonion, Martyrion, Theatre.*

* Ord. Prof. Dr., Salento Üniversitesi Lecce/İTALYA | francesco.dandria@unisalento.it

Giriş¹

Anadolu Yarımadası'ndaki yerleşimlerde ve territoriumlarında karşımıza çıkan olağanüstü buluntu zenginliği ve tarihsel sorunların derinliğiyle şekillenmiş medeniyetlerle ilgili olarak yürütülen araştırmalar çerçevesinde Türk-İtalyan bilimsel iş birliğinin sağlam temellerini temsil eden Hierapolis İtalyan Arkeoloji Heyeti (daha sonra MAIER olarak söz edilecektir), 1992 yılında Pamukkale Üniversitesi'nin kuruluşuyla daha da güçlenmiştir². Özellikle bu üniversitenin Arkeoloji Bölümü Prof. Dr. Celal Şimşek başkanlığında Laodikeia kazı ve restorasyon çalışmalarının başlamasından sonra arkeolojik araştırmalarda önemli bir role sahip olmuş, bu çalışmaları Doç. Dr. Bahadır Duman yönetimindeki Maiandros Tripolis kazıları izlemiştir³. İtalyan ve Pamukkale Üniversitesi ekipleri arasındaki bilimsel iş birliğinin sonuçları, çok sayıda yayının konusu olmuştur⁴. Bu paylaşılan araştırma perspektifinin özeti; Laodikeia ekibinin başkanı Prof. Dr. Celal Şimşek ve tarafımdan, EAA – Avrupa Arkeologlar Birliği'nin desteğiyle 2014 yılında İstanbul'da gerçekleştirilen Uluslararası Sempozyum'da sunulan bildirilerin toplandığı kitapta 2017 yılında İngilizce olarak yayınlanmıştır⁵.

MAIER, Hierapolis'te altmış yılı aşkın bir süredir kesintisiz olarak faaliyet sürdürmektedir. 1957 yılında Torino Politeknik mühendislerinden Paolo Verzone tarafından kurulmuştur⁶. İstanbul Teknik Üniversitesi'nde ders verdiği dönemde Türk meslektaşlarıyla, özellikle Perge kazıları başkanı ünlü arkeolog Arif Müfid Mansel ile arkadaşlık ilişkilerini geliştirmiş ve Mansel'in teklifiyle Hierapolis'te bir İtalyan Heyeti'nin kurulmasına öncülük etmiştir. Aphrodisias'ta Giulio Jacopi'nin kazılarında, 1937 yılında meydana gelen çatışmalı olaylardan sonra Türkiye'de araştırma yapan ilk İtalyan heyettir⁷. MAIER'in kuruluşundan bu yana, İtalyan arkeologların ve mimarların varlığı ile ulusal hükümet ve yerel kurumlar tarafından uygulanan müdahale stratejileri sayesinde, kültürel mirasın gelişkin dinamikleri olağanüstü bir kültürel büyüme sağlayarak Denizli'deki turizmi harekete geçirmiştir.

Arkeoloji heyeti başkanı olarak hem karmaşık organizasyon sorumlulukları hem de uluslararası yoğun rekabet içinde Türkiye'de çalışmak zorlu bir deneyimdi. Pergamon ve Ephesos gibi büyük öneme sahip sitlerde, Alman ve Avusturya arkeoloji heyetleri 19. yüzyılın sonlarından bu yana faaliyet göstermiş ve bu varlık diğer Avrupa, Amerika ve Japon araştırma kurumlarının gelişimiyle birlikte giderek artmıştı. İtalya, Arslantepe-Malatya ve Karkamış-Gaziantep gibi

¹ Metinlerin redaksiyonu ve resimlerin hazırlanmasındaki işbirliği için Maria Piera Caggia'ya (ISPC, CNR) ve metnin İtalyanca'dan Türkçe'ye tercümesi için Nalan Fırat'a teşekkür etmek isterim. Metinde kullanılan figürler Hierapolis İtalyan Arkeoloji Heyeti Arşivi'ne aittir.

² Bu işbirliğinin ilk sonuçları olan Lykos Vadisi'nde gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalarla ilgili raporlar, İtalyanca ve Türkçe olarak D'Andria – Silvestrelli 2000'de yayınlanmıştır.

³ Laodikeia'daki kazı ve restorasyon çalışmaları 2002 yılından itibaren Pamukkale Üniversitesi'nden Prof. Dr. Celal Şimşek tarafından yönetilmektedir. Nekropolisle ilgili çalışmalar için bkz. Şimşek v.d. 2011; sonuçların genel sunumu için bkz. Şimşek 2013. Tripolis'deki kazı ve restorasyon çalışmaları aynı üniversiteden Doç. Dr. Bahadır Duman tarafından yönetilmektedir. Bu çalışmaların sonuçları için bkz. Duman 2017.

⁴ Bkz. Geç Antik Dönem'de Lykos Vadisi Sempozyumu Bildirileri: Şimşek – Kaçar 2018. Burada Laodikeia, Tripolis ve Hierapolis ekiplerinin üyelerinin çok sayıda makaleleri yer almaktadır.

⁵ Şimşek – D'Andria 2017.

⁶ Verzone'nin bilimsel kişiliği hakkında çalışmalar ve tanıklıklar bakımından zengin iki kitap yayınlanmıştır: Ronchetta 2005; Musso 2008; Türkiye'deki faaliyetler için bkz. F. D'Andria (123-126) ve E. Fiandra'nın (195-246) çalışmaları.

⁷ Aphrodisias'ın kazı izni, Jacopi ile Türk temsilci arasındaki çatışmadan sonra Mussolini'nin hükümeti ile Atatürk'ün Türkiye'si arasındaki gerilim ikliminde kesintiye uğramıştır. İkinci Dünya Savaşı öncesi Türkiye'deki İtalyan Heyetleri ile ilgili olayları için bkz. D'Andria 1986, 93-106.

olağanüstü bilimsel öneme sahip sit alanlarındaki çalışmalarla iyi bir şekilde temsil edilmektedir ve 1957 yılında çalışmalarına başlayan Hierapolis bu çalışmaların en eskisidir.

Fig. 1: Hierapolis. Genel kent planı

Arkeoloji ve Jeoloji

2000 yılında başkanlık görevini devralmamdan sonra, MAIER'in araştırma çalışmaları uluslararası iş birliği ve bilimler arası yöntemlerin daha geniş kapsamlı uygulanması ile şekillendi. Bazı yıllarda kazı ve restorasyon çalışmalarına katılanların sayısı 80 kişiyi geçti, harita mühendislerinden bioarkeologlara, arkeometriden bilgisayar uzmanlarına kadar çeşitli alanlardan uzmanların sayısı arkeologların sayısını geçti.

Hierapolis sit alanı, Lykos Vadisi üzerinde büyük etkisi olan doğal olaylarla şekillenmiş gibi görünmektedir (Fig. 1). Günümüzde de aktif olan Maiandros sismik fayının geçtiği yerlerde yerkabuğunda açılan çok sayıda boşluk bulunmaktadır. Toprağın derinliklerinden çıkan termal su bir kilometreden uzun bir cephede içindeki kalsiyum karbonatın çökmesiyle beyaz oluşumlar meydana getirmektedir. Böyle bir kontekstte Pamukkale Üniversitesi'nden arkeosismologlarla güçlü bir iş birliği başlatmak elzemdi. Böylece; Denizli sınırları içindeki fay ve termal kaynakların yerlerinin belirtildiği haritanın ve 1900 ile 2014 yılları arasında bu alanda gerçekleşen tekil depremlerin büyüklükleriyle birlikte sismik olayların repertuarının hazırlanması mümkün oldu⁸.

Jeomorfoloğların iş birliğiyle gerçekleştirilen bir başka araştırma alanı; Giuseppe Scardozi tarafından hazırlanan ve Hierapolis'teki anıtları tanımlayan 1:1000 ölçekli ve 53 paftadan oluşan kent atlasının yayınlanmasıdır⁹. Jeo-arkeolojik haritalarda fayın geçtiği yerlerdeki etkileri kayıt altına alınmıştır. Triton Nymphaeumu'nda olduğu gibi anıtların yıkıntısı ve traverten kanallarda görülen çatlaklar da işaretlenmiştir¹⁰.

Ploutonion

Yüzeyde görünen tüm yapıların sistematik analizi ile uzaktan algılama ve jeofizik araştırmalar yoluyla kartografik konumlandırılması, kentin çok sayıda edebi kaynak tarafından belirtilen en ünlü iki anıtının tanımlanmasını sağlamıştır; Ploutonion ve Havari Philippus'un Mezarı¹¹.

Jeolojik olağanüstü kontekst, Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemleri'nde Küçük Asya'nın en ünlü ve en çok ziyaret edilen kutsal alanlarından birinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Fayın geçtiği yerde oluşan kaya basamağının olduğu noktada, 34 derece ısıdaki termal suyun yeryüzüne çıkmasına neden olan bir açıklık yer almaktadır. Kokusuz gazların özellikle karbondioksitin (CO₂)

⁸ Kumsar v.d. 2015, 519-536. Traverten oluşumlarının süreçleri ve peyzaj üzerindeki etkisi için ayrıca bkz. Altunel – D'Andria 2019, 219-229.

⁹ Hierapolis'in jeoarkeolojik haritası Marabini tarafından hazırlanmıştır; bkz. Marabini 2015, 7-12. Ayrıca bkz. Marabini – Scardozi 2015, 227-269. Kendisi yerleşimle ilgili topoğrafik araştırmalar atlasının hazırlanmasını sağlamıştır (D'Andria v.d. 2008). Yöntemlerin gelişimi ve haritacılık araştırmaları atlasın önemli bir şekilde güncellenmesine olanak vermiştir (bkz. Scardozi 2015).

¹⁰ Anıt 2018 yılında Campagna tarafından tüm özellikleriyle yayınlanmıştır; bkz. Campagna 2018.

¹¹ Aziz Philippus'un Mezarı'nın keşfedilmesiyle ilgili ilk yayın, D'Andria 2011-2012, 1-52. Kutsal Alan'ın girişinde Havari'den söz edilen graffitilerin bulunmasıyla ilgili olarak bkz. D'Andria 2017a, 179-201; Türkçe çevirisi, D'Andria 2018b. Aziz Philippus Tepesi'nde gerçekleştirilen kazılar için bkz. Caggia 2016, 729-766. Son yılların en önemli iki buluntusuyla ilgili makaleler bir kitapta yayımlanmıştır: D'Andria 2014. Hierapolis'te Havari Philippus kültürüyle ilgili edebi kaynaklar için bkz. Huttner 2013, 185-212.

yoğun olarak yayılması, geceleri sıcaklığa doğru gelen küçük hayvanların ve kuşların zehirlenerek ölmesine neden olmaktadır¹².

Antikçağ'da yaşayanlar bu olayı tanrısallığın doğrudan müdahalesine bağlıyorlardı. Mağara cehennem girişlerinden biri olarak kabul ediliyordu ve Ploutonion olarak adlandırılmıştı. Bu kaya açıklığının etrafına geniş bir kutsal alan inşa edildi ve kentle aynı ada sahip oldu. Hierapolis'in kutsal kent anlamına gelen adı da bu doğal olaylara bağlı kutsallığı anımsatmaktadır.

2012 yılında çok sayıda antik yazarın ve özellikle Strabon'un (XIII.4.14) sözünü ettiği ve çeşitli araştırmacılar tarafından yapılan uzun araştırmalara konu olan bu Kutsal Alan ve anıtın bulunması; Atlas'ın gerçekleştirilmesini sağlayan topografik araştırmalarda kullanılan sistematik yaklaşımın başka bir sonucudur. Cehennem Kapısı'nın arkhitravının üstünde yer alan Pluton ve Kore'ye ithaf taşıyan mermerden Yunanca yazıt, bu ünlü kutsal alanın tanımlamasında şüpheye yer bırakmamıştır (Fig. 2)¹³.

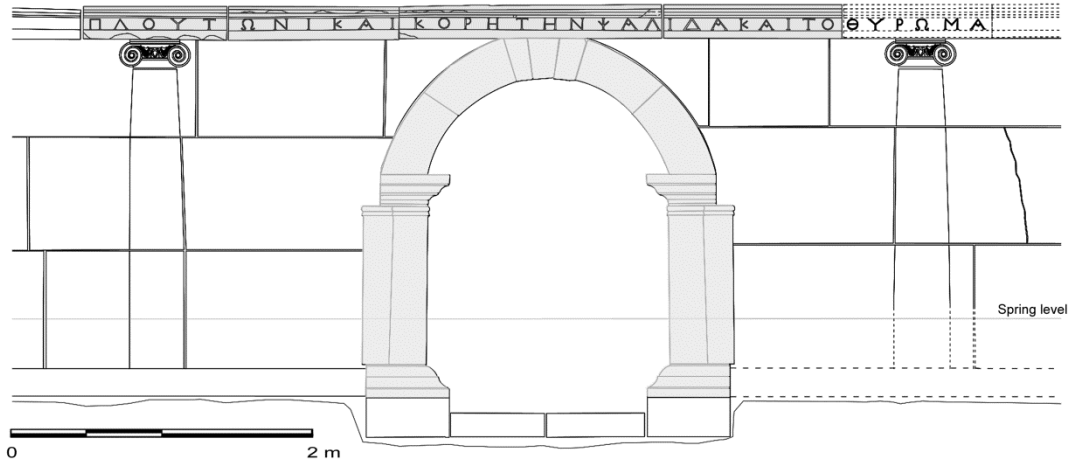

Fig. 2: Hierapolis, Ploutonion, Pluton ve Kore ithaf yazıtıyla Cehennem Mağarası'nın girişi

Fig. 3: Hierapolis, Ploutonion, Kutsal Alan'ın üç boyutlu sanal rekonstrüksiyonu (Massimo Limoncelli)

¹² Essen ve Ankara Üniversiteleri tarafından yapılan ölçümler, gün içinde radon gibi diğer gazlara oranla CO₂ yüzdesinin tespit edilmesini sağlamıştır; bkz. Pfanz v.d. 2014, 92-117.

¹³ Kompleksin ilk araştırmalarıyla ilgili olarak bkz. D'Andria 2013, 157-217. Ploutonion kazıları için bkz. Panarelli 2016, 293-320. Son araştırmaların güncellemesi için bkz. D'Andria 2018e; D'Andria 2018f.

Yerel halkın dini inançlarını derinden etkileyen pagan kültürünün bütün izlerini silmek amacıyla, MS VI. yüzyılda mağaranın girişinin önüne, kutsal yapıların yıkıntularından çıkan tüm malzeme yığılmıştır¹⁴. Bu büyük mimari ve heykeltıraş öge yığınının kazısı, anıtsal kompleksin sanal rekonstrüksiyon önerisinin hazırlanmasını, kutsal alanın üstünde yer alan İon Portikosu'nun ve gazdan boğulan boğaların kurban edilişini izleyen ve kült törenlerine katılanların oturduğu Theatron'un anastylosis projesinin hazırlanmasını sağladı¹⁵ (Fig. 3). Çok sayıda mermer blok, iki bin yıldır termal suların ve mermerleri siyaha boyayan gazların etkisine maruz kalmıştır. Bu olayın, Floransa ICVBC'de yapılan analizlerde, fay kırığı yoluyla derinlerden taşınan manganez oksitten kaynaklandığı belirlenmiştir¹⁶. Bu dolguda ayrıca Hades'in devasa heykeli (Fig. 4), cehennemin girişini koruyan köpek Kerberos'un heykeli (Fig. 5) ve olasılıkla kült heykelinin yer aldığı kaidenin iki yanında duran yılan heykelleri gibi heykeltıraş öğeler de bulundu¹⁷. Jacopo De Grossi Mazzorin ve Claudia Minniti tarafından yürütülen arkeozoolojik araştırmalar, ritüeller ve kurban törenlerinin işleyişiyle ilgili uygulamaların anlaşılması için temel teşkil etmiştir. Gerçekten de Strabon (XIII.4.14) boğaların kurban edildiğini, ziyaretçiler tarafından mağaranın içine serçelerin fırlatıldığını ve tanrının müdahalesine bağlanan zehirli gazlarla hemen boğularak ölmelerinin gözlemlendiğini anlatır. Adak birikintilerinin titiz kazısı çok sayıda kısmen yanmış hayvan kemiğinin tespit edilmesini sağladı. Strabon'un anlatımıyla uyumlu olarak kuşlar büyük çoğunluğu teşkil etmektedir. Serçeler gibi küçük kuşlar haricinde, horozlar, kümes hayvanları ve güvercinler de kurban edilmekteydi. Devam etmekte olan araştırmalar Kutsal Alan'ın çeşitli bölümlerindeki özel ritüel etkinliklerinin belirlenmesini sağlayacaktır.

Fig. 4: Hierapolis, Ploutonion, Hades-Serapis devasa mermer heykelinin sanal rekonstrüksiyonu

Fig. 5: Hierapolis, Ploutonion, Kerberos heykelinin keşfi

¹⁴ Geç Roma ve Erken Bizans Dönemi Hierapolis arkeolojik gerçeği hakkında bkz. D'Andria 2018a, 235-248. Ploutonion'daki Erken Bizans Dönemi dönüşümleri için bkz. Panarelli 2018.

¹⁵ Yunan ve Roma İmparatorluk Dönemleri entelektüel turizm ögesi olarak Hierapolis Ploutonionu hakkında geniş referanslar için bkz. Zwiggmann 2012, 314-342.

¹⁶ Vettori v.d. 2016, 557-573.

¹⁷ Hierapolis heykelleriyle ilgili olarak bkz. D'Andria 2017b, 36-51. Ploutonion'da bulunan heykeller için bkz. D'Andria 2018f, 89-102.

Aziz Philippus Kutsal Alanı ve Mezarı

Hierapolis'te dünya çapında medyanın ilgisini çeken ikinci büyük keşif, bu bölgede yaklaşık olarak MS 70 yılında havarilik mertebesine ulaşan ve Hierapolis'e defnedilen İsa'nın 12 havarisinden biri olan Philippus'a ait kutsal alanın ve mezarın bulunmasıdır¹⁸. Bu keşfin yapıldığı yıl Konstantinopolis Ekümeniği Patrik Bartholomeos'un alanı ziyareti ve Sekizgen Martyrion'da kutsal tören düzenlemesi, din turizmine büyük ivme kazandırmıştır.

Ephesos'ta Ioannes'inkiyle birlikte Aziz'in mezarının Phryg kentinde bulunması, MS 190 yılına doğru Piskopos Polikrates'in Papa Vittore'ye yazdığı Paskalya tarihiyle ilgili sorunun konu edildiği mektupta (Eus., *HE.*, III.31.2-4) yer almıştır. Bu mektupta, Havari Ioannes ve Philippus tarafından kurulan Asya Kilisesi'nin asil kökleri, Havari Petrus ve Paulus'un hatıralarının (mezarları) kutsandığı havarilik mertebesine ulaştıkları Roma ile karşılaştırılır. Önemli mimari yapıların tespit edildiği topografik araştırmalardan sonra, 2010 yılından başlayarak Martyrion'un doğusundaki alanda, tepenin yamacında orta teras boyunca sistemli kazılar başladı ve bir sonraki yıl, MS 6. yüzyılın ikinci yarısına doğru Aziz Philippus'un mezarının etrafına inşa edilen kilise ortaya çıkartıldı. 2015 yılına kadar çalışmalar devam etti ve Kaplan Vakfı'nın desteği sayesinde mermer levhalardan oluşan (opus sectile) döşemenin restorasyon programı başlatıldı¹⁹. Sunağın etrafını çevreleyen mermerden sekiz monolit sütunlu temponun rekonstrüksiyonu gerçekleştirildi (Fig. 6). Kilisenin önündeki meydanda yer alan çeşmede (ayazma) inananlar kutsal yapıya girmeden önce ritüel temizliklerini gerçekleştiriyorlardı. Depremlerden ağır hasar gören bu yapı, blok blok söküldü ve sağlam temeller üzerine orijinal yerinde yeniden kuruldu.

Fig. 6: Hierapolis, Aziz Philippus Kilisesi, rekonstrüksiyondan sonra tempon ve mezar

¹⁸ Buluntunun bilimsel iletişimi için bkz. D'Andria 2011-2012, 1-52. Türkçe tercümesi için bkz. D'Andria 2014, 101-160; aynı kitapta (11-100). Ploutonion keşfiyle ilgili makalenin Türkçe tercümesi için bkz. D'Andria 2013, 157-217. Aziz Philippus Kutsal Alanı'nda 2012-2015 yıllarında yürütülen kazı ve restorasyon çalışmalarlarıyla ilgili güncelleme için bkz. D'Andria 2017a, 179-201. Türkçe tercümesi için bkz. D'Andria 2018b. 2016 yılında Phrygia Hierapolisi serisinde MAIER'in 2007-2011 yılları arasında yürüttüğü çalışmalarla ilgili iki kitap yayınlandı. Aziz Philippus Kutsal Alanı'ndaki kazılarla ve kentin Bizans Dönemi gelişimiyle ilgili çok sayıda makale (İtalyanca ve Türkçe özet) yer almaktadır. Kazıların ilk sunumu için bkz. Caggia 2016, 729-760. Aynı kitapta Martyrion içinde yapılan sondajlar için bkz. D'Andria v.d. 2016, 767-774. Kutsal kullanımlı ampulla hakkında bkz. Leo Imperiale, 666-674. Sekizgen Hamam için bkz. Caggia, 689-714. Erken Bizans buluntuları için bkz. Caldarola, 715-728.

¹⁹ Kilisenin mozaik ve opus sectile yer döşemesi için bkz. Caggia 2018, 309-324.

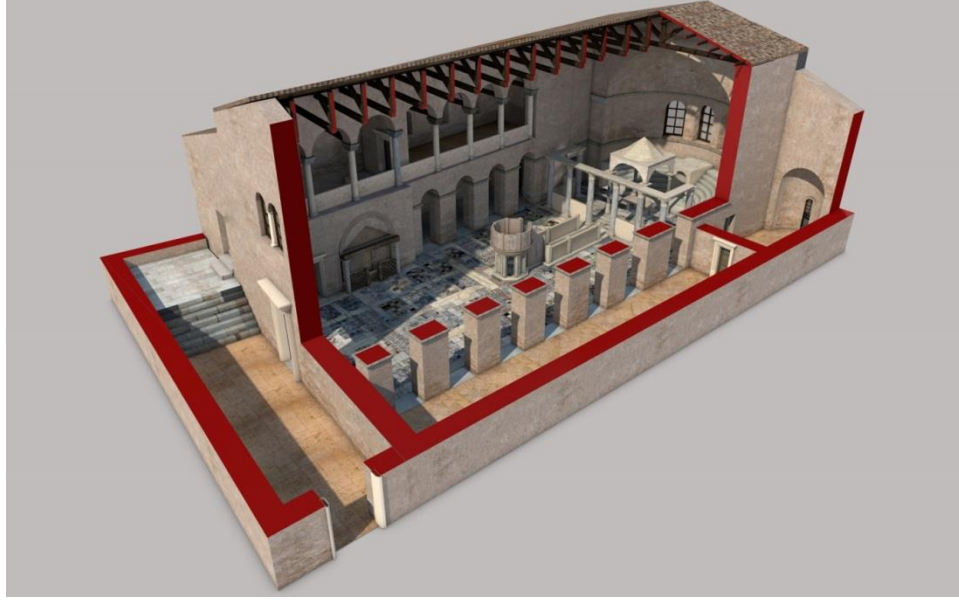

Fig. 7: Hierapolis, Aziz Philippus Kilisesi, iç kısmının üç boyutlu sanal rekonstrüksiyonu (Massimo Limoncelli)

CNR-ISPC'dan Maria Piera Caggia tarafından arazide yürütülen titiz stratigrafik çalışmaları takiben son yıllardaki araştırmalarda, mezar anıtlarının yer aldığı Roma İmparatorluk Dönemi'nden, mezarın etrafına Kutsal Alan yapılarının yerleştirildiği Erken Bizans Dönemi'ne kadar, alanın dönüşüm evrelerinin rekonstrüksiyonu yapıldı. MS 4. yüzyılda Havari'nin mezarının etrafına ilk yapı inşa edildi, burada kutsal emanetlerin etkisiyle oluşan *dynamis* sayesinde iyileşmenin sağlandığı ve inananların girdiği havuzlar yer alıyordu. MS 6. yüzyılın ikinci yarısında, bu mütevazı yapının yerine, Piskopos Theodosios zamanında inşası başlatılan, görkemli mermer süslemelere sahip üç nefli bir kilise yapılmıştır (Fig. 7)²⁰. Bu kilise, 35 m uzunluğunda ve 21.50 m genişliğinde üç nef ve matroneumları taşıyan pilasterlere sahiptir. Yarım daire şeklindeki apsisin dış cephesi, tıpkı Hierapolis Katedrali ve Konstantinopolis'teki Aziz Ioannes Studios'da olduğu gibi, çok kenarlıdır.

Narteksin önünde, hacıların kiliseye girmeden önce toplandığı ayazma ile bağlantılı bir giriş mekânı bulunmaktaydı. Nartekste sol tarafta matroneumlarla aynı yükseklikte Havari'nin mezarının olduğu yerdeki platforma çıkan mermer bir merdiven yer alıyordu. Platformda yer alan mermer bir aedikulaya ait olduğu düşünülen, alt tarafında Theodosios'un monogramını taşıyan bir arkhitrav levhası bulundu. Daha önce söz edilen Piskopos Theodosios'un adı sunağa ait bir mermer levhadaki yazıtta metropolitlik görevine de işaret eden ibareyle birlikte yer alıyordu: "Hatırla Tanrım, senin hizmetkârın Theodosios senin krallığına geldiğinde" (Fig. 8)²¹.

Nihayet kiliseye giren inananların solunda mozaiklerle bezeli dua etmek için toplandıkları küçük bir şapel yer alıyordu. Daha sonra, çok sayıda çivinin korunageldiği metal bir korkulukla çevrili olan Aziz'in mezarına ulaşıyorlardı. Aziz Philippus'un kutsal emanetlerinin korunduğu mezarın yanında mermer kaplı iki havuz yer alıyordu. Bunlar, hacıların hastalıklarından kurtulmak için girdikleri ve

²⁰ Bizans kilisesinin mermer bezemesi hakkında bkz. De Giorgi 2018, 291-308.

²¹ Aziz Philippus Kutsal Alanı'nda bulunan Hristiyanlık yazıtları için bkz. Ritti 2017, 221-225. Hierapolis piskoposları için bkz. Filippini 2018, 249-290.

Havari'nin kemiklerinin yakınında olmasıyla oluşan güç (*dynamis*) sayesinde iyileştikleri havuzlardır (Fig. 9)²².

Mermer süslemeler çok zengindir ve kilisenin içinde; sunağın etrafındaki alan, mezarın üstündeki platformun üzerindeki kyborion, matroneumun korkuluğu ve başlıkları, soleanın levhaları gibi farklı yerlerde kullanılmışlardır.

Fig. 8: Hierapolis, Aziz Philippus Kilisesi. Piskopos Theodosios'un yazıtı (MS 6. yüzyılın ikinci yarısı)

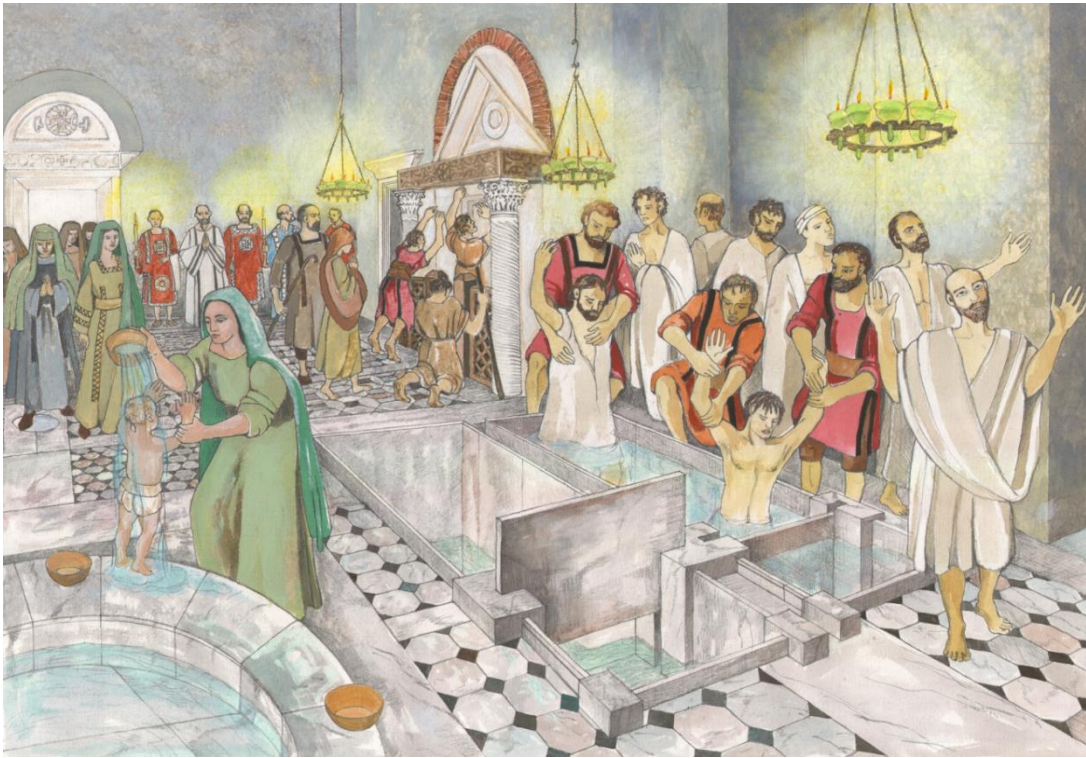

Fig. 9: Hierapolis, Aziz Philippus Kilisesi. Kilise içindeki havuzlara daldırılarak yapılan sağaltım töreninin resmi (Çiz. Remo Rachini)

MS 7. yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen depremden ağır hasar gören yapının sonraki yüzyıllarda yeniden inşası, mermer bezemenin ve geometrik motiflerle süslü döşemenin çok renkli mermerlerle yeniden yapıldığı zamanda gerçekleşmiştir. Bazı durumlarda Erken Bizans opus sectilesinin şeması korunmuş, diğer yerlerde ise nartekste olduğu gibi daha küçük boyutlu levhalar kullanılarak, bezeme düzeninin merkezine yerleştirilen yuvarlak motiflerle yeniden yapılmıştır (Fig. 10). Bu yenilenmenin tarihi, döşemenin yapımı sırasında hazırlık harcının içinde bulunan I. Nikephoros sikkesi (MS 802-811) ile kesinleşmiştir. Bu evrede orta nefte yer alan havuzlar toprağa gömülerek döşemesi yapılmış ve belirli dini törenler için

²² D'Andria 2017a, Res. 22; D'Andria 2018b.

kullanılmıştır. Roma Dönemi'ne ait yivli bir lahit teknesi kullanılarak başka bir havuz daha yapılmış, kuzey yan nefin içinde Aziz Taumaturgo'nun varlığıyla ortaya çıkan suya girme uygulamalarına da devam edilmiştir. 10. yüzyıl civarında başka bir depremle onarılamaz bir hasar meydana gelmiştir. Kilise yeniden inşa edilmemiş ve Havari'nin kutsal emanetlerinin yakınında belki *ad sanctos* bir mezarın ayrıcalığında, ruhban sınıfa ait yüksek sosyal çevreye mensup kişiler tarafından açık hava mezarlığı gibi kullanılmış ve kuzey nefin bir kısmı şapele dönüştürülmüştür²³.

Fig. 10: Hierapolis. Aziz Philippus Kilisesi, mermer *opus sectile* yer döşemesi bezemesi

Yaşam ve Ölüm

Oslo Üniversitesi'nden Rasmus Brandt liderliğindeki bir Norveç ekibinin MAIER'e katılımıyla bir başka araştırma daha geliştirildi. 2017 yılında nekropolis alanındaki nüfusun dinamiklerini yeniden yapılandırmayı amaçlayan, sektörde faaliyet gösteren en iyi laboratuvarlarla uluslararası iş birliğini aktive ederek, disiplinler arası araştırma sonuçlarını içeren önemli bir kitap yayımlandı²⁴. Hierapolis nekropolisinde bulunan iskeletler üzerinde, fiziksel antropolojinin normal analizlerine ek olarak, DNA üzerinde de araştırmalar yapılmıştır. Yenilikçi analiz teknikleri ve yeni nesil sıralama teknolojileri, kemik bulgularının bozulması ve kontaminasyonu sorununun üstesinden gelmeyi sağlamıştır. Eski popülasyonların genetik tarihinin mitokondriyal DNA yoluyla yeniden yapılandırılmasıyla soyu tükenmiş organizmaların tam genomlarının geri kazanılması mümkün olmuştur. Stronsiyum izotop analizleri de çok ilginç sonuçlar vermektedir; çünkü insanların ve hayvanların yiyecek aldığı topraktaki bu kimyasal elementin içeriğinin seviyesini yansıtır. Bu nedenle yerel bir nüfus toprağına benzer değerler sunarken, farklı değerler taşıyan yerel olmayan kökenli popülasyonlara işaret eder. Bu

²³ D'Andria 2017a, 156; D'Andria 2018b, 95

²⁴ Brandt v.d. 2017.

araştırmalar, bireylerin diyetini yeniden yapılandırmayı ve gömülmeden önce hangi bölgelerde yaşadıklarını bilmeyi mümkün kıldı ve Roma Dönemi ile Ortaçağ'da Anadolu'ya göç konusunda yeni araştırma perspektifleri açıldı. Ortaçağ'da hareketliliğin Klasik Dönem'de olduğundan daha fazla olduğu, bir Fransız hacının Fransa'nın orta-güney tarafında yer alan Noblat Saint Leonard'dan başlayan yolculuğu süresince rastladığı kutsal alanlardan topladığı kurşun plakaları (*signa peregrinorum*) içeren mezarının Aziz Philippus Kutsal Alanı'ndan çok uzak olmayan bir noktada bulunmasıyla ispatlanmıştır²⁵.

Restorasyon Analizi

Türk makamları tarafından turizmle ilgili ekonomik çıkarımlar için büyük ilgi ve talep konusu olan bir diğer tema, antik anıtların, özellikle tiyatroların, iki bin yıl önce olduğu gibi sahne performansları için günümüzde kullanılabilir biçimde restorasyonunun gerçekleştirilmesidir²⁶. Bizans Dönemi'nde meydana gelen bir depremle sahne binasının orkestraya yıkıldığı Hierapolis Tiyatrosu'nun orijinal mermer bloklarının yüzde 90'ı korunmuştur ve rekonstrüktif anastylosis uygulaması için gerekli koşullara sahiptir. Bu proje, Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı ile FIAT-Tofaş ve Koç Vakfı'nın sponsorluğu sayesinde kısa süre önce tamamlanmıştır²⁷ (Fig. 11).

Fig. 11: Hierapolis. Tiyatro, 2013 yılında tamamlanan restorasyon çalışmalarından sonra sahne binası

²⁵ Aziz Philippus Kutsal Alanı yakınlarında bulunan *signa peregrinorum* için bkz. Ahrens 2011-2012, 67-74. İzotop analizleri ve bireylerin hareketlilik sonuçları için bkz. Wong v.d. 2018, 520-528.

²⁶ Türkiye'deki tiyatro yapılarının restorasyonu ve yönetimi hakkında bkz. Masino v.d. 2012. Bu uygulamaların yol açtığı sorunlar üzerine düşünceler için Ciancio-Rossetto – Pisani-Sartorio 2014, 169-173. Hierapolis arkeolojik sit alanındaki kitle turizminin etkileri üzerine bkz. D'Andria 2018c, 201-230.

²⁷ Eserin finansmanını sağlayan eski Kültür ve Turizm Bakanı Sayın Ertuğrul Günay'a en içten teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca etkin bir şekilde çalışmalara finansman desteği sağlayan FIAT-Tofaş CEO'su Cengiz Eroldu'ya tüm MAIER ekibi minnettardır. Hierapolis Tiyatrosu'nun restorasyon çalışmalarının sunumu için bkz. D'Andria 2016, 1017-1028. Türkçe tercümesi için bkz. D'Andria 2018d, 75-90; Mighetto – Galvagno 2016, 171-190.

Uygulamayı gerçekleştirmek için mutlaka yapı malzemelerinin derinlemesine bilinmesi gereklidir. Bu araştırmanın gerçekleşmesi, CNR'ın üç araştırma enstitüsü ve ayrıca Salento Üniversitesi'nin katılımıyla Giuseppe Scardozzi ile Tommaso Ismaelli tarafından tasarlanan ve yönetilen (finansman FIRB "Futuro in ricerca") "Marmora Phrygiae" başlıklı disiplinler arası bir araştırma projesinin hazırlanması sonucu, alan çalışması olarak Hierapolis'in örnek seçilmesi sayesinde mümkün olmuştur²⁸.

Proje; mermer, alabaster, breş ve traverten çıkartılması konusunda önemli bir kent olan Hierapolis'in uzun yapım tarihi boyunca territoriumundaki kaynakların kullanımını konusunun araştırılmasını sağlamıştır. Bu nedenle bölgedeki mermer ve diğer taş ocakları ile kentin kamu binaları ve nekropolisleri üzerinde sistematik bir çalışma yapılmıştır. Arkeolojik yaklaşım, yüzlerce arkeolojik eserden ve taş ocaklarından kapsamlı ve sistematik olarak alınan örneklerin arkeometrik özelliklerinin belirlenmesinden elde edilen bilgilerle birleştirildi. Bu uzun çalışma, Hierapolis'te kullanılan yapı taşlarının satın alma stratejilerinin diakronik bir bakış açısıyla yeniden yapılandırılmasını sağlamış ve kentin kendi kendine yeterliliğini, ithalatın sadece belirli tipteki eserler ile sınırlı olduğunu ortaya çıkartmıştır (Fig. 12).

Fig. 12: Hierapolis yakınlarında yer alan mermer ocaklarının tespit edildiği Marmar Tepe

Proje, özellikle kalsiyum karbonat bakımından zengin kaynak suları ve gaz salınımlarından kaynaklanan kendine özgü jeolojik koşulların, buna ek olarak yoğun turist akışının bir sonucu olarak yapı taşlarını etkileyen bozulma olaylarının tanımlanmasını, ölçümünü ve değerlendirilmesini sağlamıştır. Yapı malzemelerinin bilgisi, su analizleri ve gazların izlenmesine testler eşlik etmiş, böylece gelecekteki koruma müdahaleleri için temel oluşturulmuştur.

Sanal Rekonstrüksiyon ve Hades Heykel Grubunun Kopyası

Hierapolis gibi Türkiye'nin en çok ziyaret edilen bir arkeolojik sit alanı için (15 Temmuz darbe teşebbüsünü takip eden 2016 krizi öncesi, iki milyonu aşarak

²⁸ 55 örneği içeren İngilizce baskısı: Ismaelli – Scardozzi 2016.

Ephesos'u geçen bir ziyaretçi sayısı kayıt edildi) geniş bir kitleyle iletişim zorunludur²⁹. Max Limoncelli yönetiminde kurulan üç boyutlu sanal rekonstrüksiyon laboratuvarında araziden günlük olarak gelen bilgiler toplanmaktadır ve ortak bir bilimsel temelde anıtların rekonstrüksiyonu gerçekleştirilmektedir³⁰. Bu çalışmanın sonuçları 31 yapının sanal rekonstrüksiyonundan oluşan bir monografide toplanmış olup, bu yayında ayrıca açıklayıcı metin ve kullanılan sayısal yöntemlerle ilgili bir bölüm de yer almaktadır (Fig. 13)³¹.

Fig. 13: Projenin ön kapağı: Hierapolis Sanal Turu (Massimo Limoncelli)

Ploutonion'un restorasyon, değerlendirme ve sunum projesi³² İstanbul Tofaş ve Koç Vakfı³³ tarafından desteklenmiştir. Projenin gerçekleştirilmesi, yeraltının girişi olarak kabul edilen mağaranın üstüne İmparatorluk Dönemi'nde inşa edilen dörtgen planlı theatronun merkezi oluşturduğu Kutsal Alan'ın gezi güzergâhının yaratılmasını sağladı. *Summa cavea*daki basamaklı yapının ortasında yer alan monopteros planlı bir kutsal mekanın içine mermerden tahtta oturan devasa Hades (yükseklik: 3.50 m; ayakta yüksekliği 4.15 m) ve yanında Kerberos ile kaidenin iki yanında duran yılanlardan oluşan bir heykel grubu yerleştirildi.

²⁹ Yoğun turizmin yaşandığı arkeolojik sit alanlarında iletişim konusu hakkında bkz. D'Andria 2018c, 201-230.

³⁰ Hierapolis anıtlarının üç boyutlu sanal rekonstrüksiyonu projesi, Massimo Limoncelli'nin Milano Katolik Üniversitesi'nde doktora tezinin konusu olmuştur. Hierapolis'teki deneyiminden yararlanarak sanal restorasyona adanmış genel özellikli çalışmalar hazırlamıştır. Bkz. Limoncelli 2012. Resim ve mozaiklerin rekonstrüksiyonunda bu yöntemlerin uygulanması için bkz. Limoncelli 2017.

³¹ Limoncelli 2019.

³² D'Andria 2014, 11-100.

³³ Tofaş Ceo'su Cengiz Eroldu'ya, Anadolu'nun dünyada eşsiz olan bu kısmının geliştirme projelerini destekleme konusundaki öngörülerini ve etkinliği için teşekkür ediyorum. Yazarın yönettiği Ploutonion restorasyon projesi Pio Panarelli tarafından koordine edildi ve Kadir Özel ise son yıllarda Hierapolis'teki restorasyon alanlarından sorumlu olmuştur. Tofaş ve Koç Vakfı'nın katkılarıyla gerçekleştirilen Tiyatro restorasyon projesi için bkz. D'Andria 2016. Türkçe çevirisi için bkz. D'Andria 2018d.

Heykellerin kopyasının hazırlanması ve restorasyonunda sayısal yöntemler uygulanmış olup mermeri şekillendirebilen CNC robot makineler kullanılarak modellerin üretilmesi için lazer-tarayıcı ile orijinalerin çizimi yapılmıştır. Modeller Digitarca Firması tarafından hazırlandı³⁴. Bu alanda uzman olan firmanın çalışmaları arasında Floransa Opera del Duomo Müzesi'ndeki yeni düzenlemede sergilenen Giotto, Michelangelo ve Ghiberti'nin başyapıtlarının kopyaları yer almaktadır. Böylelikle görme engellilerin de bu heykellerin kopyalarına dokunarak güzelliklerini algılamaları sağlanmıştır. Gezi güzergâhı boyunca bir müze için görülmemiş '*dokunmamak yasaktır*' uyarısı taşıyan tabelalar yerleştirilmiştir.

2017 yılı çalışmaları sırasında, dört heykelin yüksek çözünürlüklü üç boyutlu lazer tarayıcıyla çizimi hazırlandı. Bu çalışma, şekil ve boyutların noktalar sistemi aracılığıyla tanımlanarak, her birinin bir uzamsal koordinat üçlüsü ile belirlendiği, üç boyutlu bir morfometrik model oluşturulmasını sağladı (Fig. 14). Bu aşamanın önemli kısmı geometriyle çizim aletinin bulunduğu yer arasındaki ilişkidir. Bu çalışma, çizimi yapılacak bloğun doğrudan ışık almasının engellenmesi için yoğun bir düzenleme gerektirmiştir. Dış mekân çekiminin tüm aşamalarında, heykellerin bazı özelliklerinin kaydedilmesini önleyen doğrudan güneş ışığından kaçınarak, kullanışlı aydınlatma elde etmek için hareket ettirilebilen kaplamalar hazırlandı. Heykel parçaları, özellikle Hades heykelini oluşturan iki ağır ana parça vinçle hareket ettirilerek, bu kaydı yapan cihazların heykellerin tüm noktalarına ulaşması sağlandı.

Fig. 14: Ploutonion'da bulunan heykellerde lazer tarayıcı ile yapılan çalışmalar

³⁴ La Digitarca firmasının merkezi Mola di Bari'de bulunmaktadır ve mühendis Vito Leonardo Chiechi tarafından yönetilmektedir. Lazer tarayıcı çizimleri Enzo Gassi tarafından gerçekleştirildi; sayısal restorasyon Sabina Macchitella tarafından, M.P. Caggia ve T. Ismaelli'nin bilimsel desteğiyle hazırlandı.

İtalya'da Digtarca firmasının teknikerleriyle üç boyutlu modelleme yazılımı kullanılarak her heykelin sayısal restorasyonu çalışmalarına devam edilmiştir. Hades heykelinin özellikle iki ayak, baş ve sağ omuzundan oluşan tamamlama parçaları karmaşıktı (Fig. 15). Bu tamamlanan parçalar Tiyatro'da tüm olarak bulunan daha küçük boyuttaki Hades heykelinin lazer çizimlerinden elde edildi. Severuslar Dönemi'nde orijinal kült heykelinin kopyası başlıca polis tanrılarının temsil edildiği karmaşık skenefrons ikonografi programının bir parçası olarak Tiyatro'ya yerleştirilmişti. Aynı sistemle, Kerberos heykelinin eksik iki başının tamamlanması, tek korunmuş başın "klonlaması" ve uygun modifikasyonlarla diğer ikisinin doğru pozisyona yerleştirilmesi suretiyle sağlandı (Fig. 16). İki yılın heykelinin vücudunun üst kısmı tamamlandı ve korunan tek baş ile iki heykel birleştirildi.

Fig. 15: Hierapolis. Ploutonion, Hades heykelinin sayısal modeli (Digtarca)

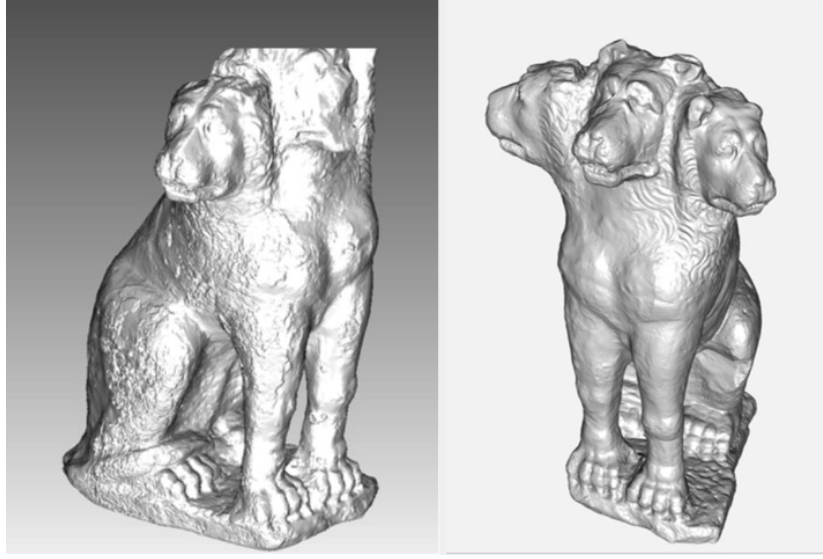

Fig. 16: Hierapolis. Kerberos heykelinin sayısal modeli (solda); üç başın tamamlanmasıyla elde edilen model (sağda)

Mermer kopyaların hazırlanması için, taş eserlerin işlenmesinde bu sektörde yeterli ekipman ve deneyime sahip Türkiye'nin en büyük üretim merkezi olan Afyon'un "Naturstone" şirketi seçildi. Kerberos heykeli için Afyon'un gri mermeri uygun mermer olarak tanımlanmış olup Hades heykeli için alçıya benzer bir rengin etkisinden kaçınmak için gri damarlı beyaz bir mermer olan "Muğla Beyazı" seçildi. Çokgen bir ağ şeklindeki üç boyutlu model hazırlanınca, CNC freze makinesi (sayısal kontrollü makine) ile işlemeye uyumlu formatta sayısal olarak Afyon'a iletildi (Fig. 17). 2018 yılı çalışmalarında, Hades heykel grubu, inananların korku dolu tapınımları için Roma İmparatorluk Dönemi'nde konulduğu noktaya yani orijinal yerine yerleştirildi. Tanrının devasa görüntüsü şimdi arkeolojik alan içindeki güzergâhların çeşitli noktalarından görülebilmektedir ve yeraltı tanrılarının mağarası üzerine inşa edilmiş Kutsal Alanı ziyaret edenler için, yeni bir çekim noktası olarak Hierapolis ziyaretini zenginleştiren güçlü bir duygusal etki yaratmaktadır (Fig. 18).

Fig. 17: Afyon. Kerberos heykelinin CNC freze ile hazırlanması çalışmalarının başlangıcı

Fig. 18: Hierapolis. Ploutonion, mermer Hades-Serapis heykel grubunun kopyalarının restorasyonu ve düzenlenmesinden sonra kutsal mekân ve Ion portikosu

Türkiye'nin olağanüstü arkeolojik mirasının araştırılmasında, diğer Türk ve yabancı ekiplerle işbirliği içinde Hierapolis, Anadolu'nun tüm farklı kültürleri gibi, Fernand Braudel'in "une espace qui divise et qui rassemble tout à la fois" (her şeyi aynı anda birleştiren ve bölen bir alan) diyerek önemini hatırlattığı ve "ciment liquide" (sıvı çimento) olarak tanımladığı³⁵ Akdeniz Medeniyeti'nin ortak köklerini nasıl ortaya çıkardığını vurgulamaya etkili bir şekilde katkıda bulunuyor. Türkiye Müzeleri'ndeki ve Üniversiteleri'ndeki arkeologlarla uyum içinde olan uluslararası ekiplerin araştırma taahhüdü, bugün bu ortak kökleri şiddetle reddetmek isteyenlerin barbarlığına karşı en etkili engeldir.

³⁵ Arkaik Akdeniz'deki ilişki dinamikleriyle ilgili kapsamlı bir okuma için bkz. Gras 1995.

KAYNAKÇA

Ahrens 2011-2012

S. Ahrens, "A Set of Western European Pilgrim Badges from Hierapolis of Phrygia", *Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia, Rendiconti* 84, 2011-2012, 67-74.

Altunel – D'Andria 2019

E. Altunel – F. D'Andria, "Pamukkale Travertines: A Natural and Cultural Monument in the World Heritage List", *Landscapes and Landforms of Turkey, World Geomorphological Landscapes*, Ed. C. Kuzucuoğlu – A. Çiner – N. Kazancı, 2019, 219-229.

Brandt v.d. 2017

J. R. Brandt – E. Hagelberg – G. Bjørnstad – S. Ahrens, *Life and Death in Asia Minor in Hellenistic, Roman and Byzantine Times. Studies in Archaeology and Bioarchaeology, Studies in Funerary Archaeology, Vol. 10*, Oxford – Philadelphia, 2017.

Caggia 2016

M. P. Caggia, "Prime indagini sul terrazzo dell'Aghiasma: la Chiesa di San Filippo", *Hierapolis di Frigia VIII*, Ed. F. D'Andria – M. P. Caggia – T. Ismaelli, İstanbul, 2016, 729-766.

Caggia 2018

M. P. Caggia, "Mosaic and *opus sectile* pavements in the Church of St. Philip in Hierapolis", *Geç Antik Çağ'da Lykos Vadisi ve Çevresi*, Ed. C. Şimşek – T. Kaçar, İstanbul, 2018, 309-324.

Campagna 2018

L. Campagna, *Il Ninfeo dei Tritoni. Hierapolis di Frigia XI*, İstanbul, 2018.

Ciancio-Rossetto – Pisani-Sartorio 2014

P. Ciancio-Rossetto – G. Pisani-Sartorio, "Recensione a Masino – Mighetto – Sobrà 2012", *Orizzonti XV*, 2014, 169-173.

D'Andria 1986

F. D'Andria, "L'Archeologia italiana in Anatolia", *L'Archeologia italiana nel Mediterraneo fino alla seconda guerra mondiale*, Atti del Convegno di studi (Catania 1985), Ed. V. La Rosa, Catania, 1986, 93-106.

D'Andria 2011-2012

F. D'Andria, "Il santuario e la tomba dell'apostolo Filippo a Hierapolis di Frigia", in *Rendiconti Pontificia Accademia Archeologia* 84, 2011-2012, 1-52.

D'Andria 2013

F. D'Andria, "Il *Ploutonion* a Hierapolis di Frigia", *Istanbul Mitteilungen* 63, 2013, 157-217.

D'Andria 2014

F. D'Andria, *Cehennem'den Cennet'e. Hierapolis (Pamukkale) Ploutonion. Aziz Philippus'un mezarı ve kutsal alanı*, İstanbul, 2014.

D'Andria 2016

F. D'Andria, "Il teatro di Hierapolis di Frigia. Anastilosi e restauro della frontescena", *I mille volti del Passato. Scritti in onore di Francesca Ghedini*, Ed. J. Bonetto – M.S. Busana – A. R. Ghiotto – M. Salvadori – P. Zanovello, Roma, 2016, 1017-1028.

D'Andria 2017a

F. D'Andria, “*Hierapolis alma Philippum*’. Nuovi scavi, ricerche e restauri nel santuario dell’Apostolo”, *Rendiconti Pontificia Accademia Archeologia*, 2018, 179-201.

D'Andria 2017b

F. D'Andria, “Phrygia Hierapolis Heykeltıraşlığı: Kentteki Ayinler, Tören Alayları ve Betimler”, *Anadolu’da Heykel*, *ARKHE*, Sayı 4, 2017, 36-51.

D'Andria 2018a

F. D'Andria, “Geç Antik Çağ ve Erken Byzans Dönemi’nde Phrygia Hierapolis’i”, *Geç Antik Çağ’da Lykos Vadisi ve Çevresi*, Ed. C. Şimşek – T. Kaçar, İstanbul, 2018, 235-248.

D'Andria 2018b

F. D'Andria, “*Hierapolis Alma Philippum*”: Havari’nin Kutsal Alanın’daki Yeni Kazılar, Araştırmalar ve Restorasyonlar”, *Anadolu/Anatolia* 44, 2018, 83-156.

D'Andria 2018c

F. D'Andria, “Hierapolis in Phrygia. Tourism-related Use and Abuse of an Archaeological Site. Phrygia Hierapolis’i. Bir Arkeolojik Alanının Turizm İlişkili Kullanımı ve İstismarı”, Ed. K. Piesker – B. Akan – D. Göçmen – S. T. Altay, *Heritage in Context. 2. Archaeology and Tourism, Miras 4, DAI Istanbul*, İstanbul, 2018, 201-230.

D'Andria 2018d

F. D'Andria, “Phrygia Hierapolis’i Tiyatro’su; Skenefronsun Anastylosis ve Restorasyon Çalışmaları”, *Epiphaneia. Prof. Dr. Nuran Şahin’e Armağan Kitabı*, Ed. O. Zunal – Y. Polat – H. Cevizoğlu – G. G. Demir – G. Polat – G. Günata – E. D. Gürbüzler – C. Pişkin-Ayvazoğlu, İzmir, 2018, 75-90.

D'Andria 2018e

F. D'Andria, *The Ploutonion of Hierapolis in light of recent research (2013-17)*, *JRA* 31, 1, 2018, 90-130.

D'Andria 2018f

F. D'Andria, “Sculpture in the Context of the Ploutonion in Hierapolis”, *Sculpture in Roman Asia Minor. Proceedings of the International Conference at Selçuk, 1-3 October 2013*, Ed. M. Aurenhammer, Wien, 2018, 89-102.

D'Andria v.d. 2016

F. D'Andria, *Le attività delle campagne di scavo e restauro 2007-2011, Hierapolis di Frigia VIII*, Ed. F. D'Andria – M. P. Caggia – T. Ismaelli, İstanbul, 2016.

D'Andria v.d. 2008

F. D'Andria – G. Scardozzi – A. Spanò, *Atlante di Hierapolis di Frigia, Hierapolis di Frigia II*, İstanbul, 2008.

D'Andria – Silvestrelli 2000

F. D'Andria – F. Silvestrelli, *Ricerche archeologiche turche nella valle del Lykos. Lykos Vadisi Türk Arkeoloji Araştırmaları*, Galatina, 2000.

De Giorgi 2018

M. De Giorgi, “Divine Liturgy and Human Skills in the Architectural Sculpture from the Church of the Apostle in Hierapolis (Phrygia)”, *Geç Antik Çağ’da Lykos Vadisi ve Çevresi*, Ed. C. Şimşek – T. Kaçar, İstanbul, 2018, 291-308.

Duman 2017

B. Duman, *Tripolis Araştırmaları. Tripolis ad Maeandrum*, I, İstanbul, 2017.

Filippini 2018

A. Filippini, "Councillors, Heretics and Archbishops in Late Antique Hierapolis: Recent Epigraphical Findings concerning the City, its Territory and the History of Hierapolis' Bishopric (4th-9th Cent.)", *Geç Antik Çağ'da Lykos Vadisi ve Çevresi*, Ed. C. Şimşek – T. Kaçar, İstanbul, 2018, 249-290.

Gras 1995

M. Gras, *La Méditerranée archaïque*, Paris, 1995.

Huttner 2013

U. Huttner, *Early Christianity in the Lycus Valley*, Leiden – Boston, 2013.

Ismaelli – Scardozi 2016

T. Ismaelli – G. Scardozi, *Ancient Quarries and Building Sites in Asia Minor. Research on Hierapolis in Phrygia and other cities in south-western Anatolia: archaeology, archaeometry, conservation* (Bibliotheca archaeologica 45), Bari, 2016.

Kumsar v.d. 2015

H. Kumsar – Ö. Aydan – C. Şimşek – F. D'Andria, "Historical earthquakes that damaged Hierapolis and Laodikeia antique cities and their implications for earthquake potential of Denizli basin in western Turkey", *Bulletin of Engineering Geology and the Environment* 75, 2, 2015, 519-536.

Limoncelli 2012

M. Limoncelli, *Il restauro virtuale in archeologia*, Roma, 2012.

Limoncelli 2017

M. Limoncelli, *Virtual Restoration. 1. Paintings and Mosaics*, Roma, 2017.

Limoncelli 2019

M. Limoncelli, *Virtual Hierapolis. Virtual Archaeology and Restoration Project (2007-2015), Hierapolis di Frigia XIII*, İstanbul, 2019.

Marabini 2015

S. Marabini, "Note illustrative della carta geologica di Hierapolis", *Nuovo Atlante di Hierapolis di Frigia: Cartografia Archaeologica della Città e delle Necropoli*, Ed. G. Scardozi, İstanbul, 2015, 7-11.

Marabini – Scardozi 2015

S. Marabini – G. Scardozi, "La ricerca geo-archeologica a Hierapolis", *Nuovo Atlante di Hierapolis di Frigia: Cartografia Archaeologica della Città e delle Necropoli*, Ed. G. Scardozi, İstanbul, 2015, 227-268.

Masino v.d. 2012

F. Masino – P. Mighetto – G. Sobrà, *Restoration and Management of Ancient Theatres in Turkey. Methods, Research, Results*, Proceedings of the Hierapolis International Symposium (Karahayıt, Denizli 2007), Galatina, 2012.

Mighetto – Galvagno 2016

P. Mighetto – F. Galvagno, "Opera felice il rimettere in posto gli elementi originari ritrovati" (Carta di Atene, cap. 4). Anastilosi e interventi di miglioramento statico del primo ordine della *scaenae frons* del Teatro", *Hierapolis di Frigia VIII*, Ed. F. D'Andria – M. P. Caggia – T. Ismaelli, İstanbul, 2016, 171-190.

Musso 2008

O. Musso, *Umanità e ironia di Paolo Verzone*, Roma, 2008.

Panarelli 2016

- P. Panarelli, "Il cosiddetto "Santuario delle Sorgenti" (Ploutonion): le attività di scavo 2008-2011", *Hierapolis di Frigia VIII*, Ed. F. D'Andria – M. P. Caggia – T. Ismaelli, İstanbul, 2016, 293-320.
- Panarelli 2018
- P. Panarelli, "The *Ploutonion* of Hierapolis in Phrygia in the Late Ancient and Proto-byzantine Period", *Geç Antik Çağ'da Lykos Vadisi ve Çevresi*, Ed. C. Şimşek – T. Kaçar, İstanbul, 2018, 325-342.
- Pfanz v.d. 2014
- H. Pfanz – G. Yüce – F. D'Andria – W. D'Alessandro – B. Pfanz – Y. Manetas – G. Papatheodorou, "The Ancient Gates to Hell and their Relevance to Geogenic CO₂", *History of Toxicology and Environmental Health. Toxicology in Antiquity*, I, Ed. P. Wexler, Amsterdam, 2014, 92- 117.
- Ritti 2017
- T. Ritti, *Storia e Istituzioni di Hierapolis*, *Hierapolis di Frigia IX*, İstanbul, 2017.
- Ronchetta 2005
- D. Ronchetta, *Paolo Verzone 1902-1986. Tra storia dell'architettura, restauro, archeologia*, Torino, 2005.
- Scardozzi 2015
- G. Scardozzi, *Nuovo Atlante di Hierapolis di Frigia: cartografia archeologica della città e delle necropoli*, *Hierapolis di Frigia VII*, İstanbul, 2015.
- Şimşek v.d. 2011
- C. Şimşek – M. Okunak – M. Bilgin, *Laodikeia Nekropolü (2004-2010 Yılları)*, *Laodikeia Çalışmaları*, I, Ed. C. Şimşek, İstanbul, 2011.
- Şimşek 2013
- C. Şimşek, *Laodikeia (Laodikeia ad Lycum)*, *Laodikeia Çalışmaları*, II, İstanbul, 2013.
- Şimşek – D'Andria 2017
- C. Şimşek – F. D'Andria, *Landscape and History in the Lykos Valley: Laodikeia and Hierapolis in Phrygia*, Ed. C. Şimşek – F. D'Andria, Newcastle upon Tyne, 2017.
- Şimşek – Kaçar 2018
- C. Şimşek – T. Kaçar, *Geç Antik Çağ'da Lykos Vadisi ve Çevresi. The Lykos Valley and Neighbourhood in Late Antiquity*, Ed. C. Şimşek – T. Kaçar, İstanbul, 2018,
- Vettori v.d. 2016
- S. Vettori – C. Riminesi – E. Cantisani – S. Bracci – B. Sacchi, "Marble from Hierapolis: decay, conservation, monitoring of surfaces and environment", *Ancient Quarries and Building Sites in Asia Minor*, Ed. T. Ismaelli – G. Scardozzi, Bari, 2016, 557-573.
- Wong v.d. 2018
- M. Wong – J. R. Brandt – S. Ahrens – K. Jaquen – G. Bjørnstad – E. Nauman – C. C. Wenn – H. Kiesevetter – C. Laforest – E. Hagelberg – V. C. Lam – M. Richards 2018, "Pursuing pilgrims: Isotopic investigation of Roman and Byzantine mobility at Hierapolis, Turkey", *Journal of Archaeological Science: Reports* 17, 520-528.
- Zwingmann 2012
- N. Zwingmann, *Antiker Tourismus in Kleinasien und den vorgelagerten Inseln: Selbstvergewisserung in der Fremde*, *Antiquitas. Reihe 1, Abhandlungen zur alten Geschichte* 59, Bonn, 2012.

